

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1890

Մ Ա Յ Ի Ս

1890 № 5

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Էրես

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ . . .	635	Թիւ և ուժ:
2 ԱՐԾԻԻԵԱՆ	648	Անքան դառն ցաւ ու վշտեր (բան):
3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Ս . . .	649	Հալ գիւղացու սև օրը (վերջ):
4 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	699	Խղճի խալթ (բանաստ):
5 ՍԱԳԱԹԷԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ . . .	704	Համալն. հողատ. Երևան. Նահանգ.
6 ԱՐԾԻԻԵԱՆ	718	10 Ապրիլի (բանաստ):
7 " "	719	Ծաղիկներ և խղճեր (բանաստեղծ):
8 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ ԳՐԻԳՈՐ . . .	720	Աղքատների խնամատարութիւնը:
9 ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ . . .	735	Գերմանակ. դպր. դրութիւնը (չար):
10 Ա. Ա., ՎԱՆԿ	746	Գրախօսութիւն:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ	752	Ամուսն Գրօնիկ:
12 Ն*.	757	Բանասերները Անդլիալում:
13 Յ. ԲԱՐԽՈՒԳԱՐԵԱՆՑ . . .	761	Մանկավարժ. բուժական վարժարան
14 ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆՑ, Վ	762	Կարինից. դպրոց. դործեր:
15 Շ.	767	Քաղաքական Տեսութիւն:
16 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ ՏԻԳՐԱՆ . . .	772	Նամակ խմբագրին:
17 ԽՄԲ.	775	Խմբագրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Ա. Դ. ՌՕՏԵՆԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротшианда, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1890

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1890

Մ Ա Յ Ի Ս

1890 № 5

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1890

Дозволено цензурою, Тифлис, 8 Мая 1890 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

ԹԻՒ ԵՒ ՈՅԺ

Ժողովրդի թիւը, որպէս մի կուտուրական առաջնակարգ ոյժ, բաւականաչափ ուշադրութեան չէ առնւած մեր գրականութեան մէջ:

Հաստատ կարելի է ասել, որ մի հասարակութիւն կամ մի ազգ կազմող անդամների թիւը մի որոշ չափով որոշում է այդ ազգի դիրքը մարդկային մեծ ցեղի մէջ:

Առին ինչ չի կախած թւից, բայց, բոլոր այլ հաւասար պայմաններում, այն ազգը աւելի է կոչւած լինում կուտուրական դեր կատարելու, որը աւելի խոշոր մեծութիւն է ներկայացնում:

Եթէ երկու ազգեր ունին նման բնաւորութիւն, նման հակումներ և կենում են նման կամ միևնոյն հանգամանքների մէջ, — դոյանից կարեւորագոյնը դառնում է նա, որը աւելի մեծ է:

Եթէ երկու ազգեր նման բնաւորութիւն չ'ունին, նման էլ հակումներ չ'ունին, բայց կենում են նման հանգամանքներում, ոյժը ամեն անգամ աւելի խելօքինը չէ, այլ յաճախ նորանն է, ով աւելի պատկառելի թիւ է ներկայացնում և աւելի աճելու ընդունակութիւն է ցոյց տալիս:

Մարդկային շունչը ինքն ըստ ինքեան մի գործիչ է հասարակութիւնների մէջ: Նաև անկախ խելքի կամ առհասարակ ինտելիգենցիայի աստիճանից մարդս, մի անգամ որ նա կայ այս աշխարհիս վերայ, նա միևնոյն ժամանակ որոշ փոփոխութիւն է հանդիսանում: Նա ապրուստ է պահանջում, նա կրթութիւն է պահանջում, նա պահանջում է աշխարհքիս բարիքների վայելումը, նա դիրք է պահանջում. և այդ բոլորի դիմաց՝ նա կատարում է որոշ պարտականութիւններ, որոշ ծառայութիւններ հասարակութեան, ազգին, պետութեան:

Եւ որքան շատ է մի ազգ կազմող մարդկանց թիւը, նոյնքան աւելի մեծ պահանջներ է զգում և պարտականութիւն ունի կատարելու դոյն այդ ազգը:

Պարտականութիւնները մի ազգի համար որոշում են նորա հաշտութեան հոգի: Եւ ես ասում եմ, որ որքան մեծ է մի ազգ, այնքան աւելի մեծ է նորա կոչումը՝ կուլտուրական գործ կատարելու: Մի ազգի բարձրանալը և կենսունակութիւնը յաճախ չափւում է նորա անելու ընդունակութիւնով: Մի ազգ, որ անելութեան նշաններ չի ցոյց տալիս՝ նա թուլանում է: Համեմատած մի աւելի աճող ազգի հետ, ոչ-աճող ազգը աւելի քիչ մղում է զգում ընդարձակելու, իւր ազդեցութիւնը ուրիշների վերայ տարածելու, զաղթափայլեր հաստատելու և այլն:

Եւրոպան և Ամերիկան բնակեցրած են այժմ զրեթէ բացառապէս մարդկային՝ այսպէս կոչւած սպիտակ ցեղով: Նրեք իրանց թւով մեծ գրուպաները այդ սպիտակ ցեղի են՝ բոմանական, գերմանական և սլաւոնական: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ բոմանական, գերմանական և սլաւոնական ազգախումբերը ներկայացնում են իրանց թւով խոշոր մեծութիւններ, նոքա եղած են և շարունակում են մնալ տիրապետող ազգեր քաղաքակրթական (կուլտուրական) ասպարիզում, թէև մէկը առաւել, միւսը՝ պակաս: Դոցանից ամեն մի գրուպա բաղկացած է մի քանի ազգերից, որոնք առանձին կարևորութիւն են ստացել հէնց իրանց թւի շնորհիւ: Թիւն է, որ ստեղծեց Ֆրանսիան, թիւն է, որ ստեղծեց Իտալիան և դեռ ևս թիւն է պատճառը, որ Իսպանիան, չը նայած իւր խորին անկմանը, շարունակում է մի որոշ դիրք բռնել Եւրոպայի մէջ: Եւ եթէ Պորտուգալիան, Իսպանիայի հարևանը, վերջինիս կարևորութիւնը չ'ունի—նորա ազգաբնակչութեան փոքր թւի պատճառովն է:

Այն բոլոր գերմանական ազգերը, որոնք գերմանական լեզու ունին և գերմանական հայրենասիրութիւն, գերմանական քաղաքակրթութիւն, այժմ միացած մի մեծ թիւ են ներկայացնում: չը լինէր այդ թիւը,—Գերմանիան այն առաջնակարգ, քաղաքական և կուլտուրական ոյժը չէր ունենալ, ինչ նա ունեցած է անցեալում և ունի ներկայումս:

Նոյն երևոյթը կրկնւում է Աւստրիա-Ունգարիայում: Բաւական

չէ, որ Ունգարիան ունենար մեծ հայրենասիրական ոգի՝ իւր այժմեան ղիբլին հասնելու համար. զորա համար հարկաւոր էր որ ունգարացիք, իբր մի ազգ, բաւականին խոշոր մեծութիւն կազմէին: Թիւր հարկաւոր է, որպէս զի ոգին մեծ ծաւալ ստանայ և բեղմնաւորի. թիւր անհրաժեշտ է, որ այդ ողին սնւի:

Նոյն այդ երկրում, եթէ կայ չեխական խնդիր, պէտք է հաւաստի ընդունել, որ այդ յառաջացած է չեխական ազգի համեմատական մեծութիւնից: Եւ եթէ նոյն Աւստրիա-Ունգարիայում սլաւոնական խնդիր կայ առհասարակ, այդ նորանից է, որ սլաւոնական ազգերը, միասին առած, կազմում են այդ պետութեան մէջ ազգաբնակութեան մի խոշոր մասը, բռնելով երկրի համապատասխան խոշոր տեղը:

Օրինակներ կարելի էր դեռ ևս շատ բերել, բայց մենք կարծում ենք թէ բերածներովը արդէն բաւականաչափ պարզել ենք մեր միտքը և ապացուցել, թէ ի՞նչ մեծ կարեւորութիւն ունի մի ազգի թւական խոշորութիւնը դոյն այդ ազգի կուլտուրական ապագայի համար:

Անդրկովկասում թւի նշանակութիւնը այլ չէ, քան այն, ինչ մենք տեսանք ուրիշ երկիրներում: Ի՞նչ մեծ ընդունակութիւնների տէր են ներկայանում թուրքերը:—Համեմատապէս փոքր: Որ քաղաքակրթութեանը նոքա աւելի քիչ են յարում, քան մեր քրիստոնեայ ազգերը, այդ մի նորութիւն չէ: Բայց այդ նւազ կուլտուրական ազգը իւր խոշորութիւնով առաջին տեղն է բռնում Անդրկովկասում: Եւ թւով մեծ լինելով, այդ ազգը, որը իսպառ կ'անցատանար իրանց դրացիների հարեանութեամբ, իւր թւով պահպանում է իրան իբր մի ոյժ: Միմիայն թիւը բաւական չէ պահպանելու համար, բայց որոշ յատկութիւններով մի ժողովուրդ երբ յայտնի թւով է, զօրութիւն է ստանում հէնց նոյն այդ յատկութիւնները և ձգտումները պահպանելու և աւելի զարգացնելու: Մեծ քանակութեամբ մի տեղ դարսած սառույցները դիմանում են նաև տաք օրերին, մինչդեռ մի փոքրիկ կտորը ձեռաց հալչում է: Որովհետև մեծ քանակութեամբ սառույցներ միասին առած ստեղծում

են իրանց շուրջը մի սառցային մ թնոլորտ, որի մէջ սառուցը կարող է զիմանալ: Մի կտոր սառուցը մթնոլորտ չի ստեղծում:

Որպէս զի ծառերը կարողանան ստեղծել պառկի կամ անտառի մ թնոլորտ, պահանջում է, որ նոքա որոշ քանակութիւնից պակաս չը լինին: Մի քանի ծառ միասին դեռ անգոր են մթնոլորտ ստեղծելու, իսկ առանց այդ մթնոլորտի նոքա անգոր կը լինին զիմանալ, եթէ արհեստական միջոցների չը զիմեն, մինչդեռ անտառը ինքը իւր սեպհական ոյժովն է իրան պահում:

Ազգերի համար պահանջում է նոյնը. այստեղ պահանջում է, որ մի ազգ թւով աւելի փոքր չը լինի, քան այն, որ հարկաւոր է ներքին կեանք ստեղծելու, պահպանելու և զարգացնելու համար: Մի որոշ կուլտուրա ունենալու համար, անհրաժեշտ է, որ մի ազգ իւր ներքին կեանքն ունենայ:

Անդրկովկասում կան ազգութիւններ՝ կուլտուրական հակումներով բաւականի և կամ շատ բարձր: Գոցանից է մեր երկրի գերմանական դաղթական ազգաբնակութիւնը: Բայց այդ գերմանացիք անընդունակ են մեր երկրում մի գերմանական մ թնոլորտ, գերմանական ներքին կեանք ստեղծելու: Այդ գերմանացիք կարող են իրար մէջ ունենալ սերտ յարաբերութիւններ, բարեկամական, ազգակցական կապեր, զանազանել միւս ազգերից իրանց կենցաղով. բայց նոքա անընդունակ են իրանց այդ առանձին կենցաղով ստանալ հասարակական նշանակութիւն, ստեղծել մի մթնոլորտ, որի մէջ նոքա կարողանային ներքին կեանք ունենալ, լրագրութիւն և գրականութիւն ստեղծել, լեզու զարգացնել և այլն: Եւ ինչո՞ւ: Որովհետեւ մի այլպիսի դեր կատարելու համար նոցա թիւը մեր երկրում շատ է փոքր: Գերմանացիք մեր երկրում շատ են քիչ, որպէս զի մի գերմանացի մեր երկրում իրան զգար գերմանական կուլտուրայի ազդեցութեան ներքոյ, ազդէր տեղական գերմանական հասարակութիւնից և զօրեղ դրդումներ ստանար այդ հասարակութիւնից:

Կրկնում ենք՝ մի այլպիսի Փակտոր լինելու համար տեղական գերմանական տարրը շատ է փոքր, չը նայած որ նոքա, տեղացի այդ գերմանացիք, ուղղակի սերում են աշխարհում մեծ զիրք ունեցող հզօր կուլտուրական պետութիւններ կազմող մի ցեղից, այն ցեղից, որը ստեղծել է Աւստրիան, Զւիցերիան, Գերմանիան:

Ամեն կուլտուրա սկսուած է ներքին կեանքի ստեղծելուց: Մի ժողովուրդ կարող է ինքն ունենալ կուլտուրական հակումներ, շփւել քաղաքակրթական տարրերի հետ, սրանց նմանել ամեն կերպ,— բայց լինել բնասորութիւնից զուրկ, ուրեմն և ազդեցութիւնից զուրկ: Իսկ ազդեցութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ներքին կեանքի արտափայլումը: Բոլոր այն ազգերը, որոնք կարողացել են զրսում աճուն վաստակել, բարոյական կամ այլ ազդեցութիւն ձեռք բերել, նոքա այդ բանին հասել են իրանց ներքին կեանքը մի որոշ չափի կենդանութեան հասցնելուց յետ: Ֆրանսիան այն ժամանակ սկսեց մեծ բարոյական աղիւցցով թիւն ձեռք բերել Եւրոպայում, երբ նա յաջողութեամբ մոտաւոր և բարոյական ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերեց, նա ստեղծեց մի ֆրանսիական կանոնաւոր լեզու, գրականութիւն, գեղարւեստ, թատրոն և ձեռնամուխ եղաւ գիտութիւնների մշակման: Իսկ այդ բոլորը՝ ներքին զարգացման պրօցեսներ են, ներքին կեանքի եռումներ են: Այդ աստիճանի զօրեղ զարգացման համար մի փոքրիկ թւով ժողովրդի ոյժերը չէին կարող բաւել: Պէտք էր որ բոլոր մանր ժողովուրդները միանային, պէտք էր որ առաջնայ իրար հակառակող՝ բայց և մի ցեղի պատկանող մանր իշխանութիւնները աւելի սերտ կերպով իրար հետ կապէին, որպէս և եղաւ: Իրագործած քաղաքակրթական շարժումը համապատասխան եղաւ այդպիսով կազմած ազգի մեծութեանը, ազգի, որը իւր անդամների թւի չափով կարողացաւ մեծամեծ թէ գրամական և թէ մարդկային զոհաբերութիւններ յանձն առնել:

Տիեզերական նշանակութիւն ունեցող գործերի համար՝ հարկաւոր է ծայրացեղ կենդանի ներքին կեանք ստեղծել: Աւելի համեստ կուլտուրական գործերի համար՝ հարկաւոր է համապատասխան համեստ՝ բայց և այնպէս իւր շրջանակի մէջ կենդանի ներքին կեանք ունենալ: Եւ իմ ասելս այն է, որ նոյն իսկ այդ համեստի համար պահանջուած է մի ազգի անդամների որոշ թիւ, որից պակաս՝ ինքնուրոյն կուլտուրա ստեղծելու չափ ներքին կեանք չի կարող գոյութիւն ունենալ:

Այդ թիւը ամեն տեղ, ամեն ժամանակ և ամեն ազգի համար միեւնոյնը չի կարող լինել: Որոշել այդ թիւը դժւար է. թերեւս անգամ անհնարին է ամեն մի ազգի և հանգամանքի համար: Իսկ

միւս կողմից նման հանգամանքներում ապրող տարբեր ազգի ժողովուրդները, թէև իրար հաւասար լինին թւով, մէկը՝ շնորհիւ իւր ցեղական յատկութիւնների և պատմական անցեալի, աւելի ընդունակ է լինում իրան արտայայտելու և կուտուրական գործի մէջ բեղմնաւորելու, քան մի ուրիշը: Բայց այդ արդէն մի այլ խնդիր է, որը գոնէ այս անգամ մենք չենք ուզում շօշափել: Առ այժմ կարելորդ սա է, որ մեր ժամանակի կուտուրական պահանջների համեմատ մի ազգ թւով բաւականաչափ զօրեղ պէտք է լինի:

Ռուսիայի լայնածաւալ կայսերութեան մէջ կենում են բազմաթիւ ազգեր: Նոցա մէջ հայ ազգը թւով շուրջ մէկ միլիոն է: Անդրկովկասեան երկրում թուրքերի և վրացիների հետ հայկական տարրը գրեթէ հաւասար թւական ոյժ է ներկայացնում: Եւ եթէ Անդրկովկասում կան երեք նշանաւոր շրջաններ, դոքա են՝ թուրքականը, վիրականը և հայկականը: Մնացած ազգութիւնների թւական ոյժը չի պատում առանձին շրջան կազմելու համար:

Արդ, մի միլիոնաւոր ժողովուրդ հազիւ հազ կարող է բաւել ներքին կեանք ստեղծելու, ոչ միայն կուտուրա ընդունելու, այլ և մտքեր բեղմնաւորելու, ինքնուրոյն կերպով նոցա վերարտադրելու և տարածելու համար:

Տեսէք, թէ քաղաքակրթութեան մէջ գործիչ հանդիսանալու համար ինչպիսի գործիքներ ունենալու է պարտաւորացնում մեր դարի ոգին: Հարկաւոր է ունենալ դպրոցներ տարրական, միջին և բարձր. հարկաւոր է ունենալ գրականութիւն թէ զուտ գրական և թէ դիտական. հարկաւոր է ունենալ մամուլ, բազմակողմանի պահանջների համապատասխանող մամուլ. պէտք է ունենալ թատրոն:

Այս բոլորը ոչ միայն առհասարակ ունենալու, այլ և իսկապէս նոցա զարգացնելու և մի այնպիսի կատարելագործութեան հասցնելու համար, որ մենք ինքներս նոցանով ներքնապէս ապրել կարողանանք. պահանջւում է մի ժողովուրդ բազմակողմանի արհեստներով, մի խօսքով պահանջւում են զօրեղ միջոցներ: Դպրոցը ձրի չէ, գրականութիւնը՝ ձրի չէ, լրագիրը՝ ձրի չէ, թատրոնը՝ ձրի չէ: Եւ այն, ինչ մեր հայ ժողովուրդը այսօր տալիս է իւր դպրոցի, գրա-

կանութեան, մամուլի և թատրոնի համար, եթէ արհամարհելի չէ, բայց և այն չէ, ինչ պահանջուած է մի աւելի զօրեղ ներքին կուլտուրական կեանքի տեսակէտից: Մեր ունեցածի ցանցառութիւնը հասկանալու համար, բաւական է վերցնել մամուլի դրութիւնը: Մենք ունինք եօթ հաւ պարբերական հրատարակութիւններ, որոնց բոլորի հաւաքական տարեկան բիւջետը չիտուն հազար բուբու գումարի շուրջն է պստում: Մինչդեռ մի փոքր ի շատէ կարգին և ապահով օտար թերթի տարեկան բիւջետի հազիւ երրորդն է կազմում այդ գումարը:

Ինչի՞ցն է այդ ցանցառութիւնը: Անշուշտ բաժանորդների քչութիւնից: Եւ ինչի՞ցն է այդ քչութիւնը: Պատճառները մի քանի են, բայց դոցա մէջ մէկը և կարեւորներից մէկը՝ մեր ժողովրդի քչութիւնն է: Այդ աջնքան պարզ է, որ ես հրաժարուած եմ ընդարձակել այդ նիւթի վերայ: Նոյն իսկ այժմեան հանգամանքներում մեր ժողովուրդը կը ներկայացնէր աւելի մեծ բաժանորդագրական ոյժ, եթէ մէկի տեղ նա լինէր երկու-երեք միլիօն:

Մարդկային շունչը ինքն լստ ինքեան արտադրող, սպառող և զրդող ոյժ է: Որքան շատ արտադրում է, որքան շատ սպառում է, նոյնքան աւելի մեծ զրդող ոյժ է ներկայանում նա հասարակական տեսակէտից. որովհետեւ այդ անտեսական կեանքի պրօցեսը ազդում է նաև հասարակութեան մտաւոր և հոգեկան շարժումների վերայ: Ոչ միայն պէտք է բարւոքել եղածների դրութիւնը, այլ և զրակա-նապէս աւելացնել հասարակութիւն կազմող անդամների թիւը:

Մենք, որ մեծ կշիռ ենք տալիս ազգաբնակչութեան աճելուն և բազմանալուն և հանդէս ենք գալիս նորա բարձր հասարակական նշանակութիւնը ցոյց տալու, ի նկատի ունինք այն, որ ազգաբնակչութեան այդ ցանկալի աճումը զլիսաւորապէս մեզնից է կախած:

Երկու միջոցներով ժողովուրդը կարող է աճել՝ ծնունդների շատութիւնով և մահացութեան պակասութիւնով: Բոլոր այն ժողովրդական կարգ ու կանոնները և կամ անկարգութիւնները և անկանոնութիւնները, որոնց շնորհիւ ծնունդները սակաւանում են՝ վնասաւար են: Եւ բոլոր այն պայմանները, որոնց շնորհիւ մահացութիւնը

աճում է՝ վնասակար պայմաններ են։ Պէտք է վերջացնել այն բու-
լորը, ինչ մահառիթ են մեր մատաղ սերունդների համար, զիւղա-
կան թէ քաղաքային ազգաբնակութեան նկատմամբ՝ այդ միւլնոցն է։

Բայց ո՞վ պէտք է աշխատի այդ բոլորի համար։ Մի՞թէ կարելի
է և խելացի է սպասել, որ ամեն ոք իւր անելիքը տնօրինէ այն-
պէս, ինչպէս այդ պահանջում է բարձր հասարակական ինտերէսը։
Կարելի՞ է արդեօք թողնել այդ բոլորը բաղդի բերմունքին։

Այդ ոչ միայն կարելի չէ, այլ և պէտք չէ։ Երբ հասարակու-
թեան գիտակցութեան մէջ մտցրած կը լինի ազգաբնակութեան ա-
ճելու բարձր կարևորութեան դադափարը, հասարակութիւնը ինքը
պէտք է զիմէ ընդհանուր և զօրեղ միջոցների՝ չարիքների դէմն առ-
նելու համար։ Հասարակական և համայնական ոգին այստեղ կարող
է հրաշքներ գործել։ Պէտք է միայն համոզել, թէ կան գործեր
կատարելու և որ ամեն ինչ բնութեան ազատ խաղին չի մասնւած
և չը պէտք է մատնւած մնայ։

Թւել մի առ մի բոլոր այն չարիքները, որոնք տիրապետում
են մեր ժողովրդի մէջ և խանգարում մի կողմից ծնունդները, իսկ
միւս կողմից՝ բազմացնում մահացութիւնը, թւել այդ բոլորը այս-
տեղ մենք մտադիր չենք։ Առ այժմ մենք բաւականանում ենք
դնելով խնդիրը ասպարէզի վերայ։

Ազատել մահից այն բոլոր մատաղ երեխաներին, որոնք զոհ են
գնում խոնաւ և վատառողջ բնակարանների թէ գիւղերում և թէ
քաղաքներում, ազատել մահից այն բոլոր մատաղ երեխաներին, ո-
րոնք ամեն տարի հարիւրներով ու հազարներով զոհ են գնում
հէնց, դիցուք, ծաղկի հիւանդութեան համաճարակումներին, խելացի
օրէնքներով և ամեն տեսակ պրօպագանդայով ազատել մանաւանդ
գիւղական կանանց՝ որդեծննդեան անընդունակութիւնից, վերացնելով
նոցա մանկահասակ ժամանակ ամուսնանալու մեղանում արդէն դա-
րերով արմատացած աստը, և այլն և այլն, — ահա՛ մի քանի չարիք-
ներ, որոնց դէմ կուելու համար կարելի է կազմակերպութիւններ
ստեղծել հաւաքական ոյժերով։ Բոլոր նոքա, որոնք ազգաբնակու-
թեան աճելուն հասարակական մեծ նշանակութիւն են տալիս,
պէտք է նաև մեծ նշանակութիւն տան և առաջնակարգ խնդիրներ
համարեն այդ աճելուն նպաստող բոլոր պայմանները։

Բոլոր չարիքներից միմիայն վերը յիշածները խլում են մեր ժողովրդից տարեկան մի քանի հազարներ: Միմիայն ծաղկի հիւանդութիւնից տարեկան մենք կորցնում ենք մի թիւ, որը հաւասար է մի մեծ զիւղի ազգաբնակութեան. մի տասնեակ տարում, հէնց այդ հիւանդութիւնից, մենք կորցնում ենք մի քաղաք, հաւասար Երևանի հայ ազգաբնակութեան մեծութեան: Պատմութեան էջերում այդպիսի կորուստներ մենք սարսափով կը կարդայինք և մեծ ազդային աղէտներ կը համարէինք, որպէս մեծամեծ աղէտներ ենք համարում մեր պատմութեան մէջ յիշատակածները:

Եթէ միայն ծաղիկը այդ ոյժերն է խլում մեզանից, ապա ինչ սարսափելի կոտորածներ են անում թէ մեր վերը յիշած և թէ դեռ մեզանից չը յիշած միւս հանգամանքները, որոնց դէմ կռւելը միանգամայն հնարաւոր է և որոնց դէմը կռւելու անհրաժեշտութիւնը կը զգացւի մեր ինտելիգենտ զսակարգից, երբ վերջինս լիովին կ'ըմբռնէ մեր մտտնանիշ արած հանգամանքի լրջութիւնը: Ամեն տարի, այդպէս ենք համոզւած, մենք մեր ձեռքից մի տասնեակ զիւղեր կամ մի մեծ քաղաք ենք ձեռքից բաց թողնում միմիայն շնորհիւ այն հանգամանքների, որ մենք ցայժմ դեռ ևս բաւականաչափ չենք ըմբռնել ժողովրդի թւի հասարակական և պատմական ոյժը:

Մեզ կ'ասեն թերևս, թէ ասածներս ճիշդ հետազոտութիւնների վերայ հիմնւած չեն և որ արտայայտած երկիւղներս կամ դոյութիւն չ'ունին և կամ չափազանցացրած են:

Ճիշդը այս է, որ յայտնած երկիւղներս չեն հիմնւած ճիշդ հետազոտութիւնների վերայ մեր ժողովրդի նկատմամբ. բայց նոքա հէնց այդ պատճառով անհիմն չեն:

Մի հատ օրինակ!

Միայն ծաղկի հիւանդութիւնը, ասացինք վերը, մեզնից ամեն տարի խլում է մի մեծ զիւղի ազգաբնակութեան չափ հոգիներ, և որ մի քանի տարում միայն այդ ծաղկի հիւանդութիւնը մի Երևան քաղաք է խլում մեզնից:

Ծաղկի պատուաստումը մեզանում պարտաւորիչ չէ. պարտաւորիչ չը լինելով՝ պատուաստելը կամքի է թողած. իսկ կամքի թողած լինելով՝ մեր ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը չի օգտուում դիտութեան այդ զիւղից: Իսկ չի օգտուում այն պատճառով, որով-

Հետևեալ պատուաստման գործը մեզանում կազմակերպուած չէ: Իսկ կազմակերպել այդ գործը մենք կարող ենք. օրէնքը մեզ ոչ միայն թող է տալիս այդ, այլ և կառավարութիւնը ամեն կերպ կը խրախուսի մեզ այդպիսի մարդասիրական գործի համար:

Այժմ դատեցէ՛ք ինքներդ, թէ ո՛ր ատտիճանի արժէ դորա համար ոչ միայն մտածել, այլ և ուղղակի դիմել գործնական միջոցներին: Մենք կը բերենք միայն թւեր, այս՝, միմիայն թւեր, հիմնուած ամենամանրակրկիտ հետազոտութիւնների վերայ:

Ծաղկի մահառիթ թոյնը անվտանգ դարձնելու համար՝ դիմում են ծաղկի պատուաստման և կրկնապատուաստման:

Կրկնապատուաստումը պարտաւորիչ է միմիայն Գերմանիայում, 1875 թւականից դէս:

Պատուաստումը, բայց ոչ կրկնապատուաստումը, պարտաւորիչ է Անգլիայում, Շեդդիայում, Ղանեմարկում:

Պատուաստումը պարտաւորիչ չէ Ֆրանսիայում, Ռուսիայում, Բելգիայում, Աւստրիայում, Իտալիայում և այլն:

Իէ այժմ տեսնենք հետեւանքները: Վերցնենք Շեդդիան: Այդ երկրի համար կան ճիշդ թւեր՝ սկսած 1774 թւականից: Այդ երկրում չը կար ծաղկի պատուաստում մինչ 1801 թւականը: Հաշուում են, որ 1774 թւից մինչ 1801 թ. ամեն տարի մեռնում էին ծաղկից 166 հոգի ամեն մի 100 հազար հոգուց:

1801 թւականին մացրեց կամաւոր պատուաստումը, որ և տեւեց մինչ 1815 թւականը: Ով ուզեց և կարողացաւ օգտուել դորանից, պատուաստեց իւր երեխաներին, ով չ'ուզեց՝ չ'օգտուեց: Բայց և այնպէս ծաղկից յառաջացած մահի դէպքերը պակասեցին շատ զգալի կերպով. ամեն 100 հազար բնակիչներից մեռան տարեկան ոչ թէ 166, այլ միայն 65 հոգի միջին հաշուով: 1815 թ.-ից լոկ պատուաստումը դառաւ պարտաւորիչ: Ծաղկամահ եղածների թիւը աւելի ևս նւազեց, այնպէս որ մինչ 1883 թւականը տարեկան միջին հաշուով ծաղկից մեռել են այդ երկրում միայն 18 հոգի ամեն մի 100 հազար հոգուց:

Ոչ ոք չը պէտք է զլանայ, եթէ մենք, այդպիսի փաստերի դիմաց, մտածենք, որ մեր ժողովուրդը, որը տասն անգամ հարիւր հազար է Անգլիոյ վիստում, և որը պատուաստումը դեռ ևս չ'առ թող

կերպով է դործադրում, տարեկան կորցնում է տասն անգամ 166, ուրեմն—1660 հոգի, իսկ յամենայն դէպս, ոչ պակաս քան տասն անգամ 65, ուրեմն 650 հոգի:

Աւտորիայում, որտեղ թէև ոչ պատւաստումն է պարտաւորիչ և ոչ կրկնապատւաստումը, բայց և այնպէս ամեն յարմարութիւններ կան պատւաստելու համար և ուր ժողովուրդը երևի ամենալայն կերպով օգտւում է այդ յարմարութիւններից, այնու ամենայնիւ 1875—1884 թւականներին, ուրեմն տասը տարւայ ընթացքում, միջին հաշւով ամեն մի 100 հազարից մեռան 62 հոգի, մինչդեռ Անգլիայում, ուր պատւաստումը պարտաւորիչ էր, նոյն շրջանում և նոյն հաշւով մեռան միայն 7 հոգի, իսկ Պրուսիայում, ուր կրկնապատւաստումն էլ պարտաւորիչ էր, մեռան միայն 2 հոգի:

Եթէ Աւտորիայում, ուր պատւաստումը կամաւոր է, որպէս մեզանում, մի միլիոն բնակչից մեռան տարեկան 620 հոգի, իրաւունք ունինք արդեօք թէ ոչ ընդունելու, որ մեր մի միլիոն տասնապատիկ աւելի տղէտ և աւելի անօղնական ժողովուրդը կորցնում է կրկնապատիկը և եռապատիկը, ուրեմն 1000 կամ 1800 հոգի:

Յիւրիխի գաւառում (կանաօն), Զւիցերիայում, ծաղկի էպիդեմիա կար թէ 1871—72 թւականներում և թէ 1884 թ., բայց առաջնում աւելի զարհուրելի, քան երկրորդում, քանի որ առաջնում հիւանդացածների թիւը կրկնապատիկ աւելի էր, քան երկրորդում: Սրգ, չը նայած դորան, 1871—72-ին այդ կանաօնում մօտ 1500 ծաղկով հիւանդացած երեխաներից մեռան միայն 15 հոգի, որովհետև այդ ժամանակ պատւաստումը պարտաւորիչ էր. մինչդեռ 1884 թ.-ին, երբ հիւանդների թիւը կիսով չափ պակաս էր, ծաղկից մեռան 129 հոգի, որոնցից 70-ը մինչ 10 տարեկան երեխաներ, որոնցից ոչ մէկը չէր պատւաստւած:

Երեւակայեցէք, ուրեմն, եթէ բոլոր հիւանդները պատւաստւած չը լինէին, և այդ Յիւրիխի կանաօնը ներկայացնէր ոչ թէ իւր մաքրութիւնով և առհասարակ իւր լուսաւորութիւնով աշխարհքիս ամենապայծառ կենդրոններից մէկը, այլ ներկայացնէր մի երկիր, նման մեր Զանգեզուրին, մեր Երևանին, մեր Փանծակին, մեր Փամբակին, մեր Թիֆլիսի Հաւլարարին կամ Խարփուխին և էլ ինչ գիտեմ ինչ թաղերին ու գաւառներին, երեւակայեցէք, ասում ենք, թէ քանի՛

պատիկ աւելի զոհեր կը տանէր նոյն այն 1884 թւականին ծաղկի հիւանդութիւնը Յիւրիխի կանոնից իւր 300 հազար բնակիչներով:

Եւ մենք այժմ այլ ևս չենք զարմանում, երբ մի լրագրական հայ թղթակից, սարսափած իւր բնակատեղում բուն զրած ծաղկի համաճարակումից, յուսահատ գրչով գրում է՝ «մանուկներ է, որ զերեզման են տանում. ծաղկի հիւանդութիւնը մեր շրջակայ զիւղերում այլ ևս երեխաներ չը թողեց»:

Եւ ո՛վքեր են այդ մեռնողները. այդ նոքա են, որ մի քանի տարուց յետոյ պէտք է դառնային մեր երկրի հողեր մշակողները, տան տնտեսութիւն անողները, մեր երկրի գործարանների բանուորները, մեր արհեստաւորները, մեր զինուորները, մեր վաճառականները, մեր դպրոցների աշակերտները, մեր գիւղական և այլ ուսուցիչները, մեր բնորոշական անդամները, մեր ընթերցողները, այսինքն այն ամենքը, որոնք պէտք է ոյժ տային մեր ներքին կեանքին, ինչ ձևերով որ սա արտայայտւում է մի կուլտուրական ազգի մէջ...

Եւ կեանքի ու կուլտուրայի այնքան մշակների մէջ կորչում ենք ամեն տարի միմիայն մի հատիկ չարիքից, որի ասպարէզից հեռացնելը կոյր բնութեան գործ է, այլ մեր խելքի և մեր եռանդի գործ է:

Եւ եթէ մենք կանգ առանք մի օրինակի վերայ, այդ նորանից չէ, որ մեր բոլոր ասելիքը դորան է վերաբերում: Մենք ուղեցինք դորանով միայն ցոյց տալ, որ մեր ազազակը իրաւացի է: Մենք սարսափով ենք նայում այն չարիքների վերայ, որոնք թոյլ չեն տալիս հասարակութեան կանոնաւոր և զօրեղ աճելուն և կ'ա՛մ որոնք թերեւս դրականապէս նւազեցնում են մեր ազգաբնակչութիւնը, առանց որ այդ շարունակ բաց հաստատ կերպով ազդող և ազգակործան բաց գաղտնի մնացող պրօցեսները գրաւեն մեր ուշադրութիւնը, ցնցեն մեր ներքինը՝ այդ հասարակական թշնամիների դէմ համայնական և հասարակական ոյժերով պատերազմելու:

Մենք ասում ենք՝ այն բոլոր հանգամանքները, որոնք մեր առանդական սովորութիւնների և կամ՝ սովորութեան պատճառով յառաջացնում են ծնունդների սակաւութիւնը և մեծացնում մահւան դէպքերի թիւը, այդ հանգամանքները պէտք է մի առ մի յիշեն դրականութեան մէջ և առաջարկեն նոցա դէմ առնելու:

ամենագործնական միջոցներ: Պէտք է հասարակական արթուն
և հսկող կարծիք ստեղծել զեռ ևս իշխող սովորութիւնների դէմ՝
երեխայ աղջիկներ ամուսնացնելու, գետնափոր և գոմային տներում
ապրելու, երեխաներին առանց ծաղկի պատւաստման և կրկնապատ-
ւաստման թողնելու, ընտանիքից երկար տարիներ բացակայելու,
բժշկական օգնութիւնից զուրկ մնալու, մանաւանդ գիւղական կա-
նանց համար և այլն և այլն:

Մենք կրկնում ենք՝ այստեղ կայ հասարակութեան ապագայ
խնդիր, որի մանրամասն քննութիւնը կը համոզցնէր մեզ այդ
խնդրի ամենաառաջնակարգ նշանակութիւնը: Բաւականանանք միայն
ակնարկածով: Այդքանն էլ բաւական է այդ ճանապարհի վերայ մի
քայլ առաջանալու համար:

ԱՐԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ

ԱՅՆՔԱՆ ԴԱՌՆ ՑԱԻ ՈՒ ՎՃՏԵՐ.

Արծիւեանի

Այնքան դառըն ցաւ ու վշտեր
Կուտակած են իմ սրտում,
Որ եթէ քեզ, ազնի՛ւ ընկեր,
Ողբամ նոցա իմ երգում,
Քո առաջի արտասուքի
Դու կը տեսնես մի մեծ ծով,
Որ յուզոււմ է վիշտ ու սուգի
Սիրտը մաշող փոթորկով...

Բայց անվեհեր լողորդի պէս,
Ալիքները ծաղրելով՝
Այդ մեծ ծովում լողում եմ ես
Խորին կերպով յուսալով,
Որ անկասկած ե՛ս մի օր
Յանկալի ափ կը հասնեմ,
Ուր ազատւած իմ խեղճ եղբօր
Տանջած կրծքիս կը սեղմեմ...

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ս. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

(Նարոնակութիւն և վերջ ¹⁾)

ԺԱ.

Անգեղակոթցի երիտասարդ ու տղամարդ, որը նախանձից դրդուած, որը ընդհանուր հոսանքին մատնուած և վերջապէս որը պարտքերից ազատելու համար, Բագու գնալով մեծ նեղութեան մէջ էին թողել իրանց տները: Համարեա ամեն տուն ամեն տեսակ զրկանք, նեղութիւն վիզն էր առել և տոկունութեամբ տանում էր ասելով. «Մի կերպ կառավարենք, Աստուած ողորմած է, խօ միշտ այսպէս չը պիտի լինինք. կ'անցնի երկու զատիկ՝ մեր տղան մեծ կարողութեամբ կը դայ...»: Այսպէս հայ գիւղացին զրկանքով բեռնաւորուած՝ ներկան ուրախութեամբ զոհում էր լիութեամբ ու բարիքով բեռնաւորուած ապագային:

Ստեփանի տունը առ այժմ ոչ մի բանի պակասութիւն չ'ունէր: Թագուհին թէև, ինչպէս կին, երեւակայութեամբ էր ապրում և ամենայն օր իւր կանացի յեղեղուկ մտածողութիւնը աւելի պարզ, որոշ գոյներով էր ստեղծագործում իւր դարպասները, բայց այնու ամենայնիւ սրտով սիրած ամուսնուն մտքից չէր հեռացնում: Նա շատ անգամ վրձինը ձեռքին, երբ ներկերի խառնուրդի մէջ էր թաթախում հոյակապ դարպասները ներկելու, յանկարծ որ միտը չէր դալիս իւր սիրելի ամուսինը՝ ձեռը թուլանում, վրձինը վեր էր ընկ-

¹⁾ Տե՛ս «Մարտ»-ի № 3 և 4.:

նում և բազմապարկ գիւղական ճաշակով զարդարւած պալատը անե-
րեւոյթանում, ձեռները պարզում էր դէպի Ստեփանը, որ կենդանի
աչքի առջևն էր երևում և կարծես մթութեան մէջ խարխալում
էր անգիտակցարար, բայց խաբւած տեսնելով սթափուում և ընկղմ-
ւում էր տխրութեան մէջ. գլուխը խոնարհած բարակ, քաղցր ձայնով,
բայաթու տխուր եղանակով քինթկալի տակից սրտի զգացմունքն
էր գեղգեղում և արցունքները երկար թերթերունքների ծայրից
այտերի վրայով գլորելով քինթկալն էր թանում: Երգն ու արցունքը,
ինչպէս դեղթափ, ազդում էին Քազուհու սրտին. թող-արև սիրտը
երկար տխուր չէր մնում. նա մտածում էր. «Ա՛խ, իմ սիրելի մարդը
ինձ որքա՛ն է սիրում, որ թողել է տունը, հեռու հեռու երկիրներ
է գնացել փող աշխատելու, որպէս զի մեր կեանքը լաւացնի, գիւ-
ղացի չը լինինք, լաւ ապրենք...»: Եւ սրանից յետոյ ոսկեձեղուն
դարպասը դարձեալ պատկերանում էր աչքերին և վրձինը ձեռին
ներկում էր մեծ աշխուժով և ճարձար հմուտութեամբ:

Ստեփանի բացակայութեամբ եթէ մի բան փոփոխութեան չէր
ենթարկւել՝ այդ երեխաներն էին. նրանց համար հայրը եղած չ'ե-
ղած միւլնոյն էր, քանի որ իրանց հօր գրկում չ'էին նստել, բազուկ-
ներին թառ եղել և համբոյրներին սակաւ էին արժանացել: Երանց
մայրն էր, որի հետ սերտ սիրով կապւած էին, իսկ հօր հետ այն-
պէս էին ինչպէս մի օտարականի:

Բազուն դեռ ևս չը տեսնողները, նորա ծարաւով տոչորւող-
ները գնացին և դեռ շարունակ շաբաթ չէր անցնում, որ Բազու-
տանող ճանապարհի վերայ սեին չը տան պանդուխտ գնացողների
խումբը կռունկների նման, որոնք չում են ուրախութեամբ դէպի
տաք երկիրներ. իսկ տեսնողները գիւղում երկար չը մնացին, չը կա-
րողացան գիւղական կեանքը տանել, պանդուխտի պարկերը շալակ-
ները առնելով՝ շտապեցին դէպի Բազու իրանց համեստների կարօտով
վառւած:

Սաքանը մնաց գիւղում: Նա Բազուից բերած փերեզակի ապ-
րանքը ըւրթած ման էր ածում տնից տուն և կանայք ու աղջիկ-
ներ, որոնք ցորենը փող չէին համարում, առատ առատ տալիս էին
մի ասղի, մի դնդասղի, մի սանրի, մի կանթած կեղծ ոսկու և հա-
զար տեսակ զիզի-բիզի բաների, որ կանանց աչքը շատ է սիրում:

Սաքանը կանանց խաբելու, շոյելու, շողոքորթելու և իրան բարի ցոյց տալու մէջ ունէր մեծ ճարպիկութիւն. նա լաւ գիտէր ում հետ որդիական հնազանդութեամբ պիտի խօսէր՝ իւր շահը ձեռքից չը տալով, ում հետ ընկերաբար, ում հետ իշխանաբար և ում հետ սորկաբար:

Սաքանը, ինչպէս խօսք էր տւել, Ստեփանի տանը կատարեալ տանտէր դարձաւ. շաբաթ չէր անցնում, որ մի քանի անգամ չը գնար Քաղուհու մօտ և պակասութիւնները չը հարցնէր: Քաղուհին թէև ուրախացաւ երբ իմացաւ, որ Ստեփանից յետոյ անտէր անտիրական չի մնալու, բայց այժմ Սաքանի ներկայութիւնից քաշւում էր. Սաքանը երբ դալիս էր, ինքը դիտմամբ մի բան էր գտնում, ներս ու դուրս անում կամ թէ չէ աղջիկներին մօտից չէր հեռացնում. նստած տեղը, կարծես, ցաքի փշերի վերայ էր լինում նստած, բուպէներն էր համարում թէ երբ պիտի նա դուրս գայ: Սաքանը թէև կնքահայր էր, բայց այնու ամենայնիւ Քաղուհին քաշւում էր և աչքը միշտ դրանն էր պահում թէ այս է որտեղ որի է մէկը դնուվը՝ ներս պիտի մտնի. մտածում էր. «Աստուած չ'անի եկող լինի, ի'նչ կ'ասեն»: Նա սկի չէր կասկածում Սաքանի ազնուութեան և բարութեան վերայ, բայց որ չը պակասած տղամարդ է, իսկ ինքն էլ երիտասարդ կին է, դա տեղիք էր տալիս հասարակաց աչքով նայել խնդրին:

Սաքանը, ինչպէս ասացինք, Ստեփանի գնալուց յետոյ շատ անգամ էր Քաղուհուն տեսութեան գնացել, բայց առանց իւր մանրմունքի. մի օր մտքումը դրեց, որ ապրանքը մի տանի Քաղուհուն ցոյց տայ. այդպէս էլ արաւ:

— Սանամէ՛ր, տուն մտնելուն պէս բերանը բացաւ Սաքանը, ախր չես ասում սովդաքեար ես դարձել, Սէրգի՛, ինչո՛ւ մի օրից մի օր Քաղուհից խրիդ առած ապրանքդ չես բերում մի մենք էլ տեսնենք. ա՛խ, սանամէ՛ր, լափ խեղճ ես, իմ օրումս կերած-կորած. ուրիշները՝ ծանօթ, անծանօթները տանել են տալիս, տեսնում են, քրքրում են, քեզ ի՛նչ է եկել, որ օխտը բարեկամից էլ աւել ենք: Դէ էլ մի՛ քաշւի. է՛հ, ինչ ես վեր կացել, նստի՛, նստի՛ ա՛. նորահարս չես, որ չես խօսում ինձ հետ, հերիք է թողի՛ր այդ սովորութիւնը, ես օտար չեմ հո՞ւ:

Սաքանը այսպէս խօսելով իւր ունեցած չ'ունեցածը հանեց,

աչքների առաջը դրաւ: Թագուհին և աղջկերքը աչքները չորս արած մի առարկայից միւսն էին դարձնում, ուզում էին միանգամից ամեն ինչ տեսած լինել: Սաքանը, ճիշդ է, գտնում էր իւր ապրանքը, բայց աչքերը չէր հեռացնում Թագուհու աչքերից, աչքերով ուզում էր թէ ուտի:

—Դէ, սանամէ՛ր, էլ մի՛ քաշւիր, ինչ սիրտդ ուզում է քեզ համար, աղջկերանցդ համար, սրան սրան՝ այս փափլիկի համար վերցո՛ւր. աչքս չը կպչի, բոլորն էլ քեզ են եկել, ի՛նչ սիրուն են, հէնց են հրեշտակի ձուեր լինին: Փողի համար սկի մի՛ մտածիր, վա՛յ թէ մտքովդ փող-բան անցկացնես, իմացած կացիր որ էլ ոչ ես ոչ դու, ձեր դռներով էլ չեմ անցնի, հասկացա՞ր. և մի մի պղնձի խաչ հանեց, աղջիկներին տաւ աւելացնելով. խեղքս գնացել է սրանց վերայ, ի՛նչպէս գեղեցիկ են, ճշմարիտ, սանամէ՛ր, բոլորն էլ քեզ են եկել:

Թագուհին հիացաւ Սաքանի պարզասրտութեան վերայ: Յինչ լաւ մարդ է եղել մեր կնքահայրը, մտածում էր նա, բայց ինչպէս ասեմ՝ այս տուր, այն տուր, շատ բան է հարկաւոր:

—Դէ էլ ի՛նչ ես մտածում, ինչ որ հարկաւոր է ասա՛:

—Դէ, կնքահէ՛ր, մի հայելի, մի սանր, մի քանի հատ ասեղ, գնդասեղ տո՛ւր, զար-զօռով, ամաշելով ասաց Թագուհին:

—Հէնց ա՛յդ, ինչ ես այդպէս քիչ վերցնում. տեսնում եմ ամաշում ես, շատ բանի հարկաւորութիւն կ'ունենաս, ասելով ուղածները և ուրիշ բաներ վերցրեց և Թագուհուն տւեց:

—Դէ, կնքահէ՛ր, չը նեղանաս, դրանց գները ասա՛, ցորենը չափեմ տամ:

—Դէ ասա ուզում ես, որ ձեր դռները էլ չը կոխեմ էլի, ինչպէս երևում է դու դեռ ինձ լաւ չես ճանաչում. այս անգամ, սանամէ՛ր, քեզ բախշում եմ, բայց որ մէկ էլ բերանիցդ հանել ես՝ իմացած կացիր ձեր դռներով էլ չեմ անցնիլ:

—Դու ես իմանում, բայց հաշիւը պահի՛ր, որ ինքը (Ստեփանը) Բագուհից գալուց միանգամից բոլորը ապշ:

—Էլի. հաշիւս ո՛րն է. ի՛նչ ես ասում չեմ իմանում. կնիկը ի՛նչ է, հաշիւների մէջ մտնելը ի՛նչ. իմ ու Ստեփանի մէջ ի՛նչ հաշիւներ պիտի լինի: Ինչպէս Ստեփանը՝ ինչ որ առնում, ծախում էր ոչ մի ձայն

ծաղտուն չէիր հանում, այնպէս էլ այժմ չը պիտի հանես, ասելով դուրս գնաց:

«Տասն և հինգ կոպէկ արժէ բոլորը, մտածում էր Սաքանը ճանապարհին, այդ ոչինչ միայն կարողանամ ձեռք գցել. բայց ի՛նչ կտորն է... Նա ինձ սիրում է անպատճառ և ո՛վ չի սիրի ինձ, իրանց մարդկանց պէս վար անող ու տաւար պահող գիւղացի չեմ հո՞ւ, սովորեալս եմ, սովորեալս: Բայց ի՞նչպէս ես դրան խելքից տանեմ. ինչ եմ ասում, դեռ նոր պիտի խելքից ասեմ. մի քիչ ատաջ աչքը աչքս էր գցել նայում, փա՛հ, փա՛հ, ի՛նչ սիրուն աչքեր ունի, ջէյրան մարալի աչքեր լինի ասես... Ստեփանը, դըմբօ Ստեփանը զնաց Բագու, թող գնայ մի քիչ էլ նա մաշէի տանջւի. տանը ոչ ոք չը կայ, մենակ ինքն է ու ինքը, մօտ բարեկամ էլ ոչ ոք չը կայ, որ քթի մազութիւն անի. բանս բան է:—Այսպէս կիսատուպաւ խօսելով գտակը ծուռը դրած մտաւ ուրիշ բակ:

Իսկ Թագուհին Սաքանի թողած տպաւորութեան տակից դուրս չ'եկաւ. Սաքանը մի բարի հրեշտակ երեւեցաւ նորա աչքերին, որ զիտէ օգնել, գիտէ վարել, քիթը ցցած չը նայել իրանց՝ գիւղացիների վերայ: Նա այնքան էր յափշտակել Սաքանի քաղցր լեզուով և արած բարութիւններով, որ ընկեր-հարեաններին էլ ասաց՝ թէ ինչպէս Սաքանը գնում գալիս է, պակասութիւնները հարցնում և ինչ որ հարկաւոր է լինում տալիս է:

ԺԲ.

Չմեռայ օր էր. դորշ ամպերով ծածկւած երկնականարը ասես կապարի ծանրութեամբ ճնշում էր քաղաքը: Հիւսիսային չոր սաստկաշունչ քամին՝ ահեղագոյ փչելով՝ ձիւնի հատիկները փետուրի պէս ոլոր-մոլոր խաղացնում էր և ապա պատերին, հեռագրական սիւններին ու լապտերներին խփում, կպցնում:

Մշակի օր չէր: Նրանք՝ թուրք, պարսիկ՝ թուխ ու կեղտոտ դէմքով, խուզած կոշտ ընչացքով և բաց կրծքով հացթուխների և խաշեփողների խանութների պատի տակ լքան լրիկի վերայ պալը-զած՝ զընդ-զընդ զողողում էին: Գործ չ'ունէին, անգործութիւնից մրսում էին. բեռան կամ արեւի բացւելուն էին սպասում, բայց ոչ այս կար և ոչ այն:

Թուրք չաչին, որ հոտը վեր առած շան նման զոցա հազար մի չարչարանքով ու տանջանքով հաւաքած սև կոպէկների յետևիցն էր ման գալիս ամենայն օր, ճարեց որսը: Ճարպիկ վարպետ չաչու յօնքիրը յետ գնացին, ուրախ ուրախ ձեռքի կալալակած կոլոր ինքնատուր ցած դրաւ և դօտկի վերայ կապած արկղից փոքրիկ բաժակը հանեց կապոյտ ծաղկաւոր, ճաքճաքոտած բաժակալի հետ և առանց մի որ և է տեղից պատուէր ստանալու, «փա՛հ փա՛հ» անելով, մի բաժակ թէյ պատրաստեց: «Ի՛նչ թէյ է, փերվի սօրթ, Փօփօվ է», դովում էր ու խմում ընչացքը ծծելով: Մշակների ախորժակը զրգռեց. սլքնկի տաք ջուր էր, որ ածում ու համեցէք էր անում պղզած մշակներին: Մշակները թէյ խմելիս մեծ ախորժակով էին նայում տաք տաք լաւաշներին, որ հացթուխները թոնրից հանել և շորի պէս թառ էին տուել խանութների առջևից, բաց միւսնոյն ժամանակ մտածում էին՝ «տաք հացը մարդու փոր չի կշտացնիլ, շատ կ'ուտուի, թող մի քիչ էլ հովանայ»:

Թուրք փինաչիները իրանց տեղը լաւ ճարել էին. երեք, չորս փինաչի՝ հացթուխների ու խաշեփողների խանութների մօտը նըստոտած՝ այս ու այնտեղից ծակ տրեխ ու լապչին էր, որ ստանում էին:

Թուրք սափրիչն էլ մշակների տեղը զիտէր. նա՝ ածելին սրելով գօտկից կախ պսպղուն կաշւի վերայ՝ մօտեցաւ զոցա: Վարպետ սափրիչի ցաքհատի աջ ու ձախ վրայ բերելուց մերկանում էր ցաքապատ, խորդ ու բորդ սարահարթը. պրծնում էր մէկի գլուխը, դեղին հացելին իսկոյն տալիս էր նրան իւր պատկերով զմայլելու և սև փողը պատրաստելու, մինչև որ մի ուրիշի գլուխը կամ երեսը կը սափրի կռան տակը զցած:

Խաշեփողների աչքը ջուր կտրւեց. նրանք հանել էին պղնձից ոչխարի եփած ոտ ու գլուխը և ափսէի վերայ ճաշակով կուտակել: Գոլորշին բարձրանում և հոտը մշակների քթներին էր դիպչում. բոլորի բերնի ջուրն էր գնում, բաց չէին ուզում աւելորդ փող ծախսել, քանի որ անգործ նստած էին. նոքա լաւ գիտէին, թէ երբ պէտք է գնել այդ իրանց համեղ, կիրականորեայ կերակուրը: Խաշեփողն էլ չաչու պէս արաւ. ոչխարի գլխից մի կտոր մորթի պոկեց, ձեռքերը լպտտելով, չլմփլմփացնելով կերաւ նոցա դիմաց:

Մշակները, ճիշդ է, շաղիքները կուլ տւին, բայց դարձեալ չը մօտեցան:

Դոցանից մի քիչ վեր առանձին նստոտած էին իրանց համեսների վերայ տասը հոգի հայ մշակներ: Դոցանից մի երեք, չորսն էին, որ կարելի էր ասել թէ հայ էին զէմքով, իսկ մնացածները եթէ խառը լինէին նստոտած թալիշների ու թրքերի հետ՝ դժւար թէ կարելի լինէր զանազանել նոցա ազգութիւնները: Դոքա էլ զործ չ'ունէին, քամու ձեռքից պատի տակն էին կուչ եկել, ատամ ատամի խփում, սըրթսըրթում: Զայլին հայ մշակներին աչքաթող չ'արաւ: Խաշը նոքա էլ էին տեսնում և նոցա բերանների ջուրն էլ էր գնում, մանաւանդ նորեկների, բայց մի հզօր տնտես ձեռք արգելում էր դոցա այդ ցրտին կուշտ ուտել՝ ազդարարելով. «Ձեռքդ տա՛ր գրպանդ, տե՛ս նոր սև փող եկաւ՝ տասանորդը փորիդ տո՛ւր, եթէ ոչ, մոռացի՛ր քաղցդ և ձրի օդ կուլ տուր»:

Հայ մշակների մէջն էր Ստեփանը: Երկու ամիս էր անցել այն օրից, երբ նա համետը անվճարբար կռնակն առաւ, սկզբում— առաջի շաբաթում վարանման մէջ էր ընկնում, մէկ ուղում էր տուն գնալ, մէկ հաստատապէս ասում էր՝ «չեմ գնաց ինչ էլ որ լինի», իսկ մի շաբաթից յետոյ՝ հաշուելով իւր բաղդի հետ՝ լայն մէջքը կռացրաւ, անձկուն վիզը ծռեց, իւր ընկեր մահակը թողեց փողոտելու, պարանն առաւ ձեռքը: Այդ օրւանից նորա հպարտ ու անկեղծ աչքերը ոչինչ չէին ուղում տեսնել, բայց միայն սև կոպէկները: Թակարդի մէջ ընկաւ. փողը քաղցրացրաւ նորա ստոր պաշտօնը, մտքից չը տալով ապագայ չլաւ ապրելը և կնոջ խռստացածները: Նա ստանում էր օրեկան 30—50 կոպէկ. ցամաք հացով էր ապրում և դորան տւած փողն էլ կորած էր համարում, որովհետև թանկ ու կրակ էր նորա համար հացը և բացի այդ իրանց հացի համն ու հոտը չ'ունէր:

Երկու ամիսը ընտանիքում մեծացած ամուսնացած մարդու համար մեծ ժամանակամիջոց է: Սկզբում Ստեփանը թէև շատ քիչ էր յիշում ամուսնուն, բայց յետոյ ուշք ու միտքը գիւղումն էր, կարծես մի բան կորցրած, ցրւած ու ապուշ էր երևում: Յիշելով իրանց երջանիկ ամուսնական կեանքը՝ ուղում էր թւեր առնի, թռչի դէպի գիւղը, մի բոպէ տեսնի իւր սիրելի կողակցին և յետոյ

կրկին վերադառնալ, իւր սև կոպէկները ժողովի: Տանջւում էր, աղքատիկ ապրուստը մի կողմից, չարքաշ կեանքը միւս և անցեալ երջանիկ կենցաղավարութեան իրականանալու փափագը մի երրորդ կողմից՝ նրան հալ ու մաշ անել էին սիսել: Փոխել էր. լիքը թշնարին, սպիտակ փայլուն ճակատին, և վառվռուն աչքերին չարքաշ կեանքի և մեղամաղձութեան վրձինը թեթեւ կերպով անց էր կացել:

—Այսօր, տեսնում է՞ք, գործ չը կայ, լուռթիւնը խանգարեց եղիան:

—Դեռ ոչինչ չեմ վերցրել, ժամի տասներկուսը շուտով կը խփեն:

—Մենք էլ ոչինչ չենք վերցրել, ձայն տւին այս և այն կողմից:

—Այսօր, ինչպէս երևում է, ոչինչ չը պիտի աշխատենք, աւելացրաւ Ստեփանը:

—Աստուած է իմանում, տեսնենք, վրայ բերաւ կողքի նստածը:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ դրանց առաջով անցկացաւ մեր ծանօթ պարոն Զախարը: Նա ամբողջ մարմնով շուռ եկաւ, չը կարողանալով հաստ վիզը ծռել և Ստեփանին ձեռքով արաւ: Ստեփանը ծլունկ եղաւ տեղից, հետն էլ մօտի նստածները:

—Հը, ի՞նչ է, ի՞նչ նորութիւն, մարդ չէք կուլ տալու խօ, ես սրան կանչեցի, ցոյց տալով Ստեփանին, տեղներդ շնթռկեցէք, նախատեց պ. Զախարը:

—Աղա՛յ, բա իմ հաշիւը չէ՞ք վերջացնում, դարձաւ վախժարեկով Աղաջանը:

—Ի՛նչ հաշիւ է: Հաշիւս ո՞րն է, ասես ինձ համար բանկի դրէքտօր է, հաշիւ է պահանջում:

—Այն օրը որ ձեզ համար 15 հակ ապրանք կրեցի, նորա փողը մնաց:

—Ի՛նչ է ասում, դիժ ես, գլխիդ ձի է քացի տւել, ինչ է, գնա՛, գնա՛, ինչպէս երևում է գլխովդ քամի է անցել:

—Աղա՛յ, ախր...

—Դէ կորի՛, էշ դիւղացի՛, ինչ ես գլուխս տանում. այնքան եղանք, որ քո տասնեւհինգ կոպէկը չը կարողացանք տալ:

Աղաջանը ճարահատեալ լեզուն կծած յետ դարձաւ Պ. Զախարը չիշեց, որ պարտք է մնացել, բայց այն տեսակ ձև տւաւ, որ Աղաջանը ինքը անդամ քիչ մնաց կասկածի:

—Հա, անունդ ի՞նչ է, հարցրաւ Ստեփանին:

—Քեզ ծառայ Ստեփան:

—Լաւ, Ստեփան, ես քեզ տեսնում եմ, որ քաջ և սրտոտ կը լինես և բացի դրանից հաւատարիմ, դորա համար ուզում եմ քեզ մի գիշերապահութեան պաշտօն տալ:

—Ծառադ եմ ի՞նչ խօսք, ինչպէս հրամայում էք, պատասխանեց Ստեփանը բոլորովին անկեղծ կերպով:

—Հա, դէ որ այդպէս է խօսենք ամսով. ամիսը ի՞նչ կ'առնես:

—Աղա՛յ, դէ ես ինչ իմանամ, դուք ասացէ՛ք:

Ստեփանի մտքով այդ բոլորին ի՞նչեր չէր անցնում. «Լաւ պատահեց. բաղդս բացւել է. էլ մշակ չեմ լինի. լաւ մարդ է երևում, ինձ հաւանեց. լաւ փող կը տայ»:

—Դէ լաւ, որ ինձ ես թողնում, ես այնպէս սոճիկ կը տամ, որ խղձով լինի: Ես քեզ կը տամ եօթը մանէթ:

«Եօթը մանէթ, մտածում էր Ստեփանը, օրը 25 կոպէկ էլ չի գալիս, ցերեկները երկպառիկն եմ վերցնում և գիշերները քնում, գիշերները անքուն պիտի մնամ 20 - 23 կոպէկի համար. չէ, իմ ուզածը չ'եղաւ»:

—Հը, կը մնա՞ս, լաւ փող է, ձեռքիցդ կ'ընկնի հա՛:

—Շատ քիչ է, աղա՛յ:

—Տուն էլ եմ տալիս:

—Աղա՛յ, ճիշդն ասած, ձեռք չի տալ. մշակութեամբ աւելի ենք աշխատում:

—Օրհնւած, էլի մշակութիւնդ արա՛, ձեռքդ բռնողը ո՞վ է. քեզ համար այդ եօթ մանէթը համարեա գտած է. հը, էլի չը հասկացա՞ր. դէ որ այդպէս է մի մանէթ էլ եմ աւելացնում. դէ էլ չը խօսես, ուրիշին չէի տալ:

«Ճիշդ է ասում, մտածում էր Ստեփանը, այս ութ մանէթը համարեա գտած է. գիշերը գիշերապահութիւն կ'անեմ, իսկ ցերեկը մշակութիւն»:

—Լաւ, ձեր ասածը լինի. կը գամ:

—Այժմ ասեմ քո պարտականութիւնը. գիշերը ժամի եօթից մինչև ժամի վեցը առաւօտեան պիտի հսկես ա՛յ այս փողոցը, երբէք չը պիտի քնես: Լաւ, սա հեշտ բան է, խօսք չը կայ. յետոյ ցերեկները

պիտի մեր բակը և փողոցը միշտ մաքուր պահես. հաւաքած աղբը շալակով կրես: Այսրանք են, տեսնում ես՝ ոչինչ չը կայ. հա, կարող է պատահել՝ շառ, խէր մի բան պատահեցաւ՝ մի տեղ գնալու, մի արկղ շալակելու խանութը տանելու, սրանք էլ կ'անես ի հարկէ. ի դուր է մինչև անգամ այս տեսակ ծրար-պրտի բաները յիշեցնել: Այ, ցոյց տալով ներքնայարկում խոր ընկած մի դուռ, երբ խօսելով մեծ դռնով մտան բակը, այդ էլ քո սենեակը կը լինի, գնա՛ շորերդ բեր և խանի պէս կ'ապրես:

Ստեփանը համաձայնեց և եղաւ գիշերապահ. դարձեալ իւր ընկեր սիրելի մահակը ուրախ ուրախ ձեռն առաւ:

ԺԳ.

Պարզնկայ գիշեր էր: Զիւնը աղօտ սպիտակին էր տալիս փողոցների վերայ: Լուսթիւն էր տիրած, միայն երբեմն կառքերի խուլ դղրդոցն էր լսում հեռու տեղերից: Մթութեան մէջ սևին էր տալիս մի մարդ, որ ունէր մի ձեռին հաստազուխ մահակ, իսկ միւսում՝ չիչիկան: Պարթև էր նորա հասակը. ցրտին դէմ էր տւել իւր լացն կուրծքը և կարծես սառը քամին կպչելիս յետ յետ էր գնում տաքացած: Նա պտտում էր փողոցի երկարութիւնը և երբեմն ձեռքի չիչիկանը չիչիխկացնում: Անցաւ բաւականին ժամանակ, կարծես ձանձրացած պտտելուց կռնակը տւաւ պատին և արձանացած սկսեց նայել երկնքին: Լուսինը երևեցաւ պարզ երկնականարի վերայ և այդ աղօտ լոյսի տակ Ստեփանն ինքն էր գիշերապահի պաշտօնով:

Նայում էր լուսնին և ինչե՛ր չէր անցնում մտքովը. իւր երիտասարդութիւնից՝ լուսնի հետ զուգորդած՝ ինչե՛ր չէր յիշում: Անքթիթ լուսնին նայելով, կարծես, նրանից ուզում էր տեղեկութիւն հարցնել իւր հեռաւոր տան մասին: Լուսինը վեր վեր էր բարձրանում լուռ ու մունջ, իսկ Ստեփանը աչքերով հետևում էր տխուր ու տրտում. «Ես լինէի լուսնի տեղ այդ բարձրութիւնից անպատճառ կը տեսնէի մեր տունը... այժմ անուշ քնով քնած կը լինին...» Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, տխուր աչքերը գետնին գցեց և անգիտակցաբար ձեռքի չիչիկանը շարժեց:

Հարեան փողոցից մի ուրիշ չխնկոց ևս լսեցաւ և չ'անցաւ մի քանի վայրկեան փողոցի գլխին երևեցաւ մեր ծանօթ Աղաջանը։ Դորա մօտեցան իրար, որ զոնէ խօսակցութեամբ հեռացնեն քունը և մոռանան ցուրտը։

—Այս գիշեր շատ ցուրտ է, Ստեփան, խօսք բաց արաւ Աղաջանը։

—Հա, որովհետեւ պարզեկայ է։

—Ինչպէս երևում է չեա մրսում, որ այդպէս պատն ի վեր կանգնել էիր։

—Ձէ, այնքան էլ քո ասած չեմ մրսում։

—Ստեփան, լաւ չենք անում, մի մաղալից բանից ունենալինք, լաւ կը լինէր։

—Է՛հ, սա ինչ ցուրտ է որ։

Սրանց խօսակցութիւնը դադարեց՝ երբ մօտի գինետնից դուրս եկան երկու մարդ և մի կինարմատ։ Երեքն էլ կոնծած էին. կինը մէջ տեղները առած, անվայել շարժմունքներով և կեղտոտ խօսքերով, անցան փողոցի երկարութիւնը։

—Ստեփան, տեսնում ես, ինչպէս քէֆ են անում։

—Ինչպէս երևում է զրանցից մէկի կինն է։

—Ձէ, ի՛նչ կին, այս ըուպէին էլի յետ կը դառնայ գինետուն։

—Բա ի՛նչպէս է այս մթին տնից դուրս եկել անծանօթ մարդկանց հետ։

—Վա դեռ չը գիտե՞ս, նա մարդ է՞նչ, նորա բան ու գործը դա է։ Եւ սկսեց՝ ծիծաղելով Ստեփանի տգիտութեան վերայ՝ մի առ մի, պարզորոշ նկարագրել այդ տեսակ կանանց դերը։

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ կինը վերադարձաւ։ Աղաջանը յետևից կանչեց։

—Աղջի, ո՞ւր ես գնում։ Վերջի նախադասութիւնը աղաւաղած ռուսերէն ասաց, իսկ «աղջի» բառը հայերէն։

—Աբս', քեզ ի՛նչ, պատասխանեց՝ կինը։

—Ինչ ես խօսում այդ լրբի հետ, թող մի կորչի է', իսկոյն վրայ բերաւ Ստեփանը։

—Դու էլ ինձ համար վարդապետ ես դարձել։

—Ա՜ճթ է ա՜ճթ, մեզ չի սաղի այդպիսիների հետ խօսել։

—Աբս', մրսում ես, ասաց կինը և մտաւ գինետունը։

—Ստեփան, արի՛ գնանք մարդը մի բաժակ օղի խմենք:

—Ձէ, չեմ ուզում:

—Հէնց ես իմանում նորա համար եմ ասում, որ նա այնտեղ է:

—Հէնց այնտեղ էլ չը լինի էլի չեմ ուզում:

—Է՛հ, Ստեփան, լաւ տղայ չես, ինչ որ ասում եմ հակառակում ես, դու լաւ մոռողութեամբ ես:

Ստեփանը մնացել էր զարմացած՝ թէ ինչպէս մի տարիքը առած ամուսնացած մարդ աչք է դնում մի լիրբ, փշացած կնկաց: Աշխատեց հեռանալ նրանից, չը լսել նորա խօսակցութիւնը այդ տեսակ կանանց և իւր գործած լրբութեան մասին, բայց չ'եղաւ. ուր դնաց՝ նա էլ հետևեց. ուզում էր Ստեփանին էլ հետը տանի զինետուն, որ կարողանայ նորա գրպանից մի քանի կոպէկ պոկ տայ:

—Ձէ, չեմ ուզում, կեանքումս զինետուն մտած չը կամ և չեմ էլ մտնելու, եթէ դու էլ մտնում ես շատ յիմարութիւն ես անում, քեզ ի՞նչ կը սազի այդպիսի բաներ անել, դու մշակ մարդ ես:

—Վա՛, հէնց որ մշակ եմ չը պիտի անեմ, դու շատ խամ ես երևում, նոր ես դեռ, մի քանի տարի կ'անցնի, քո ասածները երբ քեզ կ'ասեմ, քեզ վերայ դու էլ կը ծիծաղես:

—Ուզում է հէնց քսան տարի էլ անցնի, ինչ որ կամ՝ կամ:

—Ես էլ այդպէս էի ասում սկզբում, բայց յետոյ տեսայ որ չի լինում, սկսեցի ուրիշների ճանապարհով գնալ. ինչ մեղադրելու բան է:

—Բա սկի միտդ չի դալիս, որ դու կնիկ արած ե՞ս:

—Շատ հարկաւոր է թէ կնիկ արած եմ. կինս գիւղումն է, իսկ ես այստեղ:

—Այդ ինչե՞ր ես ասում, տօ մի լաւ մտածիր ինչ ես ասում է՞: Մեղք է մեղք. էլ ինչո՞ւ ես ապրում, քեզ նման տղամարդ սկի տեսած չեմ կեանքումս, մարդ որ ամուսնանում է, էլ նորա աչքերը միայն իւր կինն է տեսնում, հասկանո՞ւմ ես:

—Ճշմարիտ, մեր գիւղէ քահանաներից մէկը վախճանել է այս քանի օրը, եկ դու գնա՛ այնտեղ քահանայ եղիր, դու մշակացու չես, ես մեռնեմ թէ մեր քահանան կարողանայ այդպիսի խրատներ տալ:

—Ծիծաղի՛ր, փնաս չը կայ: Հա, եկ մի լաւ մտածենք, դու որ այդպէս ես մտածում, եթէ, Տէր մի՛ արասցէ, քո կինն էլ քեզ պէս մտածի՛ ի՞նչ կ'անես:

—Ինչ պէտք է անեմ, երեխայ ես, կը սպանեմ, էլ ինչ պէտք է անեմ: Է՛հ, ինչ ես երեխայ երեխայ խօսում, չեա գալիս՝ ես գնում եմ, ասելով քայլերը ուղղեց դէպի գինետունը: Դուռը բանալիս վերջի անդամն էլ կանչեց Ստեփանին, բայց տեսաւ որ ականջ չի զնու՛մ, ներս մտաւ:

—Աղա՛, էլի եկա՞ր. մի բաժակ օղիի հիւրասիրի՛, աղա՛, դարձաւ կիներ մշակին:

—Աղջի՛, այս բոպէին:

—Լա՛ւ տղայ է թէև մշակ. դէ եկ այստեղ նստի՛ր:

Աղաջանը կողքին նստեց:

Կնոջ հագուստը, դէմքը պարզ ցոյց էին տալիս, որ ստոր դասակարգի համար էր ստեղծւած: Նորա կէս կարմրած, կէս կապտած, դէպի վեր ցցւած քիթը, կապտած ու ուռած ներքին կոպերը տալիս էին պշտիկներով ծածկւած այլանդակ դէմքին մի դժոխային պատկեր:

Ստեփանը թէև սկզբում ուշադրութիւն չը դարձնելով պտտում էր անդադար չխախտացնելով և շվշվացնելով, երբեմն էլ թուրքերէն երգելով, բայց վերջը երբ անցաւ հակառակ լրիկը, հետաքրքրութիւնը շարժեց և սկսեց նայել գինետան դրան ճեղքերով: Հէնց որ Աղաջանի արարմունքը տեսաւ լիբ կնոջ հետ, թքեց ու հեռացաւ այդտեղից: «Թի՛ւ, թի՛ւ, այդ տեսակ էլ լրբութիւն կը լինի. անունն էլ տղամարդ է դրել»:

Այդ ժամանակ, կարծես, մի ուրիշ ձայն նրան պատասխանեց. «Քանի տարի է տանից տեղից հեռացել է, ինչ անի խեղճը: Սէնա սկսեց ուրիշ տեսակ մտածել. էլ այնքան ստոր չէր երևում նորա աչքին Աղաջանը, էլ այնքան չէր պախարակում նորա արարմունքը: Հեռացան մի քիչ առաջ ասածները և թանձր մշուշով պատեց գլուխը: Երևակայութեամբ ապրել էլ չը կարողացաւ. կարծես ոտերը առանց հրամանի ուզում էին ուղղւել դէպի գինետունը:

Աղաջանը դուրս եկաւ կոնծած այն ժամանակը, երբ Ստեփանը ծուկել էր միւս փողոցը: Նա չը կարողանալով ոտի վերայ կանգնել, քունը աչքերը կոխեց և այդ ցրտին կուշ եկաւ իւր աղայի մեծ դրան անկիւնում ու մրափեց: Ստեփանը տեսաւ նրան, բայց չը մօտեցաւ: Դուրս եկաւ և կիներ բոլորովին հարբած. Ստեփանին տես-

ներով վազեց դէպի նա անվայել շարժւածքներով և սաղա, աղա, անելով: Ստեփանը հեռացաւ նրանից դէս դէն խլշկոտալով, բայց երբ կինը կրկին մօտեցաւ, ձեռքից բռնեց և գինետունը ցոյց տւաւ, էլ Ստեփանը չ'իմացաւ ինչպէս գինետունը մտաւ: Միայն նա ուշքի եկաւ, երբ գինետնից դուրս եկաւ. նա դէս դէն նայելով յանկարծ դուրս թուաւ գինետնից, ամօթից ուղղում էր գետինը մօնի, ինքը իրանից ամաչում էր. «Չը լինի տեսնող եղաւ, Աղաջանը այժմ որ ինձ վերայ կը ծիծաղի. հեռանամ այստեղից: Այս ի՛նչ արի ես, թի՛ւ, Աղաջանն էր մեղաւորը, նա չը պատմէր զրանց մասին, սկի միտս էլ չէր գալ. էլ այսուհետեւ ե՞ս մօնեմ գինետուն: Զէ, էլ չեմ անի ինչ էլ որ լինի. ես մեղա՛յ Աստծուն: Եւ քիչ մնաց թէ լաց լինի:

Արեւելքը սկսել էր շառագունել: Փողոցում էլ չխլշկոց չէր լսոււմ: Ստեփանը մտել էր իւր սենեակը և խոր քնի մէջ ընկղմւել:

Արեւը դուրս եկաւ, քաղաքը կենդանացաւ. կրպակաւորներն ու խանութների դորձակատարները բոլորեքեանք օտի վերայ էին, ամեն մէկը շտապում էր իւր գործին: Պ. Զախարի գորձակատարներն ևս ոտքի վերայ էին: Նոքա դուրս եկան իրանց սենեակից խանութ գնալու: Նոցանից մէկը մօտեցաւ Ստեփանին և ամուր ձայն տւաւ, բայց նա չը լսեց. երկրորդեց, երրորդեց, բայց նա դարձեալ չը շարժեց տեղից, խոր քնի մէջ էր: Համբերութիւնը հատած մօտեցաւ և ձեռափայտով սկսեց բիշբիշտել. Ստեփանը այժմ որ ցնցւեցաւ և տեղը նստեց:

—Տօ ի՛նչ է պատահել, այդքան էլ կը քնեն, այնքան բղաւեցի, որ ձայնս կտրւեց: Վեր շուտ արի՛, մի երկու հակ կայ վերցո՛ւր, գնանք խանութ:

Ստեփանը արդէն հագնւած էր. ոչինչ չը խօսեց, լուռ ու մունջ վեր կացաւ, պարանը ձեռն առաւ մտածելով՝ «երևի շատ եմ քնել»:

Ստեփանը հակերը կրելուց յետոյ, երբ ուզեց դուրս գնալ մշակութեան, այժմ էլ պ. Զախարը նրան հրամայեց բակի, փողոցի ձիւնը մաքրել: Ստեփանը առանց դժկամակելու հիմա էլ թիւն ձեռն առաւ:

Ստեփանի մտածածը՝ թէ գիշերապահութեան հետ միասին և

մշակութիւն կանի՝ չէր լինում։ Շաբաթուայ մի քանի օրը իւր տիրոջ գործն էր ձրի կատարում, ուստի և մշակութեամբ շատ քիչ էր աշխատում և իւր երևակայած տասնհինգ բուբլին չէր տեսնում։

ԺԴ.

Անցան ամիսներ, Ստեփանը առանց տրտունջի կատարում էր զիշերապահութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ լաւ տեսնում էր, որ իւր ոյժերը կամաց կամաց սպառւում են, աշխատանքն էլ դորահետ համեմատած շատ և շատ քիչ է. վճռեց թողնել այդ պաշտօնը և իրան համար ազատ մշակութիւն անել, յոյս ունենալով դորանով աւելի վաստակի։ Երբ իւր դիտաւորութիւնը պ. Զախարին յայտնեց, վերջինս ըստ երևոյթին բարի զէմքով և հայրաբար դարձաւ զէպի նա.

— Ի զուր ես թողնում մեր տունը. փա՛ռք Աստուծոյ, ի՛նչդ է պակաս, տունդ՝ տուն, ուսեղդ՝ ուսել, (թէ և շատ քիչ էր պատահում, որ իւր խոհարարը առանց աղայի հրամանին ծածուկ մի կտոր հաց կամ կերակրի տականք տար) ու՞ճիկդ՝ ու՞ճիկ, էլ ի՛նչ ես ուզում. դուրսը մշակութիւն անելով ոչինչ չես աշխատի։

— Աղա՛յ, կը մնայի, եթէ կարողանայի շարունակել, բոլորովին ձեռքից ընկել եմ, այնքան անքուն եմ մնացել։ Ինչ անենք, էլի ձերն եմ. ժամանակ անժամանակ մի գործ պատահած պատրաստ եմ ձեր ծառայութեան։

— Օրհնւա՛ծ, քունը ինչ է որ մարդու ձեռքից գցի, շատ քնողը կը չիմարանայ. արջերն էլ են շատ քնում, ինչ են աւելացնում։ Բայց դու ցերեկը քնում ես։

— Հէնց այդ է, որ մշակութիւնից զրկւում եմ և ամսի տակին տեսնում եմ աշխատածս մի բան չէ։

— Հէնց ես իմանում, որ զիշերապահութիւն չ'անես, միայն մշակութեան գնաս, զրանից շատ պիտի աշխատե՛ս. քա՛ւ լիցի. օրուայ հացդ հազիւ հազ կարող ես դատել, այն էլ հազար մի նեղութիւնով. այն ինչ այտուղ հանգիստ ստանում ես ու՞ճիկդ և զիշերը քեզ համար պարապ-սարապ շվշվացնելով պտտում։

— Աղա՛յ, ճշմարիտ չեմ կարող, լաւը այն է իմ հաշիւը տեսնէք, թողնէք ինձ գնամ։

Պ. Զախարը տեսնելով, որ դիմացինը այնքան էլ խաբւողը չի, վարպետ է դարձել, բարկացած ասաց.

— Գնում ես, զնա', այն դու՛, այն ճանապարհը, էլ ինձնից ինչո՞ւ ես հարցնում:

— Բայց հաշիւս տեսէք, դեռ մնում է:

— Ելի սխիանցի է', շուտ մի հաշւի պոչիցն է բռնում, հէնց է իմանում փախստական ենք. այսօր ժամանակ չ'ունիմ, մի ուրիշ օր կը գաս, հաշիւդ կը տեսնենք, բայց հիմիկուց ասում եմ, որ փոշմանած զաս՝ կրկին քո պաշտօնի մէջ մտնելու, էլ Յմանէթ չեմ տալ: Այժմ ուզում ես կացիր միւսնոյն ռոճիկով, [Թէ չէ զնաս գլուխդ այստեղ-այնտեղ մտցնես, զաս, կրկին ասում եմ՝ հինգ մանէթ էլ չեմ տալ:

Ստեփանը ոչինչ չը պատասխանեց, դուրս եկաւ զնաց: Երկու օրից յետոյ Ստեփանը շտապեց գնալ պ. Զախարի հետ հաշիւը վերջացնել, վախենալով մի գուցէ իւր փողն էլ կորի Աղաջանի 30 կոպէկի պէս:

— Հ'ը, բարով ես եկել, շինծու քաղցր ժպիտը բերանին ասաց պ. Զախարը, ինչպէս է անցնում մշակութիւնդ. փոշմանած կը լինիս անպատճառ. իսե՛ղճ, դէմքիցդ տեսնում եմ [Թէ այս երկու օրը որքան նեղութիւն ես քաշել. քանի որ ուրիշներին չեմ վարձել դու եկ, էլի քո տունն է:

— Ինչո՞ւ, փա՛ռք Աստուծոյ, մշակութիւնով կրկնապատիկ եմ վերցնում:

— Այդ հաշիւ չէ. այս քանի օրս կարող է լաւ գործ պատահած լինի և քառասուն, յիսուն կոպէկ վերցրած լինիս, բայց ամսւայ մէջ քանի՛ այդպիսի օր կը պատահի, շատ շատ մի չորս, հինգ օր: Մենք ենք մշակներին գործ տւողը. պատահում է, որ մի օր հակերը գալիս [Թափւում են և մշակները էլ քիթ սրբելու ժամանակ չեն ունենում. իսկ այնուհետեւ շաբաթներ է անցնում և ոչ մի հակ չի լինում:

Ստեփանի դիրքը, հայեացքը անմուռնջ խնդրում էին հաշիւը վերջացնել և դուրս գնալ:

— Հիմա ուզում ես մնա՞լ, դորա համար ես եկել չէ՞:

— Աղա՛յ, բախշի՛ր, չեմ կարող ձեր ասածը կատարել, հաշւի համար եմ եկել:

— Տօ երեկ չէիր այստեղ, ասացի որ ժամանակ չ'ունիմ, մի

ուրիշ օր եկ. այդպէս շուտով կը գա՛ն, ինձնից որ փողդ առնես հա, ուրիշին չը պիտի տաս պահելու. խօ քո մօտը չե՞ս պահելու:

— Զէ, գիւղը պիտի ուղարկեմ:

— Գիւղումը փողը ի՛նչ հարկաւոր է, որ ուղարկում ես, ի՛նչ շինեցիր, որ այդպէս շուտով ուղարկում ես. դեռ մի փող շինիր յետոյ է՛:

— Տանը պէտք է այժմ. անպատճառ պիտի ուղարկել:

— Դէ որ այդպէս է մի ուրիշ օր եկ. այժմ մեր բակը՝ քանի օր է ինչ դուրս ես եկել՝ չի սրբւել, սրբի՛ր յետոյ գնա՛:

Ստեփանը քիթ ու մռութը կախ դուրս գնաց անիծելով այն օրը, որ դրան պատահեց:

— Բա ձեզ ինչ ասեմ, որ ինչ դառնաք, Ստեփանի յետեւից ասաց պ. Զախարը. ասա՛, ասա՛, էլի իրանց էշը պիտի քշեն. չէ, առել է, չը պիտի դաչ. բայց ի՛նչ տղայ է, — արդար, քաջ, աչքաբաց, գործից չը վախեցող: Զէ, երևում է, էլ յետ չի դառնալու, ավստ՛ս. բայց ի՛նչ փող կը ստանայ և շուտով գիւղը կ'ուղարկի՝ այնքան քաջքշեմ, որ ինքը իւր ոտով գաջ աղաչի: Սրանցը այսպէս պիտի լինի, որ ո՛ր կողմը ծռես իրանք էլ կամայ ակամայ ծռւեն:

Մի ամսւայ մէջ Ստեփանը մի քանի անգամ գնաց եկաւ, բայց չը կարողացաւ իւր տաժանելի աշխատանքի առաջի պտուղը ստանալ: Ե՛նչ անեմ, Տէ՛ր Աստուած, ասում էր նա, կրկին գիշերապահութիւն անեմ իմ փողիս համար, բայց աւելի եմ վերցնում մշակութիւնով: Ախր ինչո՛ւ չի տալիս փողը, փառք Աստուծոյ դրան չի կարօտ խօ. տունը՝ տուն, խանութը՝ խանութ, Բաղուայ հարուստ վաճառականներից, էլ ինչո՛ւ չի տալիս՝ չը գիտեմ: Հա, երեւի ուզում է այդպիսով կրկին նոյն պաշտօնը ընդունեմ, բայց անտանելի բան է, թէ վարձը քիչ և թէ նեղութիւնը շատ և բացի դրանից հազիւ եմ ազատուել այն գինետնից, մէկ էլ գնամ: Զէ՛, չէ՛, դուայ — առաջւայ պաշտօնս կ'ընդունեմ, որ մի կերպ կարողանամ ստանալիքս պոկ տամ, Սաքանին ուղարկեմ:

Պ. Զախարը երբ իմացաւ նորա միտքը՝ ուրախ ուրախ ասաց.

— Ախր ես քեզ չ'ասացի կը փոշմանես. հիմա լաւ է մի ամսւայ ռոճիկիցդ ընկար, թէև այն ժամանակ բարկացած ասացի հինգ մանէթ աւել չեմ տալ, բայց այժմ խղճալով քեզ վերայ 7 մանէթ եմ նշանակում: Որ մի մանէթը պակասացնում եմ չը լինի մտածես՝

քիչ է տալիս գործս վատ կատարեմ. առաջւայ պէս եղի՛ր, տարիներով քեզ բաց չեմ թողնի և վերջը կը տեսնես մի զուամարատէր դարձած:

—Ութ մանէթը առանց էն էլ քիչ էր, նրանից էլ էք պակսացնում:

—Ել աւելորդ մի՛ խօսիր, աշխարհիս տակ ու գլուխը հինգ մատերիս պէս զիտեմ, քեզ ինչ տալիս եմ, անձայն վերցո՛ւր և խոնարհութեամբ քս գործը կատարի՛ր:

«Տէր Աստուած, այս ի՛նչ կրակի մէջ եմ ընկել, բանը այնտեղ է հասցրել, այժմ որ չ'ընդունեմ, վաղը դամ՝ հինգ կը տայ. ինչ անեմ, զեննք թէ մի մանէթը կորցրել եմ, մի ամիս կը մնամ, ստանալիքս կ'առնեմ և էլ այդ սև սատանի երեսը չեմ տեսնի», մտածում էր Ստեփանը:

—Լա՛ւ, որ եօթն էք տալիս՝ ինչ պիտի ասեմ, բայց խնդրում եմ մի քսան մանէթ տաք, այս քանի օրս գիւղը զնացող կայ. անպատճառ պիտի ուղարկեմ:

«Կարծում է իւր մտածածը իմ խելքը չի կտրում, մտածում էր հեղնական ժպիտը բերանին պ. Զախարը. ողորմելի՛, ի՛նչ պարզամիտն է. կը ստանաս, չէ մի ո՛տներ. ուզում է այս ամիս՝ բոլոր ռոճիկը ստանայ, աղատ համարձակ դուրս գնայ:»

—Լաւ է կը տամ, ասաց պ. Զախարը, դեռ այժմ գործ ունիմ, այս քանի օրը առանց քո ասելի կը տամ, էլ փողի անուն չը տաս:

Ստեփանը ինչ անէր, լաւ ծուղակի էր բռնւել, նօթերը կուտած հեռացաւ իւր աղայի մօտից, դարձեալ գիշերապահ եղաւ և այդ պաշտօնի հետ սերտ կապած զինետունը կրկին նրան մոլորեցրեց:

ԺԵ.

Սաքանը զիւղում նստած փափուկ փող էր աշխատում. ապրանքի մի մասը արդէն հալեցրել էր, մտածում էր թէ ի՛նչպէս պէտք է ապրանք բերել տայ, որ էժան նստի. չէր մոռացել Ստեփանի և ուրիշների ընկերութիւնը, նրանցից տեղեկութեան էր սպասում, բայց ոչ մի լուր չը կար. «Զախորդութեան ևն պատահել, մտածում էր Սաքանը, նրանք խաբւեցին, զնացին կարծեւով սէլի

պէս թափւած է հարստութիւնը, հիմա ես եմ իմանում թէ ի՛նչպէս շան քթից ջուր խմելով մշակութիւն են անում, բայց ոչինչ, էլի փող կ'աշխատեն մի կերպ բերաններիցը կտրելով, պէտք է գրել ապրանք ուղարկեն եկողով կամաց կամաց, թէ չէ յանկարծ կը վերջանայ ապրանքը, այնուհետեւ դժւար կը լինի:

Այսպէս մտածելով նա նամակ գրեց Ստեփանին և ֆնացած չորսին, որ անպատճառ, էլ այնտեղը չի, ապրանք հասցնեն, որովհետեւ ծախելու լաւ ժամանակն է:

Սաքանը մի կողմից ապրանք էր ծախում, միւս կողմից հաւաքած ցորենն ու գարին նաղդ փող շինում, իսկ նաղդ փողը տալիս էր քառասուն և յիսուն տոկոսով վիզները ծուռ ֆնացած գիւղացիներին, որ կալի ժամանակ կամ ցորեն տան կամ թէ չէ փողը: Սաքանը տոկոսով փող տալով կարճ միջոցում մեծ անուն հանեց, տեղովը վեր կենողը նրան ճանաչում էր իբրեւ խեղճերին ձեռք մեկնող. մի խօջայ Սէրգի էր մի Անգեղակոթ:

—Աստուած ձեր պապերի գերեզմանոտաց վերայ լոյս թափի, Մկրտում ապէ՛ր, ասում էին խեղճ ֆնացած գիւղացիները, ետրաբ մեր ճարը ինչ կը լինէր, թէ որ խօջայ Սէրգին չը լինէր. մին մին այդպէս օգնութիւն հասնող, դարդ ու ցաւ իմացող հէնց ինքն է որ կայ. ախր ժամանակիս, այն էլ այս ժամանակին, որ որդին հօրը չի ճանաչում, ո՞վ կ'անի նորա արածները: Տէր Աստուածը նորա մինը հազար անի. երեկ չէ միւս օրը պարտատէրս եկել եղներս էր ուզում քշի տանի. չեմ իմանում ո՛րտեղից էր լսել, Աստուածանից էր, սրբերից էր թէ ինչ է, եկաւ փողը տւաւ և եղներս ազատեց. հէնց իմացայ թէ աշխարհքս ինձ բաշխեց, որ եղներս չը տարան, անունս տափովը չը տւին:

—Անում է, ղորդ է, պատասխանում էր Մկրտում ապէրը աչքերը ձգնալացնելով, բայց սկի մինը երկու չի դառնում. հէնց է որ փողը սրան նրան է տալիս, թղթի պատառտանքով սնդուկը լցնում. ախր սկի չի մտածում՝ մեռնել կայ, սպանւել կայ:—Ե՛, ա որդի՛, ասում եմ, բաւական է շահով տաս ալդ փողերը. լաւն այն է արծաթ կամ ոսկի շինես, մի տեղ թաղենք, որ ոչ կորչի և ոչ փոխի, երեսին ջրով ֆնայ. ես եմ լինում ինքը՝ չի անում:—Չէ՛, ասում է, դու չես իմանում, այսպէս լաւ է. փողն էլ է փող աշխատում առանց ապրանք առնե-

լու: — Երևի ինքը մի բան հասկանում է առանց այն չի, աշխարհք տեսած մարդ է:

— Ինչ խօսք, նա աւելի լաւ է անում, որ աղքատ-ուղքուտի օգնութեան է հասնում. լաւ է քո ասածը չի անում խօջայ Սէրգին, ախր դրանից ոչ դուք խէր կ'ունենաք և ոչ էլ մեզ նմանները:

Այսպէս գիւղում Սաքանի շաքը բամբակով էին հաւաքում. ամեն տեղ ձայն ունէր, ամեն խնջոյքում վերի տեղն էր նստած լինում տանուտէրի և տէրտէրի մօտ. նորա խօսքին ո՛վ կարող էր չէ ասել: Տանուտէրի ու տէրտէրի բերանները կապել էր, նրանց ուտացնելով ու ընծաներ տալով. ինչ անում չէր անում, ոչ մի արգելք, ոչ մի դատաստան չը կար, որովհետեւ խօջայ Սէրգին է արել. մի խօսքով թրի այս կողմն էլ էր կտրում այն կողմն էլ: Աղջկատէրերը օրեր էին համարում թէ երբ է խօջայ Սէրգին աղջիկ ուզելու, իսկ Սաքանը դեռ ևս մտադրութիւն չ'ունէր պսակելու, նա ուզում էր մեծ անուն և դիրք ունեցողի աղջիկ ուզել, որ ընդ միշտ ապահով համարի իրան խէր-շառ պատահած ժամանակ. իսկ այդ մտադիր էր անել մի երկու տարուց յետոյ, երբ իրան լաւ կը դրստէր, կը շինէր:

Նամակը հասաւ Ստեփանին: Կարծելով տնիցն է՝ մէկ ձեռքն էր առնում, բանում, աչքերը գցում սեւ տողերին, ինքն իրան մտածում. «Տեսնես ի՞նչ են գրել, ա՛խ, կարդալ չ'իմանայի որ մէկ կարդայի հանգստանայի»: Մէկ նամակը պաշում է, պաշալորում, աչքերը քսում, ծոցը դնում ասելով. «Կնիկս ու որդիքս մօտն են եղել գրելու ժամանակ, նրանց ձեռքը կպած կը լինի, կնիկս ծոցն է գրել անպատճառ...»: Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, արիւնը կարծես զլխին խփեց, աչքերը սեւացան, լեզուն կապ ընկաւ կնոջը յիշելով: Նա կնոջը յիշելով զի՛նք տունը իսկոյն մտաբերեց և այդ ժամանակ էլ չէր ուզում կնոջ անունը տալ, վախենում, զոգում էր ինչպէս մի երեխայ. նա ուզում էր փախչել իւր սենեակից, ինքն էլ չը գիտէր ուր, կարծում էր կիներ այդ բոլորին մօտն էր գտնւում, որ իրան կշտամբում էր. և այլ ևս կանգնած չը կարողացաւ մնալ, ընկաւ իւր կեղտոտ տեղաշորի վերայ և սկսեց դառն արտասուք թափել:

«Ա՛խ Աստուած, մեղաւո՛ր եմ, մեղաւոր, ես մեղա՛յ Աստուծո՛ւ, մէկ էլ այդ մեղքը չեմ անի... Բաշխի՛ր, ա՛ կնիկ... դու կը բաշխես»

անպատճառ, ես գիտեմ. էլ չեմ անի, վա՛յ, էլ չեմ անի, սուրբ կը մնամ մինչև...»

Եւ այս սրտանց մեղաց գալն էր, որ նրան մի քիչ հանգստացրեց. նա կրկին նամակը հանեց և սկսեց պաշարել, աչքերը քսել ասելով. «Ա՛յն ձեր հոգուն մատաղ, դուք ինձ համար այդքան քաղցր էք եղել հա՛յ»:

Ամուսնական, ծնողական սուրբ զգացմունքները Ստեփանի սրտում շարժեցան բռնուն կերպով: Նամակը համբուրելով կարծես իւր փափկիկների աչքերն էր համբուրում, ծոցումը դնելով վերանորոգած ասում էր. «Ես քո հաւատարիմ մարդն եմ, դու իմ հաւատարիմ, քաղցր, ամեն բանից էլ անուշ կնիկն ես»:

Ստեփանը ուզում էր շուտով նամակը կարդալ տալ, դորա համար մտաւ աղալի խանութը և գործակատարներից մէկին առաջարկեց կարդալ: Գործակատարը թթւած դէմքով շուռ եկաւ ասելով. «Ժամանակ չ'ունիմ». ճարահատեալները գործակատարին դիմեց. վերջինս էլ նոյն կերպ վարեց: Ստեփանը չը զարմացաւ, նա լաւ գիտէր, որ գործակատարները, թէև իրանց նման գիւղացիներ են, բայց մշակներից զգւելով զգւում են, հետները մինչև անգամ չեն ուզում խօսել, միայն տեղն ընկած ժամանակ լաւ գիտեն թրքերէն լլտի շամախեցու և ոսերէն հարբած գեղջուկների անվայել հայհոյանքները թափել իրանց գլխին. հայերէն էլ գիտեն հայհոյել, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մշակների հաւատն են հայհոյում: Ստեփանը այս բոլորը իմանալով ի հարկէ ճարահատեալ տարաւ գործակատարների մօտ, որոնց աչքը սովոր էր միայն տեսնել մետաքսի ու շալերի թանգանոց ճոթերը, տիկիկների զարդարանքը և դոցա իրանց պէս սիրուն պայուսակների ամուսինների ամսի 20-ին ստացած անծալ, շխշխան փողերը և ոչ թէ կեղտ ու քրտինքի մէջ կորած նամակը:

Ստեփանը կոյր ու փոշման դուրս եկաւ խանութից և հազիւ հազ կարողացաւ մի երկու ժամից յետոյ մէկ աստուածասիրի կարգալ տալ: Սաքանի նամակի միտքը հասկանալով մոռացաւ իւր հոգեկան տանջանքը ինչ որ մի քիչ առաջ ունէր. նա շտապեց ձեռքի եղած չ'եղածով և պ. Զախարի մօտի փողով, որ մի կերպ պոկ էր տւել, ապրանք գնեց: Մէկին հինգ է աշխատելու, ես գիտեմ, բանս

բան է», մտածում էր Ստեփանը: «Աստուած խէր տայ, բարի բազար» ասելով կապեց, մի քանի օրից յետոյ Սաքանին ուղարկեց:

Ստեփանը հաշիւները աղայի հետ վերջացնելով սկսեց իւր համար ազատ մշակութիւն անել և այդ ժամանակ օր ու գիշեր անելով հազիւ էր կարողանում 10—15 բուլիի դատել:

Սաքանի նամակի պատասխանը և ապրանքը եկաւ: «Բանս բան է, մտածում էր նա ուրախ ուրախ, մնացածներն էլ կ'ուղարկեն, թո՛ղ ուղարկեն, ես էլ նստած կը ծախեմ, փափուկ փող կը շինեմ, տակս կը դնեմ. հինգի սներն էլ համարեա իմ ձեռքին է նայում, ես եմ կառավարում, ինչ ուզում են բաց կը թողնեմ, ո՞վ են կուռս բռնում. կնիկարմատը հէնց բեր հա բեր անող կը լինի, ես էլ կը տանեմ, ո՞վ է փնասում և ո՞վ խէրում: Սրանք բոլորն էլ լաւ է. ինչպէս ես եմ առաջուց կարգադրել, յոյս ունիմ, որ այնպէս էլ կը լինի, դու նորա դարդը քաշիր. է՛հ, դարդ չէ մին ո՛տեր. ինչպէս Ստեփանի աշխատանքն է այսուհետեւ իմը, այնպէս էլ Քազուհին է իմը: Բայց չէ, պէտք է մի քիչ էլ սատանայութիւն բանեցնել. վա՛յ թէ չ'եղաւ, բո՛ի գիւղացի է, կը գրի Ստեփանին, դէ այն ժամանակ արի՛ էլը ցիւիցը հանի՛ր, էլ զրանից յետոյ մնաք բարեւ ընկերութիւն. էլ ո՞վ կը նայի գիւղումը իմ կզակին. չէ՛, չէ՛, պէտք է մի քիչ էլ համբերել, տեսնել խօ Ստեփանը շուտով չի գալու կամ թէ չէ՛նորա ձեռք ու ոտը լաւ հաւաքել, բոլորովին սիրահարացնել. ինչ եմ շտապում, փա՛ռք Աստուծոյ մէկը չի, երկուսը չի, ուրիշներն էլ կան: Բայց ախր դրա տեղը չեն տալ, հոգիս ուզի կը տամ, նրանցից ձեռք կը վերցնեմ, միայն»...

Այսպէս Սաքանը Քազուհուն իրանը համարելով խաղում էր առ այժմ նրանով, ինչպէս կատուն է խաղում նախ քան կլանելը որսած մկնով՝ հաստատ հաւատացած լինելով, որ իւր սուր սուր ճանկերից պրծում չ'ունի: Սաքանը թէև շարունակ տեսութեան էր գնում Քազուհուն և միշտ չար մտքով, բայց շատ հեռուները մտածելով սրտինը չէր կարողանում չաջողացնել:

Ստեփանը չորս ամիսը, հինգ ամիսը մի անգամ ապրանք էր ուղարկում Սաքանին և միշտ գրել էր տալիս տանը լաւ մոխի տալ, վար ու ցանքը անել տալ, ինչպէս իւր խելքն է կտրում:

Ժ. 2.

Անցել էր գարունը, ամառայ թեժ ժամանակն էր. արևը կրակ էր թափում: Մեծատուն քաղաքացիք տեղափոխեցան ամառանոցները՝ ազատելու Բագուայ անտանելի բոց ու կրակից, իսկ միջոցներ չ'ունեցողները մնացին այդ պլպլացող հնոցի մէջ:

Ստեփանի դուռթիւնը վատ էր. երկրորդ ամառն էր նորա համար, նա սկսեց կամաց կամաց ծխել, հալ ու մաշ լինել. շոգը մի կողմից, սնունդի պակասութիւնը միւս, անառակ կեանքը մի երրորդ կողմից՝ նրան ձեռք ու ոտից գցեցին. վերջը էլ չը կարողանալով դիմանալ հակերի տակ՝ ստիպւած թողեց գործը և մի քանի օր սկսեց քաշ դալ՝ թուլացած, սպրտնած, աչքերը խոր ընկած՝ պատերի տակ՝ շաք տեղերում: Նորա արագաշարժ ոտերը, հաստ բազուկները և միշտ ուրախ դէմքը թռել, կորել էին. այժմ էլ անգեղակոթցի Ստեփանը չէր, այլ կատարեալ մի մշակ ոտից մինչև գլուխ: Նա կարծում էր կ'անցնի շուտով այդ թուլութիւնը և շուտով իւր գործը կը շարունակի, բայց չ'եղաւ: Նրան այս ու այն խորհուրդ տւին անգործ չը մնալ, որով աւելի կը վատանայ վիճակը. նա էլ նրանց խորհուրդը լսելով էլի սկսեց հակեր կրել: Հէնց առաջի օրը, երբ հակի տակ տնքանքալով գնում էր մի պարոնի յետևից, չը կարողացաւ հետևել պարոնին. ուղեց հակը պատին դէմ տալ, կանգնել, չը կարողացաւ, թոյլ ոտերը չը դիմացան մինչև պատը հասնի, ընկաւ կողքի վերայ՝ պարանը ձեռքից տալով, միւս կողմն ընկաւ հակը, ինքը անմնաս մնաց ընկած: Պարոնը ծխելով շարունակում էր ծանապարհը, մէկ էլ յետ նայեց, տեսաւ որ մշակը չի գալիս, բարկացած մօտեցաւ. «Այ անպիտաններ, որ չէք կարողանում, ինչո՞ւ էք վերցնում, կողքին մի քանի քացի չը տաս, որ խելքը գլուխը ժողովւի: «Մշակ, այ՛ մշակ»: Նոր մշակ կանչեց. հայ մշակը իսկոյն եկաւ. հրամայական ձայնով պարոնը հրամայեց, որ մշակը հակը վերցնի և իրան հետևի:

Մշակը, որ Ստեփանի մանկութիւնից ի վեր ընկերն էր և որ միմեանց հետ շատ սիրով էին, փոխանակ դէպի հակը վազելու, ինչպէս հակի ծարաւ մշակ, դէպի Ստեփանը վազեց:

—Ստեփան, Ստեփան, ա ինչո՞ւ ես ընկել, վե՛ր գնանք:

—Վա՛յ, մեռնում եմ, Կարօ՛, ինձ տուն հասցրո՛ւ:

—Դէ՛ վե՛ր գնա՛նք:

—Շուտ արա՛ հակը վերցուր եկ, ես այդքան ժամանակ չ'ունիմ՝ քեզ սպասելու, բղաւեց պարոնը:

—Աղա՛յ, բա չե՞ս տեսնում, խեղճը ընկած է անտէր անտիրական. չեմ կարող, ուրիշին կանչի՛ր:

—Այ անիծւի՛ք դուք, էլի վսփսան հայեր են է՛, ի՞նչ կայ. խօ չը մեռաւ. ասաց ու մի ուրիշ մշակ կանչեց:

Կարօն Ստեփանի կռանտակերից բռնած տարաւ իրանց գետնափոր սենեակը և պառկեցրեց:

Ստեփանի գետնափոր սենեակը մի խուլ փողոցում էր: Այդ համարեա անպատուհան փողոցի սենեակում կենում էին վեց հոգի: Կարօն էլ այդտեղ էր կենում: Կենալու ոչինչ չարմարութիւն չ'ունէր այդ բնակարանը: Խոնաւ յատակի վերայ փռւած էր մի քանի կտոր պատռտած, ցեխոտ խասիրներ, որոնց վերայ աջ ու ձախ կոլոված դրւած էր կեղտից սրոց կտրած անկողիններ: Ամբողջ սենեակի կահ կարասիքը կազմում էր խասիրի կտորտանքը և անկողինները. եթէ սրանց վերայ աւելացնելու լինինք մի կուժ և զաւաթ և մի քանի ծակոտած, մաշւած տրեխներ այս և այն անկիւնում վեր թափոտած, սրանով վերջացրած կը լինինք Ստեփանի անշուք բնակարանի նկարագրութիւնը: Այդ բնակարանին կից էր գոմը, որ տախտակով էր բաժանւած: Նախանձիւի էր երկու ձիւների գոմը. դա աւելի արձակ էր, աւելի լուսաւոր, քան թէ մշակների բնակարանը:

Կարօն լուռ ու մունջ նստած էր հիւանդի մօտ. նա չէր ուզում խօսացնի՝ վախենալով մի գուցէ անհանգիստ անէր Ստեփանին: «Թող մի քիչ քնի, հանգստանայ», մտածում էր Կարօն:

Մի ամբողջ ժամ անցնելուց յետոյ Կարօն դարձաւ Ստեփանին.

—Ստեփա՛ն, ա՛ Ստեփա՛ն:

—Հ՛ր. թոյլ կերպով արտասանեց և շրջեցաւ դէպի Կարօն:

—Աչքերդ մի բա՛ց, օրհնւած, ի՞նչ ես ընկել, սկի չես խօսում:

—Կարողանում եմ չեմ խօսո՞ւմ:

—Ի՞նչդ է ցաւում:

—Էլ սաղ տեղ չ'ունիմ, մեռնում եմ:

—Երեկայ երեկայ մի՛ խօսիր. ախորժակդ ի՞նչպէս է:

—Ախորժակից մի՛ խօսիր, ոչինչ չեմ ուզում, բերանս լափ լեղի է։

—Բա սոված պիտի մնաս, դնամ բան առնեմ բերեմ, սովածու թիւնը աւելի քեզ վեր կը գցի։

—Ձէ՛, չէ՛, Կարօ՛, ի դուր ես գնում, չեմ կարող ուտել, թոքս կրակ է ընկել, դու ինձ մի դդալ ջուր տո՛ւր՝ թոքիս ածեմ։

Կարօն Ստեփանի կուռը բռնելով, նստացրեց ջուրը խմացրեց։

—Թի՛ւ, թի՛ւ, երանի թէ կուլ տւած չը լինէի, լեղի է դա՛ ջուր է, ա՛խ, մեր աղբրի ջուր, ո՛րտեղ ես... ասաց և խոր հառաչելով թուլացած ընկաւ տեղաշորի վերայ։

Ստեփանը տեղաշորից չը կարողացաւ վեր կենալ այդ օրը։ Նա ոչինչ չը կերաւ, միայն յաճախ ջուր էր խնդրում, բայց երբ բերանն էր առնում՝ զգած մէկ էլ բերանից դուրս էր թափում։

Մի երկու օրից յետոյ ձեռք ու ոտ ընկան, մի թուրք հէքիմ ճարեցին. թուրք հէքիմը, ջիրան գցած, խորհրդաւոր հայեացքով, թէգբիհը ձեռին, մօտաւ հիւանդին այցելութեան։

Աչքերը լրջութեամբ մի կողմ դարձրած բազկերակը բռնեց, կարծես խորն էր մտածում, ուզում էր ինչ հիւանդութիւն լինելը գտնել։ Լեզուն էլ տնտղեց և նոյն լրջութեամբ զուխը շարժեց։

—Բա ինչո՞ւ էք ուշացրել, ա՛՛ ձեր տները չի քանդւի։

—Հէնց իմացանք թէ ոչինչ չը կայ, կ'անցնի, պատասխանեց Ստեփանի ընկեր Պօղոսը։

—Ձէ, լաւ չէք արել, սաստկացել է հիւանդութիւնը եւթալաղի է փոխւել. բացի եւթալաղից վէրքեր էլ կան վրան, այն էլ վատ վէրքեր են։ Բայց ոչինչ, ես կ'առողջացնեմ մի շաբթից յետոյ ոտի վերայ կանգնած կը տեսնէք, ինչ էք տխրում։

—Դէ ուր է, քեալբալայի՛, Աստուած բերանիցդ լսի, հէնց իմացիր մէկ էլ նոր դու նորան կեանք ես բաշխում, մենք քո վարձը չենք մոռանալ։

—Այժմ ինձ փող է հարկաւոր, որ մի քանի հարկաւոր բան առնեմ դեղերի համար. վատ չէր լինի հէնց այժմեանից խօսենք։

—Լաւ. ի՞նչ պէտք է առնես, քեալբալայի՛։

—Ես տեսնում եմ, որ դուք մշակ մարդիկ էք. ես ձեզնից աւել չեմ պահանջի, ինձ կը տաք տասը մանէթ։

—Քեալբալայի՛, տասը մանէթը շատ է:

—Շատ չի՛, շատ չի՛. օրը մի երկու անգամ՝ նեղութիւն պիտի քաշեմ այս ծանր տեղովս գամ՝ գնամ, դեղեր պիտի շինեմ, որի ձեռք բերելը շատ թանկ է նստում, փեղամբարը վկայ՝ դրանից պակաս չեմ կարող:

—Զէ՛, չենք կարող տալ, ի դուր քեզ էլ նեղութիւն տւինք:

Հէքիմը լաւ տեսաւ, որ տասը մանէթ տուողը չեն՝ իջնելով իջնելով հասաւ մինչև հինգ բուբլի: Համաձայնեցան: Մէկ բուբլի էլ տւին դեղերի համար: Հէքիմը դուրս գալուց դարձաւ Պօղոսին.

—Փահրիզը պիտի անպատճառ պահի, թթւի, կծու չը մօտենայ. տաք կերակուր երբէք չը տաք, եթէ տուէ քե իմացէք, որ տունը գլխին կը քանդէք: Գլուխը, մարմինը լաւ կը փթթորէք, որքան կարողանաք տաք պահեցէ՛ք. այսքանս: Ես երկու ժամից յետոյ կը գամ և դեղերը կը բերեմ:

Ստեփանը ընդունեց քեալբալայու սուտ սուտ պատրաստած դեղերը: Երկու տեսակ՝ սպիտակ ու դեղին փոշիներ էր թղթերի մէջ ածած, սպիտակը ցերեկով պիտի ջուր անէր խմէր՝ ժամը մի անգամ, իսկ դեղինը՝ գիշերները:

Անցաւ երկու օր. շարունակ գնում գալիս էր քեալբալային, արդէն երեք բուբլին առել էր, բայց հիւանդը քանի գնում աւելի վատթարանում էր: Հէքիմը յոյս էր տալիս, դեղերը շատ շուտ փոխում էր, շատ անգամ էլ բարկանում էր մշակների վերայ ասելով՝ «Երևի փահրիզը չէք պահել տալիս, թէ չէ ինչու չը պիտի աւողջացած լինի մինչև այժմ»:

Հիւանդի մօտից Կարօն շատ քիչ էր հեռանում. իսկ մնացածները իրանց գործին էին գնում, միայն երեկոներն էր, որ գալիս էին և իրանց սիրելի ընկերին շրջապատում, անխօս լուռ ու մունջ նորա երեսկահատին մօտիկ տալիս: Սկզբում նոքա այնքան էլ նշանակութիւն չէին տալիս, կարծելով շուտով կ'անցնի, բայց երրորդ օրը, երբ հիւանդութիւնը սաստկացաւ, այնպէս որ նա էլ ոչ խօսում, ոչ ուտում և ոչ խմում էր, մնացին շարած:

—Կարօ՛, ինչ անենք, Ստեփանը ավար դէպի վատն է գնում, դարձաւ Պօղոսը:

Կարօյի տխուր արտայայտութիւնը լուռ ու մունջ պատասխանեց. «Ենք ինչ կարող ենք անել, մեր ձեռքովը ինչ կը գայ»:

Այդ ժամանակ Ստեփանը բանդագուշանքի մէջ սկսեց շրջընշուր տեղաշարժուիլ։ «Ե՛կ, ե՛կ այստեղ եմ... բեր... բեր ձեռքդ համբուրեմ»։

—Յիսուս Քրիստոս Աստուած, քթի տակ մրմնջաց Պօղոսը և երեսին խաչ հանեց, հրեշտակի հետ է խօսում։

Կարօյի աչքերը արտասուենքով լցւեցաւ, ոչինչ չը կարողացաւ խօսել։

—Տէր, ողորմած Աստուած, դու դրան խնայիր, կնոջը ու երեխայոց բաշխիր, զգացւած արտասուքը աչքերին ձեռքերը վեր կարկառեց Պօղոսը։

Ստեփանը շարունակեց բանդագուշանքը։

«Ե՛կ, ե՛կ, այստեղ եմ... աղբրի ջուր ես բերել, ուխտ՝ վա՛յ, վա՛յ, չէ, մի՛ գայ... գինետուն... անիծւած Աղաջան... գնացին... փախչում են... ընկան կրակը, երեսաներս... վա՛յ, վա՛յ, կնկիս... նորա շորերը վառւում է, օգնեցէ՛ք»... և անդադար շրջընշուր տեղաշարժում և վերմակը դէն գցում, իսկ հիւանդապահը հէքիմի ասածները ամենայն ճշդութեամբ կատարում էր, իսկոյն հաստ վերմակը վրայ էր քաշում։

—Պօղոս ապէ՛ր, դարձաւ Կարօն, Ստեփանը դէն է տալիս, ոչինչ չը կաց, ես այստեղ կը մնամ, դու մի գնա՛ տես քեալբալային որտեղ կորաւ։

—Էլ ինչ գնամ, չես տեսնում մահւան հրեշտակը գլխավերեք պտտում է, նա էլ ի՛նչ կարող է անել, ի՛ զուր փող պիտի տանք. մեղք է մինչև անգամ հէքիմ բերելը, ճակատին ինչ դրած է այնպէս էլ պիտի լինի, հէքիմը իրան մարդ տեղովը ինչ է, որ ճակատի դրածը կարողանայ ջնջել. աւելի լաւ է երեսը ծածկենք տեսնենք վերջը ինչ կը լինի։

Հէնց այդ խօսակցութեան ժամանակն էր, որ քեալբալային ներս մտաւ։ Նա կրկին յոյս տւաւ հիւանդին մի լաւ զննելուց յետոյ և մնացած երկու բուլբլին առաւ, դուրս գնաց։

Հէքիմը էլ չ'երևեցաւ, ոտ չը կոխեց մշակների բնակարանը, նա իւր հաշիւը վերջացրել էր։

Մշակները իրանց ընկերոջ լոյս աշխարհում ապրելու վճիռը անգութ մահւան տնօրինութեան յանձնեցին, երբէք չը կասկածելով, որ նա անողոք է, նա կատաղի է, նորա սև, զարհուրելի ձի-

րաններին հազիւ հազ է կարողանում ազատել անօգնականը։ Անգոր ձեռքեր, խուփ աչքեր, նւազած սիրտ—ահա անագորոյն մահւան ձեռք ու ոտը կապած գերին։

Թուրք հէքիմը չը կարողացաւ նրան ազատել, կը նշանակի ճակատադիրն է՝ այդպէս էլ պիտի լինի, ուրեմն նորա ասողը թեք-ւեցաւ, նորա արեւը խաւարեցաւ։

Ստեփանը մնաց անօգնական, թուրք հէքիմը էլ չէր գալիս։ Իւր ընկեր մշակներն էին պահում, խնամում, սրանից-նրանից խորհուրդներ հարցնելով։ Մի օր էլ երբ խորհուրդ էր հարցնում Կարօն մի անծանօթ պարոնից, որի դէմքը, խօսակցութիւնը շատ բարի էր և հէնց դրա համար էր որ մօտեցել էր Կարօն, փողոցում կանգնեցրել և խորհուրդ հարցնում, անծանօթ պարոնը հետաքրքրեցաւ, մտաւ հիւանդի մօտ, ոչինչ չը կարողացաւ իմանալ, դարձաւ Կարօյին։

—Դու մօտը սպասի՛ր, ես գնամ բժիշկ բերեմ։

—Ախր այդ հէքիմները փող շատ են վերցնում, էն էլ քանի քանի անգամ պիտի զան գնան, մենք խեղճ մարդիկ ենք, որտեղից ճարենք նրանց ուզածը։

—Ոչինչ, ոչինչ, փողի համար մի՛ մտածիր, ասաց ու դուրս գնաց։

Անծանօթ պարոնը բժիշկ բերաւ ի հարկէ իւր փողով. բժիշկը չայտնեց պարոնին, որ Ստեփանը կ'առողջանայ մի քանի օրից յետոյ, միայն նա վերջ չ'ունի, որովհետեւ նա վարակւած է անբուժելի վեներական ախտով։

Ստեփանը մի շաբթից յետոյ առողջացաւ, ոտի կանգնեց. հիւանդութիւնից յետոյ, կարծես, զզւած էր նայում Բաղուի վերայ. նա մտքումը դրաւ անպատճառ գիւղը գնալ։ «Ի՛նչ եմ շինում ես այստեղ, մտածում էր նա, ի՛նչ եմ աշխատում, ի՛նչ, աչքս մի բան տեսնում է, ամսոս չի դիւղը, էլի այնտեղ իմ տունն է, էլի այնտեղ եփող, թխող կաց, ինչի՞ պակասութիւն եմ քաշելու. այս ինչ եմ դարձել, ձեռք ու ոտից ընկել եմ, իսկ ջէրումս մի քոռ կոպէկ կա՞յ. եղած չ'եղածը ուղարկել եմ Սաքանին, մի կերպ կ'ապրեմ գիւղում... Այսպէս անդադար երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ վերջապէս հաստատ վճռելով մի երկու ամսից յետոյ ճանապարհ ընկաւ դէպի իւր ծննդավայրը։

ԺԷ.

Թագուհին շատ ուրախացաւ Ստեփանի զաւրովը. նորա երազած ամրոցները ահա այսօր հզուց է պիտի կատարէին: Ստեփանին փոխաւ տեսաւ. նա էլ էր հազուստը փոխել, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս Սաքանը, Դանին էին. նա ունէր զլիսին ոչ թէ մորթի գտակ, այլ մահուդի իւզոտած, սրոց կտրած ֆուրաշկաց, հազին մի քանի տեղից կտրկատւած և զոյնը գնացած բաճկոնակ, իսկ ոտերին լապճիներ էին. միայն արխալուզն էր նոր: Թէև այսպէս հին—մին էին Ստեփանի հազուստը, այնու ամենայնիւ Թագուհին Ստեփանին փոխաւ տեսնելով շատ ուրախացաւ, միայն ներսում սաստիկ տանջւում էր, երբ տեսնում էր Ստեփանին ձեռք ու ոտից ընկած. «քուանամ, քար կտրւեմ, որքան չարչարել տանջւել է խեղճ մարդս մեզ համար», ասում էր նա: Բայց յոյս ունէր, որ այնուհետև լաւ ապրելով Ստեփանը կը վերանորոգւի, այն ժամանակ էլ իրանց բաղդաւորութեան չափ ու սահման չի լինի:

Ստեփանի առաջի բան ու գործը եղաւ Սաքանին հարցնել, գործը ինչպէս է գնում: Սաքանն էլ միամտացրեց նրան ասելով.

—Քէֆդ քէօք պահիր, տղան լաւ աշխատում է. մէկին մէկ, մէկին երկու է աշխատում Բագուաց խուրդաւաթը, այսպէս եթէ գնալու լինի մի քանի տարում մեր փողին փող չը հասնիլ:

Ստեփանը միամտեցաւ, իւր գնալուց յետոյ ստոված եղան հոգսը մոռացաւ մտածելով.

—Լաւ է, ես իմ Աստուածը, մի հարիւր մանէթի ապրանք հաղիւ լինեմ ուղարկած, այժմ երկու հարիւր զարձած կը լինի. էլ ինչու եմ գնում Բագու, հէնց կը մնամ այստեղ:

Անցաւ մի երկու շաբաթ. զիւղացիները վար ու ցանքի ժամանակն էր. ամեն մէկը իւր դուծանը, տաւարն էր պատրաստում գործը սկսելու, իսկ Ստեփանը ձեռքերը ծալած ոչինչ չէր անում. երբ միտն էր գալիս գուծանը, վար ու ցանքը, կարծես, սիրտը ծանրանում, սեւանում էր և անիծում էր գիւղը. «է՛հ, էլի դուծանի յետևից պիտի քաշ քաշ լինեմ, էլի պիտի դամ ծխոտած կոճերի տակ նստեմ, էլի նորա երեսը տեսնեմ... չէ՛, չէ՛, էլի Բագուն լաւ է, էլի թէ կեանք ուրախութիւն կայ այնտեղ է. աւելի լաւ է գնամ

Բագու, ականջս հանդարտ իմ մշակութիւնս անեմ, քան թէ այստեղ էլի գութանի մածը բռնեմ. թող կիտովի վարեն մեր բաժին տափը, ինչ ուզում են անեն, ես կը զնամ, չեմ կարողանում զիմանալ:

Այսպէս Ստեփանը բոլորովին օտարացած գիւղական կեանքին՝ ոչ մի բանի ձեռք չը տւաւ. կիներ զարմացաւ, նա կարծում էր, որ Ստեփանը մեծ հարստութիւն է բերել և դրա համար է, որ ոչ մի բան չի անում ինչպէս Սաքանն էր:

Երկու ամսից յետոյ Ստեփանը պատրաստեց Բագու գնալ: Դորա համար Սաքանից ճանապարհածախքի և գլխահարկի համար փող ուզեց:

Սաքանը ունքերը կիտած դարձաւ Ստեփանին.

— Բա չես ասիլ փողը շահով տւել էի Խօջայ Պօղոսին՝ կերաւ. քեզ չը յայտնեցի, ասացի, նոր է տուն եկել, ինչու սիրտը կտրեմ. բայց ես նորա հախիցը կը զամ. դու գնա՛ Բագու, էլի ուղարկի՛ր, այսուհետեւ ես կ'իմանամ ում կը տամ շահով:

— Բա թուղթ բան չ'ունի՞ս նրանից, ուրեմն ասում է, որ փող չեմ տեսել, հա՛, վհատւած հարցրաւ Ստեփանը:

— Բա չ'ունիմ, ով է թղթին նայում ժամանակիս, հասարակ թղթով բան չի դառնալ, պէտք է էլի մի յիտուն, վաթսուն մանէթ խարջեմ, սրան նրան ուտացնեմ, սրան նրան ոտերը լիզեմ, որ կարողանամ առնել: Փորձանք է, պատահմունք է, այսպէս էլ կը լինի, բա չես իմանում՝ յաջողութեան մէջ անյաջողութիւն էլ կը լինի. ինչու ես տխրում, դու լինես սաղ՝ ես, էլի կը զնաս Բագու, էլի կ'ուղարկես, այն ժամանակ ոչ թէ մինին մին կ'աշխատենք, այլ մինին հինգ, վեց, որովհետեւ այժմ փորձել եմ, ուստայ եմ դարձել: Այս էլ ասեմ, որ եթէ Պօղոսը իրան կտոր չը հանի, եղած չեղածը չը ծածկի, սրան նրան անունովը անի, իմացած կացիր, որ, ինչպէս էլ որ լինի, տղան պոկ կը տայ: Սկի սիրտդ մի կտրիր այս ընկերութիւնից, էլի ասում եմ, Աստուծով լաւ կը լինինք:

Ստեփանը հաւատաց Սաքանի շինծու խօսքերին և սիրտը բոլորովին կտրեց գիւղից: Նա մի կերպ Սաքանի միջնորդութեամբ մի տեղից պարօք վերցրեց, թողեց տունը տակը տակ, զլուխը զլուխ, առանց մի կորեկի չափ անգամ զղացւելու գնաց Բագու:

«Ի՛նչ տեսայ ես, ի՛նչ իմացայ ես, ասաց Թագուհին Ստեփանի

գնալուց յետոյ, ինչո՞ւ եկաւ, ինչո՞ւ գնաց և ինչո՞ւ ոչ մի կարգադրութիւն չ'արաւ. մեր վար անողը ո՞վ է, մեր հնձողը ո՞վ, առանց փողի ո՞վ է անողը. ասենք ոսկու փողը տւել է, բա մեր բերանի հա՞ցը. հա, երևի Սաքանի հետ խօսել է: Բոլորը ղէն, ախր սկի մին չը խօսաց, մին չը հարցրաւ ի՞նչպէս էինք ապրում իրանից յետոյ, այսուհետեւ ինչ պիտի անենք. հէնց որ ուզում էիր հետը խօսալ, ունքերը վրայ էր տալիս, տնից դուրս գալիս, չը գիտեմ, մի ուրիշ տեսակ երևաց աչքիս. բա ասա էլ պրծաւ էլի մեր լաւ ապրելը. բաղդի աչքը դուրս գալ, էլի ինձ եկաւ, քոռացաւ: Գնալու ժամանակը, գնալու ժամանակը, սկի մտքիցս դուրս չի գալիս, մի դարտակ խօսքը ինչ է, այն էլ ավստաց ասելու. բա այսպէս քոռ բաղդ կը լինի, որ իմ ճակատին է գրւած: Եւ երկար բարակ մտածելուց յետոյ աւելացրաւ. Ե՛հ, տեսնես ինչ է պատահել, կամ գործն է կիսատ թողել կամ վնասուել է, գնում է վերջացնի: Տէր Աստուած, դու նրան բարի ճանապարհ և գործին յաջողութիւն տաս:

ԺԸ.

Սաքանը շատ ուրախացաւ, որ Ստեփանը շուտով գնաց և իւր ասածներին հաւատացած գնաց: Վթող գնաց, էլի ապրանք ուղարկի, ասաց Սաքանը, նա այնպէս էր զգւած զիւղից, որ էլ չեմ կարծում մէկ էլ յետ դառնաց զիւղը. այդ լաւ է, ինչ ուզե՞նամ կ'անեմ այսուհետեւ, իմ վախ դրանից էր, դա էլ չը կայ, բանս բան է: Այսօր հէնց Թագուհին մի քանի բաներ է ուզել, կը տանեմ, նորա կակուղ դամարը արդէն դտել եմ:

Այսպէս Սաքանը մտածելով մանրունքը վերցրեց և գնաց Թագուհու մօտ:

— Բարով, սանամէ՛ր, Ստեփանից նամակ ունիմ, ստեց Սաքանը, աչքդ լոյս, գործը լաւ է. ուզած բաներդ բերել եմ, լաւերն եմ ջոկել, ախր բա ես վատ ապրանք կը տամ իմ ազիզ սանամօրը. ղէ նստի՛, ինչ ես վեր կենում. երեսաները այնտեղ իրանց համար խաղում են, էլ ինչո՞ւ ես կանչում, նստի ա՛. Ե՛հ, ցաւերս նորոգւում է, որ տեսնում եմ էլի քեզ այնպէս, ինչպէս առաջ էիր. ախր ինչպէս ես եմ քեզ հետ վարւում, ուզում եմ, որ դու էլ այնպէս վարւես:

ձիշդ է Թագուհին նստեց, բայց վա՛յ այն նստելուն:

— Մի բան եմ ասում, կնքահայր, չը նեղանաս, դարձաւ Թագուհին ամաչելով:

— Տասն ասա՛, քեզ մատաղ, դու բան ասես ես նեղանամ. որ Աստուածդ ուրանաս, ասես, գնա՛ սարիցը տակը ընկիր, յետ կենողը չեմ, խելքդ ո՛ւմ է գնացել:

— Վերցրած ապրանքի գինն ասա՛, որ ցորենը չափեմ տամ:

— Դէ, դէ, էլի կնիկարմատ է, հէնց ուզում ես դուռը երեսիդ փակ մնայ. սրանից յետոյ թէ ես ձեր դռները կոխեմ՝ ասա՛ թի՛ւ երեսիդ. հերիք է, ես ինչ եմ ասում, սա ինչ. բա այսքան խօսքերից մէկը մտքումդ չը մնաց, բա էլ ո՛ր օրւայ համար ենք մենք Ստեփանի տան համար բան պէտք լինի և փողով տա՛մ. ինչ որ տուել եմ յետ կ'առնեմ, կրակը կը գցեմ և էլ ձեր դուռը չեմ տեսնի: Կեանքումս դեռ մէկը այնպէս սրտիս չի կպել, ինչպէս այսօր դու կպար:

— Ես չեմ իմանում դու. ինչ սրտի տէր ես, բայց լաւն այն է, որ վերցնես:

— Էլի փողի անունն է տալիս, որ այդպէս է՝ երեւի ուզում ես, որ գնամ այստեղից էլ չը գամ. լաւ, ես էլ կը գնամ, ասելով ուզեց իբր թէ տեղից վեր կենալ:

— Սանահէ՛ր, դէ որ ցորենը չես վերցնում, մի ձուխտ գուլպայ ունիմ, այն լինի, վերցո՛ւր:

— Ա՛յ դրան խօսք չ'ունիմ. բայց ինչպէս հագնեմ քո մատներով արած գուլպան. սկի կը հագնեմ, կը պահեմ իբրև յիշելիք:

Թագուհին գուլպան բերաւ. Սաքանը ձեռիցը առնելով սկսեց գովել. «Ի՛նչ գեղեցիկ է, կեանքումս դեռ այսպիսի գուլպայ չեմ տեսել. ա՛յ ձեռքաջուր, ոսկի է ո՛սկի, ես իմ Աստուածը. չէ, չեմ հագնի, կը պահեմ աչքիս լուսի պէս»:

«Գուլպայ է տալիս, մտածեց Սաքանը, այն էլ Ստեփանի համար արած գուլպան, տե՛ս որքա՛ն ինձ սիրում է. ժամանակն է, էլ դէս դէն չը կայ»:

— Այս ձեռքերո՞վն ես արել, ասելով ձեռքը բռնեց, և ուզում էր սեղմելով ասել՝ «լիլար կենայ, բայց խօսքը բերանումը մնաց, որովհետև Թագուհին կայծակի արագութեամբ ձեռքը յետ քաշեց»:

— Ինչ ես ձեռքդ քաշում. բա այդպիսի ձեռքաջրատէրի ձեռ-

քին չեն մտիկ տա՞յ, ճիշդ ջահիլի համար է, ինձ կը սաղի չէ՞, սա- նամէր. և այնպիսի շարժմունք գործ դրաւ, որ Քաղուհին կիսով չափ հասկացաւ և մի քիչ հեռացաւ։ Սաքանը կրկին մօտեցաւ և սկսեց դարձեալ իւր գովասանքը և հանաքները։ Քաղուհին կար- մըրել, արիւնը տւել էր գլխին, չէր իմանում ինչ անի, մի կերպ, մի հնարքով ուզում էր կամ դուրս գնայ կամ երեխաներին կանչի։

— Բա՛ն չ'ուշիս խօ, ինչո՞ւ ես դուրս գնում, խօսում ենք, էլի՛. դու էլ տեսնում ես որ այնքան գործ ունիմ, որ միշտ չեմ կարո- ղանում գալ. է՛հ, Ստեփանը հիմա այնտեղ քէֆ է անում. թի՛ւ, այստեղի նման չի հու. այստեղ գիւղացիներ են, չեն հասկանում. այնտեղ լաւ է, անկնկատէր մարդն էլ է կնկատէր։

— Ը՛հ, հողս այնպիսի կնիկների գլխին, մենք մատուշկայ չենք հո՞ւ, Ստեփանը այդպիսի բան չի անիլ։

— Հա՛յ, հա՛յ, մին թե առնես գնաս, նայես, այն ժամանակ միայն կը հաւատաս թէ ինչեր կայ այնտեղ, ինձնից հարցուր, ինչ որ ասում եմ ինձ հաւատա՛. լաւ, ես մի կողմը, բա այնտեղից եկողը, նամակ բերողը ինչ է ասում.— Ստեփանը լաւ գործում է, ասում է, բայց ինչ կ'անես ստացածը ցրիւ է տալիս, էլ աչք չ'ուշի գիւղի վերայ. ի հարկէ աչք չի ունենալ, յիմար չի հո՞ւ։

— Նա՞, Ստեփանը... վա՛յ քո բերողի ծամը կտրեմ, այդ ինչ օջիւն դրիր գլխիս, էլ ես ինչ պիտի անեմ այս աշխարհում մենակ. վա՛յ քո ծնած օրը սեանայ, դորա համար շուտ փախար գիւղից։ Եւ Քաղուհին էլ չ'իմացաւ թէ ինչպէս նստեց տեղը. արտասուքը հե- ղեղի պէս էր թափում. նա այդ բոպէին իրան զգաց մենակ լայնա- տարած աշխարհում և բաղդի ձեռքին խաղալիք։

— Սանահէր, գլխովդ ստուտ գամ, ոտիդ տակի հողը լինեմ, զորդ ես ասո՞ւմ, բա այդ օջիւն է որ գլխիս է դնում, լացակումած հարցրեց Քաղուհին։

— Ղորդ չը լինի էլ ինչո՞ւ եմ ասում, շատ ուրախ եմ ասելո՞ւ. քեզ եմ ասում, ուրիշը լինէր չէի ասիլ, որովհետեւ քեզ համար է իմ սիրտս դաւում։

— Ե՛, սրանից յետոյ էլ ինձ մեռած համարիր, աւելի լաւ է դուռը երեսիս փակես և գնաս, էլ ինձ ոչ մի բան հարկաւոր չի,

երբ որ եղած հացը կը պրծնի, էլ ուտելու բան չենք ունենալ, այն ժամանակ թո՛ղ մեռնենք:

— Ինչ է ասում, ինչ է ասում. խօջաջ Սէրգին մեռած է էլի, էլ ո՛ր օրւայ համար եմ ես, սկի ոչ մի բանի պակասութիւն չես քաշիլ, մի՛ վախիր, այս ջանք քեզ համար չը դնողին մարդ չեմ ասի, խելքդ ո՛ւմ է՝ դնացել. լաց մի՛ լինիր, սանամէր, շատ վատս է դալիս, չեմ կարողանում աչքերիդ արտասուքը տանել: Ես գնում եմ, չը լինի էլի լաց լինես, սիրտդ մի քիչ պինդ պահի՛ր, ինչ է ամեն մի բանի համար լաց ես լինում, ասելով դուրս գնաց:

Սաքանը կիսով չափ նպատակին հասած համարեց. «Իէ թող այժմ էլ առաջւայ նման մտածի, Ստեփանը նորա աչքում էլ մի կոպէկի գին չ'ունի, դէ թող այժմ էլ ձեռքը յետ քաշի. նորա օգնողն է սրանից յետոյ նորա տէրը. ինչ պիտի անի որ, կնիկ չի՛ մազը երկար, խելքը կարճ, բանս բան է. ղլխահարկի, վարուցանքի ժամանակը կը գայ՝ ո՛վ է տալու, ո՛վ է օգնելու, եթէ ոչ ես. նա էլ կ'իմանայ թէ քրտինքովս աշխատած փողովն եմ օգնում, Ստեփանը սաղ լինի»:

Թագուհին մնաց մենակ. դրութիւնը վատ էր. երազած ամրոցները անդառնալի կերպով չքացան, իւր և որդկերանց խեղճութիւնը միայն աչքի առաջ պատկերացաւ, իսկ Ստեփանը երևեցաւ իբրև մի անբարոյական, փչացած մարդ, որ չը զիտէ ընտանեկան սրբութիւն, որ չը զիտէ ծնող հօր պարտականութիւնը. նա, մի խօսքով, մի հրէշ էր, որից, կարծես, ուզում էր այդ ըոպէին փախչել, ուզում էր այն անից, որի մէջ միասին ապրել են, հեռանալ, կորչել առանց յետ նայելու որպէս զի տունը և տան եղած չ'եղածը տեսնելով չը մտաբերի նրան:

«Ո՛հ, Ստեփան, ասաց Թագուհին մի քիչ հանդարտելուց յետոյ, այդպէս էլի, այդպէս խաբեցիր էլի ինձ, գնացիր որ էլ յետ չը դառնաս. էլ ինչո՞ւ ես գտակ ծածկում, էլ ինչո՞ւ ես քեզ մարդ ասում, ա՛՛ տղամարդ մեռնես դու, սրանից յետոյ կնիկդ, երեխաներդ ուրիշը պիտի պահի և ինչե՞ր պիտի ասեն, ո՛ւհ, փչանաս դու, ինչպէս փչացել ես. էլ ի՞նչ երեսով իմ պակաս—պաւտը ասեմ Սաքանին, շատ էլ նա պատրաստ է տալու, բայց որ զիտէ դու էլ չես գալու և իւր պարտքը չես վճարելու: Օ՛խ, Ստեփան, կեանքդ սեւ-

նայ, ինչպէս իմը սեւացրիր, էլ ես ինչ յուսով տանը նստեմ բանիս կենամ, բա դու ինձ այդպէս էիր սիրում. ինձնից լաւը ճարեցիր, ա՛հ հողեմ՝ դորա գլուխը՝ ջէբդ ուտելու, տկոթ դուրսանելու քեզ: Ա՛խ Աստուած, այնքան ապրեմ, որ Ստեփանի վերջը տեսնեմ:

ԺԹ.

Քաղուհու ձեռքը էլ բանի չէր կաշում. նա, կարծես, ինչ որ անում էր ձախ ձեռքով էր անում. մի բան կորցրածի պէս, ապուշի նման, չը գիտէր ինչ էր անում. կերածի, խմածի համը չը գիտէր, հանգստութիւն չ'ունէր ամբողջ օրերով, իսկ զիշերները՝ քուն: Նա ընկեր հարեանի հետ, կարծես, կտրել էր իւր յարաբերութիւնը, էլ առաջւայ Քաղուհին չէր, որ ոտը կախ տար աղբրին ջուր լցնելիս կամ աղբրից գալիս. խօսքը, բառն էլ էր կտրել նորա բերանից, շրթունքը շրթունքին դրած, ապուշ և կասկածոտ աչքերով կը գնար ջրի, կը դար: «Ի՛նչ է պատահել Քաղուհուն, յաճախ քչփչում էին քիթ քիթ տւած կանայքը աղբրին, հնարքով ընկած չը լինի, գիր ու փտիկ արած չը լինին»: Այսպէս ամեն մէկը մի կարծիք էր յայտնում, բայց մի որոշ եզրակացութեան չէին գալիս:

Քաղուհին թէև կորցրած էր համարում Ստեփանին, բայց մի օր երբ շատ լաց եղաւ, անիծեց Ստեփանին, սեւ արաւ իւր ծնած օրը և վերջը երբ արտասուքը մի քիչ հանգստացրեց վշտացած սիրտը, սկսեց հանդարտութեամբ մտածել և յանկարծ մի լոյս ծագեց Քաղուհու գլխում, մի լոյս, որ թէև մազի չափ երևեցաւ աչքին, բայց որից սիրտը ժամանակաւորապէս կանգ առաւ, հանդարտւեց: Նա մտածեց Սաքանին խնդրել, աղաչել որ Ստեփանին մի կերպ տնով անի: «Սաքանը ինձ համար ինչ ասես կ'անի, մտածում էր Քաղուհին սրտապնդւած, նա բարի տղայ է, նա այնպէս կ'անի, որ Ստեփանին հէնց վաղը բերել կը տայ: Նորա ոտերը կ'ընկնեմ, լիզ կը տամ նորա ոտերի տակը, կ'աղաչեմ, կը պաղատեմ որ այս որբերին խեղճ գայ:

Այսպէս մտածելուց յետոյ շուտով վերկացաւ և ուզում էր թէ դէպի Սաքանին տունը գնայ՝ մէկ էլ տեսաւ Սաքանը երեսն ի վեր ելաւ:

— Վա՛յ, կնքահայր, հէնց ես ուզում էի ձեր տունը գալ, ցաւդ առնեմ, ոտերիդ մատաղ գնամ, կնքահայր, թուղթ ու գրիչդ

ա՛ռ, մի գիր գրի՛ր ընկերոջդ, գրիր ասա՛ հիւանդ են երեխաներդ, կնիկդ, շուտ վերկաց եկ, էլ ճար չը կայ:

— Ի՛նչ ես ասում, սանամէ՛ր, կարծում ես նա չի իմանալ, որ խաբում ե՞ս. նամակդ կը պատուի, դէն կը գցի քեզ վերայ ծիծաղելով. ի՛նչ ես շատ էլ դարտ անում, այդ ի՛նչ ես դառել, բոլորովին ձեռք ու ոտից ընկել ես, ուրիշի խօս չե՞ս յայտնել:

— Ոչ դքի, ոչ ոքի չեմ յայտնել, էլ հանգստութիւն չ'ունիմ, թէ մի ճար ունիս, ճար արա՛, թէ չէ ես կը մեռնեմ այսպէս, խեղճ են այն սեւերեսի որբերը:

«Ի՛նչ եմ էլ սպասում, մտածեց Սաքանը, լաւ ժամանակն է, էլ ինչ պիտի ասի որչ:

Այսպէս մտածելուց յետոյ Սաքանը պարզ-որոշ իւր միտքը յայտնեց և աւելացրեց, որ իւր ձեռքին շատ հեշտ է Ստեփանին բերիլ տալ. նա չը սպասեց իւր պատասխանին, ձեռքը գցեց Քաղուհու վզովը և ուզում էր հանաքներ անել, մէկ էլ պատն ի վեր դրած մահակը Քաղուհու ձեռքումը տեսաւ: Սաքանը թիկունքի վերայ մի քանի հարեած ընդունելուց յետոյ շատ աշխատեց մահակը առնել՝ չը կարողացաւ, Քաղուհին տղամարդի պէս առաջն արած ծեծելով դուրս հանեց տնից:

— Պա՛, պա՛, պա՛, ժամանակս փոխւել է, հեւալով տուն ընկաւ Քաղուհին, այն տեսակ լեզու բանեցրաւ, այն տեսակ բաներ արաւ, որ եղբօր տեղ ընդունեցի. տես, տես նորա մտքին նայիր, չորանայ քո ծածած ծիծը: Քո բերողի ծամը կտրեմ, Ստեփան, դու էլ ասում ես գտակ ունիմ գլխիս, կնիկդ անտէր ես թողել սրան նրան ձեռքին, դու գնացել այնտեղ շնութիւն անում. աբուռը հացի հետ ես կերել ինչ է, ա՛յ անխիղճ. ա՛խ Աստուած, ես մարդ լինէի մի դուրս դայի համարձակ, բռնէի այդ քոստոին խեղդէի. Ստեփանին, Ստեփանին՝ նա ի՛նչ մեղ ունի:

Քաղուհին այժմ բոլորովին մենակ զգաց իրան. էլ ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր, օգնութիւն անող չ'ունէր, մնում էր ինքը իրան գլխի ճարը տեսնի, բայց ի՛նչպէս պիտի տեսնէր, կնիկ տեղովը ի՛նչ պիտի անէր, ո՞վ էր նորա հարկի փողը տուողը, ո՞վ էր նորա հունձ անողը, — ոչ ոք չը կար. ուրիշ մօտ բարեկամ չը կար, հօրանց ու մարդու կողմից բարեկամները ողջ Բազու էին գնացել, իսկ օտարին ի՛նչպէս դիմէր, ո՞վ նրան փող կը տար:

«Ա՛խ Աստուած, ճարս ինչ պիտի լինի, ասաց Քաղուհին դառնացած, դեռ այժմ կ'ապրեմ քարին քացի տալով, բայց յետոյ... Ստեփան աղայ, մէկդ երկու չը դառնայ, որ դու ինձ այս օրին հասցրիր, ինչ անեմ, ինչ, մեռնեմ աւելի լաւ չի. բայց այս որբերը ի՞նչ անեն, ո՛ւր գնան, ո՛ւր ձեռք մեկնեն—Սաքա՞նին. ա՛խ, Սաքան, ոչ կանաչ կարմիրդ կապես, դատածդ վերմակի տակ ուտես, ոչ ուրախութիւն տեսնես»:

«Ո՛ւհ, ո՛ւհ, կապտած կը լինի տեղերը անպատճառ, ձեռքը տանելով մէջքը շէնջաց Սաքանը, յետ յետ նայելով. գնամ, գնամ տուն արագ քսեմ: Տեսար այդ անիծածը ինչ դրաւ զլխիս, կնիկարմատ տեղովը ինձ ծեծեց. դուրս չը գայ չաւ անի, անունս կոտրի: Դու սպասիր, Քաղուհի, այդ քեզ վերայ արժան չի նստիլ, քեզ այն օրին հասցնեմ, որ ոտերս ընկնես աղաչես. լաւ, Քաղուհի, այսօր էգուց հարկահանը կը գայ դուռդ կը կտրի, ասենք՝ այս տարի մի կերպ կ'ապրես, կիսովի հնձել կը տաս, եկող տարին ի՞նչ պիտի անես, ով պիտի քեզ պահի. ա՛յ գիտի Բաղու հա՛, ո՛վ է տեսել այդպիսի բաներ»:

Օրը մթնել էր. Քաղուհու դուռը փակ, երեխաները քնած, ձայն-ձուներ կտրւած էր. միայն Քաղուհին էր, որ այդ մթութեան մէջ չարչարւում, տանջւում էր: Քունը աչքից փախած՝ նա անդադար շրջընդուն էր տեղերում. նորա մտածողութիւնը առաջ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ Ստեփանը, իսկ այժմ Սաքանի արարքը երկրորդ մտածողութեան նիւթ տւաւ. Ստեփանին բոլորովին կորած համարեց, որովհետեւ Սաքանին ծեծեց, դուրս քշեց տնից. Սաքանն էր մենակ, որ մարդուն կարող կը լինէր Բաղուից բերել գիւղը: «Ինչ պիտի անեմ ես—ահա՛ այն հետեանքը, որ դուրս բերաւ Ստեփանի և Սաքանի վարմունքից. երկար ու բարակ չը մտածեց, պարզ-որոշ աչքին երեւեցաւ իւր և որդկերանց դրութիւնը: Որոշեցաւ Քաղուհու վիճակը, էլ ուրիշ բան չէր մտածում բացի մուրացկանութիւնը, թէ ինչպէս երեխաներին ոտաբոբիկ յետեւ դրած, իսկ ինքը ցնցոտիներով ծածկւած, տւողին օրհնում, իսկ չը տւողին թթու

դէմքով նայում մինչև անգամ անիծում, անցնում է: Միտն ընկաւ նոյնպէս, որ իրանք ոչ մի ուրախութիւն չը պիտի տեսնեն, զիւղացիները էլ իրանց մարդու տեղ չը պիտի զցեն ուրախութեան ու տրտմութեան ժամանակ, այլ իբրեւ ողորմելի, թշուառ ընտանիքի՝ միշտ պիտի կոխ տան, անցնեն և իրանցով ծաղր ու ծանակ անեն: Այս բոլորը միտքը բերելուց յետոյ մի սարսուռ զգաց ներսը և լաւ ապրելը իբրեւ հակապատկեր երեւցաւ աչքերին. Սաքանը բերել կը տայ Ստեփանին, էլի կ'ապրենք միասին և լաւ օր կը քաշենք. չէ՛, չէ՛, չեմ կարող տանել, սոված, ծարաւ ինչպէս պիտի ապրեմ, Ստեփանը այնտեղ իւր զուլին է պահում, իսկ ես այստեղ...» և յանկարծ լեզուն կծեց, չը վերջացրաւ, մինչև անգամ չ'ուզեց մտածած լինի, ինքն իրանից ամաչեց, ճակատը սառը քրտինք կոխեց և այդ դրութեան մէջ աւելի լաւ համարեց սոված, ծարաւ դռներն ընկնել հաց մուրալ, քան թէ այդ քայլը անել:

«Վի՛, ծամս կտրեմ, քոռանամ ես ճուխտ աչքերով, այս ի՞նչ է իմ մտքովը անցնում, այլեին, խորովւին Ստեփանն էլ, Սաքանն էլ, նեղը ընկած տեղը ինչ պիտի անեմ, դնենք թէ այն տղամարդ մեռածը չը կայ, մեռել է, — աղքատութիւն կ'անեմ, երեխաներիս կը պահեմ»:

Այսպէս մտածելուց յետոյ Քաղուհու սիրտը փոքր ինչ հանդարտեց և ջարդւած կոտրատւածի պէս վերմակը գլխովը քաշեց, քնի աշխարհքը ընկաւ:

Ի.

Սաքանը մտքումը դրաւ Քաղուհուց անպատճառ վրէժ առնել: Նա առ այժմ մինչև այդ վրէժի գործադրութիւնը աչքով պահում էր Բազու գնացողներին կամ այնտեղից եկողներին, որ տեսնի Քաղուհու և Ստեփանի մէջ նամակագրութիւն չը կայ խօս, և երբ տեսաւ որ բոլորովին կտրւած է այդ երկուսի յարաբերութիւնը, Քաղուհուն այնպիսի դրութեան մէջ դրաւ, որ ինքը, իւր ոտով գայ, աղաչի. բայց Քաղուհին ոչ մի նշան ցոյց չը տուաւ և այդ եղելութեան մասին ոչ ոքի չ'ասաց: Սաքանը իւր միտն էր ուտում, զարմանում էր թէ ի՞նչպէս մի կին — մի խեղճ արարած անտէր, անտիրական «չէ» է ասել, սուել կանգնել և ամեն նեղութեան համբերու-

թեամբ տանում է. իսկ երբեմն երբ խորն էր մտածում՝ թէ ինչպէս ինքը ծեծւեց մի թոյլ, մի ոտի տակի հոգ արարածից, արիւնը քիչ էր մնում գլխին խփի։ «Նա, նա ինձ նման սովորաքեարին ծեծի՛, տնից դուրս հանի՛. կաց, խելքը կարճ կինարմատ, դու դեռ ինձ չես ճանաչում, կարծում ես քո մարդի նման մշակ եմ, ես սկի լայաղ չեմ անում տանուտէր ու դատաւորի հետ նստել, ասել, խօսել, դու պէտք է ինձ ծեծե՛ս քո կնիկ տեղովդ. սպասի՛ր, աջնպէս ճաշդ եփեմ, որ քէֆդ գայ»։

Ամեն անգամ ասում էր այս խօսքերը, բայց դարձեալ սիրտը չէր հոգանում, նա անպատճառ ուզում էր վրէժ առնել, որովհետեւ պարզ տեսնում էր Քաղուհին կակողղը, իւր թքածը լիզողը չէ։

Սաքանի առաջի բան ու գործը եղաւ Քաղուհու անունը կոտրել, աշխարհքով մին անել. դորա միջոցը գտաւ. մի օր հարեանների կանանց մօտ նստած մանրունք էր ծախում՝ սրան նրան խաբելով, հանաքներ անելով, սորա նորա վերայ բամբասելով՝ խօսքը յաջողութեամբ շուռ բերաւ Ստեփանի վերայ։

—Ստեփանը լաւ տղայ է, ասաց նա, բայց ինչ կ'անես կնիկը մի քիչ լաւ ճանապարհի վերայ չի, ափսո՛ս տղայ։

Կանայք շուռ տւին երեսները, իբր թէ չէին ուզում լսել, աջն ինչ հոգեկան մեծ բաւականութեամբ պատրաստ էին լսելու, որովհետեւ մի կնոջ վատ արարմունքը, բարքը պիտի պախարակէի։

—Աղջի՛, ոնց կը լինի այդպիսի բանը, ասաց կանանցից մէկը, վո՛ւյ, վո՛ւյ, վարսս կտրեմ, նեռը ծնւել է։—Խօսողը վախենալով մի գուցէ խօսակցութեան թելը կտրւի, աւելացրեց ըստ երեւոյթին կամաց, իբր չ'ուզենալով Սաքանը լսի. «Բա խօջայ Սէրգին ի՛նչպէս իմացաւ»։

—Ո՛նց իմացայ... է՛, ա՛՛ կնանիք, ձեր ցերեկայ մտածածը ես գիշերը քնած ժամանակն եմ մտածում. ինձ խօջայ Սէրգի կ'ասեն հա՛, Բագու կացած, ամեն ինչը սովորած. ման գալուց, խօսալուց, հէնց մինչեւ անգամ նայելուց ճանաչում եմ մի աչքաճպումը թէ նա ինչ պտուղ կը լինի՝ չա՛ր թէ բարի։

—Աղջի՛, մոռացել ես քեզ ինչ եմ պատմել նորա մասին, դեռ մի հղոկ չը կար մանուշակի վնջեր էին տալիս աղբրին, զարձեալ իբր թէ ծածուկ ասաց կանանցից մէկը։

—Ողորմի քո հօրը, էլ ես ինչ ասեմ, դու ինձնից լաւ գիտես

նորա տակն էլ գլուխն էլ. բայց նրանից այն տեսակ բաներ եմ տեսել, որ այդ փունջեր ստանալը ոչինչ բաներ են:

—Վո՛ւյ, վո՛ւյ, աշխարհս փոխել է, ով է տեսել այդ տեսակ բան, տեսնես ի՞նչ է արել. խեղճ Ստեփանը նորա համար շուտ փախաւ է՞, իրար հետ քչփչում էին կանայք և սրտատրով սպասում էին Սաքանի բերան բացելուն:

—Էհ, լաւ չէ ասելը, խեղճ է, Ստեփանի ականջը կ'ընկնի, կը գոց սաղ-սաղ կը մորթի, ասաց Սաքանը:

—Գլխներիս ձի՛ է քացի տւել ինչ է, որ բերաններիցս հանենք, միաբերան վրայ բերին մօտի նստածները:

—Հարցրո՛ւ, հարցրո՛ւ, տես ինչ է տեսել, բիշտբիշտորում էին չըխօսկանները աւելի մօտ նստածին, որ տարիքով կին էր:

—Ղորդ է, ասացի որ Ստեփանի ականջը ընկնի նորա բանը վատ կը լինի, բայց որ ծանր ու թեթեւ անենք, կը տեսնենք, աւելի լաւ է իմանալ, որ նորա կապը քաշի, ճանապարհ բերի: Էհ, դէ ինչ էք ուզում իմանալ, նա լա՛ւ բան է արել, որ ասեմ էլ. էլ նրան դիւղումը պահելի չի, ցաքում պիտի դնել կրակել:

—Ասա՛, ասա՛ լաւ, տեսնենք ինչ է արել այդ ծամըկուտուրը, դարձաւ տարիքով կինը:

—Շատ երկար է դրա պատմութիւնը, ես կարճ կ'ասեմ՝ դուք երկար հասկացէք. —մի գիշեր յետ էի դառնում տուն. Ստեփանենց տան մօտովը անցնելիս, մէկ էլ ականջովս մի ձայն ընկաւ, նայեցի չորս կողմս, ոչինչ չը տեսայ, սաստիկ մութ էր. ականջներս սրեցի, աչքերիս զօռ տւի, մնացի մեխւած տեղս կանգնած, աչքերս ջոկեց, մէկի գլուխը երևեցաւ, կնկալ գլուխ էր, մէկ էլ աչքերիս զօռ տւի մի ուրիշ գլուխ էլ աչքովս ընկաւ, այդ էլ տղամարդի էր: Դէ սա բաւական է էլ ինչ ասեմ, վերջը դուք իմացէք:

Կանանցից մէկը բացականչում էր. «Քո բերողի ծամը կտրեմ, միւսը՝ «Քո դուրս եկած օջաղը քանդւի, պիրիշակ մնայ, մի երրորդը՝ «Մծած ծիծդ չորանայ, իսկ չորրորդը, որ աւելի անկեղծ էր՝ «Մեր տանուտէրին մարդ չեմ ասիլ, որ նրան ցաքումը չը դնի, կրակ տալ»:

—Դէ լաւ, վերջացրո՛ւ տեսնենք ինչ է եղել, խնդրեց տարիքով կինը:

—Դէ լաւ ասեմ. նրանք ինձ չէին տեսնում, սկսեցին անուշ-

անուշ զրոյց անել, ամօթը զէն, հեռի երեսաց, այնպիսի բաներ էին ասում, այնպիսի լիրբ լիրբ խօսքեր էին ասում, որ էլ չեմ կարող ասել, հէնց մնացի այնտեղ քար կտրած կանգնած: Այդպէս ուզում էի տեսնել վերջը ինչ պիտի լինի, որ յետոյ մի լաւ քոթկեմ երկուսին էլ, բայց որտեղից էր այդ ժամին մէկ էլ տեսնեմ մէկը էշը առաջը դցած տմոմբալի չո՛ւ չո՛ւ անելով եկաւ. հէնց որ այդ ձայնը լսեցին, իրար վերջին անգամ համբոյր տւին և մարդը կրակ կտրւած ծլկեց. Թաղուհին չը կարողացաւ ձեռքի մեկնած բանը նրան տալ, վէր ընկաւ. էլ չը կարողացայ ոչ մէկին հասնել, որ ճաշները եփեմ, հէնց մնաց դաղը սրտումս: Եշաւորը գլուխը քաշ դցած գնաց, մնացի մենակ. մօտեցայ նրանց չափարին և սկսեցի ման գալ, գտնել, տեսնել ինչ բան էր, որ Թաղուհին վէր դցեց. երկար պտտտելուց յետոյ վերջապէս, էլ ինչ գլուխներդ ցաւացնեմ, դտայ մի ճուխտ գուլպայ. ի՞նչ կը տաք ցոյց տամ, ասելով հանեց գուլպան և նրանց առաջը դրեց:

Էլ կանանց բացականչութիւններին ու հայհոյանքներին վերջ չը կար:

—Վի՛, վի՛ աղջի, այդպէս բան կը լինի՞, զորդ որ նորա արած գուլպան է:

—Հա, նա է միայն մեր թաղում այդ տեսակ նախշուն գուլպաներ անում, աւելացրեց մի ուրիշը:

—Նախշուն գուլպաներ է անում, որ ջահէլներին բաշխի հա՞, ասաց Սաքանը:

—Բոլորովին բերաններիցդ չը հանէք, մի քար տակին դրէք մի քար գլխին, դարձաւ տարիքով կինը, ինչ հարկաւոր է, Ստեփանը կ'իմանայ, արիւն կ'անի:

—Ոնց թէ բերաններիցդ չը հանէք, բա այդպէս մնայ լաւ է, թող իմանայ, կապը քաշի, իբրեւ բարեկամ նրան՝ ինչ էլ է ամօթը կպչում չէ՞, վրէժխնդրութեամբ լցւած բարձր ձայնով ասաց Սաքանը:

Մինչև արեւը մայր կը մոռնէր գիւղացի կանայք համարեա բոլորեքեանք էլ Սաքանի այս շինծու պատմութիւնը գիտէին. չը նախելով նոցանից ամեն մէկը՝ իւր հարեանին ու բարեկամին պատմելուց յետոյ՝ խնդրում էր բերաններից չը հանել, բայց չէր անցնում

մի բոպէ, բերաններում տաք ջուր չը կարողանալով պահել՝ ուրիշին էին յայտնում աւելի զարգարուն ծաղկացրած կերպով և աւելադրութիւններով:

Այսպէս կանայք՝ ճիշդ, որոշ գաղափար կազմելով Քաղուհու վերայ՝ վճռեցին նորա հետ երբէք չը խօսել և յարաբերութիւն չ'ունենալ:

ԻԱ.

Քաղուհին տան եղած չ'եղածը ծախել ծախծխոտել էր և մի կերպ կառավարել. առաջ՝ մինչև նորա անունը կոտորւելը՝ էլի այս ու այն օգնում էր և ապրում էր քարին քացի տալով, բայց այժմ ոչ մէկը չի ուզում ձեռք մեկնել նրան, չի ուզում մինչև անգամ կիսովի վարը անել, հարամ են համարում նրան, նորա տունը, նորա ունեցած չ'ունեցածը: Քաղուհին այդ դժար դրութեան մէջ մի կերպ նամակ գրել տաւ Ստեփանին, յայտնեց իւր դրութիւնը, բայց նամակը տեղ չը հասաւ, որովհետև Սաքանը ճանկն էր գցել:

Ել ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր: Գիշեր էր. երեխաները չորս կողմը կտրած ժընգժընգում, հաց էին ուզում. նա աչքը չորս բոլորը դարձրեց մի բան չը գտաւ, որին կարելի լինէր փող տալ, երեխաների քաղցը յագեցնել. «Ինչ անեմ, Աստուած, դուռը փակեմ և միասին քաղցից կոտորւենք, բա ես ինչպէս տեսնեմ այս իմ կուրացած աչքերով երեխաներիս մահը. ո՛ւհ, չէ, չեմ ուզում, աւելի լաւ է ես ինձ կը խեղդեմ այս գիշեր և թող ինչ լինում է լինի ինձնից յետոյ: Քնեցէ՛ք, դարձաւ բարձր ձայնով լացուկումած երեխաներին, էգուց ձեզ համար հաց կ'առնեմ, այժմ չը կայ, քնեցէ՛ք, որդիք. խեղճ երեխաներ, քթի տակ ասաց արտասւելով, ինչպէս քնեն, այսօր ի՞նչ են կերել, է՛հ, երևի ինձնից յետոյ կը խղճան ձեզ վերայ և այն ժամանակ կուշտ կ'ուտէք»:

Այսպէս Քաղուհին կեանքից ուզեց ձեռք վերցնել. չէր ուզում այլ ևս ապրել. մուրացկանութիւնը միտը չէր գալիս թէ դժար էր համարում՝ նա դորա մասին այդ ճգնաժամին չը մտածեց. ուզում էր շուտով որքան որ հնարաւոր է որդկերանց այդ աղեկտոր ձայներից ազատուել:

Որդիները ժընգժընգալով, «հաց, հաց» անելով աջ ու ձախ պառկեցին, քնով անցան: Քաղուհին մնաց նստած աչքերը հերթին

չուած. հերթը բաց էր, տեսնում էր պարզ երկնականարը, ծպիլին տուղ, ցան-ցրիւ աստղերը և զրանցից բարձր եօթներորդ երկնքի վերայ իւր Արարչի աթոռը, որի վերայ նստած Արարիչը աչալուրջ նայում էր բովանդակ համատարած աշխարհին. նորա աչքերից չէին փախչում ոչ հարուստը և ոչ աղքատը, ոչ բարին և ոչ չարը. այդ բոլորը լաւ գիտէր Քաղուհին և, կարծես, տեսնում էր, որ իրան— աղքատին էլ Աստուած— իւր Ամենաբարի Աստուածը նայում է, բաց ոչինչ չի անում, լուռ միայն նայում է: Քաղուհին չի ուզում խնդրել, չի ուզում երեսի վերայ ընկնել, աղաչել պաղատել՝ որբերի բերանի հացը տալ. նա շատ է խնդրել, շատ է չոքէ չոք ժամում սեղանի առաջ արտասուք թափելով խնդրել, բաց ոչինչ չի եղել. նա իւր հաւատը մի մազի չափ անգամ չի խախտել տեղից, այժմ հաստատ հաւատացած է, որ ինքը մեղաւոր է, ապա թէ ոչ անմեղի աղաչանքը Աստուած կը լսի, Աստուած չի թողնի, որ անմեղը կորչի: Մեղաւոր է, ով գիտէ ինչ է արել, բաց այժմ չի յիշում, գուցէ աղքատին երե՞ս է շուռ տւել, գուցէ սուրբերի տակը ամեն տարի չի՞ գնացել, ժամում մոմ չի՞ վառել, շաբաթ երեկոները խունկ չի՞ ծխել: Այս բոլորը միտն էր գալիս և այլ ևս չէր ուզում իւր մեղաւոր գլուխը բարձրացնել, Արարչի աթոռին նայել:

«Մեղաւոր ես», կարծես զարագամի մի անկիւնից ձայն տւեց մէկը:

Քաղուհին սրտաց, դողդողաց, զարգանդեց և վախեցաւ նայել դէպի այն կողմը, որտեղից ձայնը եկաւ: Լռութիւն տիրեց. ոչ մի ձայն չը կար, միայն ականջները թշթշում, վշվշում էին. նա կարծես շշմեց և ցնորւածի պէս բերանը բաց չուած աչքերը մի կէտի վերայ գցեց, մնաց անշարժ:

Երկրորդ անգամ դարձեալ լսեց նորա թշթշացնող ականջները՝ «մեղաւոր ես» խօսքը. բաց այս անգամ Քաղուհին անգիտակցաբար բարձր ճիչ հանեց, գետնին կպաւ, կարծես ուզում էր ձեռքերով գետինը պինդ բռնել, որ ոչ ոք չը կարողանայ տեղից վերկացնել. նա ոչոք գործ դրաւ և կարծում էր մատերը հողի յատակի մէջ է խրել, ամուր բռնել և գլուխը գետնի մէջ կոխել: Քաղուհու աչքերից Ամենաբարի Աստուածը հեռացաւ, երևեցան սատանաները այլանդակ դէմքերով, երկար կէռ կէռ պոզերով, բարակ սուր սուր պոչերով, շրջապատեցին իրան, պար եկան, ծիծաղեցին, ժժժլալա-

պալ արին երեսին, թքեցին, հեռացան. երկրորդ և երրորդ անգամ նոյնը կրկնելուց յետոյ՝ զլիսին, մէջքին թափեցան, մազերը քաշեցին, պոկեցին, շորերը կտոր կտոր արին. այդ բոլորը լաւ զգում էր, զգում էր մինչև անգամ ծանրութիւնը, որ իւր վերայ նստած շորերը կտորում էին սուր-սուր դանակներով, բայց ոչ մի շարժմունք, ոչ մի ձայն-ծպտուն չէր կարողանում հանել, քափ ու քրտինքի մէջ կորած, շնչառութիւնը արագացած սպասում էր՝ ահա մի երկու րոպէից յետոյ պիտի շունչը կտրէի, սատանաների բաժին դառնայ:

Հեռացաւ սատանաների խումբը, բայց ահա մի ուրիշ խումբ մանր, բոլորովին մանր, թափեցան վրան, ողջ մարմինը ծածկեցին, ամեն մի մազի ծայրից կախեցան, քաշեցին, քաշքշեցին անկիւնից անկիւն, սիւների վրայով բարձրացրին, տարան հերթին հասցրին և այնտեղից պատրաստում էին բաց թողնել, կտոր կտոր անել. Թագուհին լեղապատառ ուզեց հարա՛յտալ, օգնութիւն կանչել, բայց բերանումը լեզուն չորացել, քիմքին էր կպել, կամաց հա՛յ հա՛յ արաւ, մէկ էլ լսեց մեծ աղջիկը «այան, այան» է կանչում և փեշից ձգձգում. կարծես քնից զարթնեց, իւր որդուն տեսնելով մօտը՝ սթափեց, ձեռքը դէպի մարմինը տարաւ վախովսելով, բայց ոչինչ չը տեսաւ, գետինը շոշափեց իմացաւ՝ որ գետնի վերայ է, երկիւղ չը կայ. փախան կորան աչքից սատանաները, երեսին խաչ հանեց «Յիսուս Քրիստոս» ասելով, մի քիչ ջուր խմեց, սրտի թրթռոցը կտրեց, քրտինքը չորացաւ, յետոյ հարցրաւ աղջկան.

— Ինչո՞ւ ես վերկացել:

— Քնած տեղս յանկարծ մէկը վրաս ընկաւ՝ զարթնեցի:

— Աղջի՛, ո՞վ պիտի ընկնի վրադ, վի՛, քուռանամ, խեղճ եթիմիս զլիսին էլ են թափել էդ ծամըկտուրները, իմ մեղքիս համար է իմ, դու ի՛նչ մեղ ունիս, ա՛ անմեղ գառը. բա՛ էլ սրանից յետոյ այս տանը չի ապրելի, քաջքերով լցւել են. խեղճ երեխիս էլ են ճարել. մի՛ քնիր, կա՛ց, վա՛յ, իմ եթիմ բալայ:

Աղջիկը ոչինչ չը հասկացաւ մօր ասածներէից, նա քնաթաթախ աչքերը ճմուռտում էր. իւր վերայ ընկնողը մայրն է եղել, երբ սատանաները չարչարում էին:

Թագուհին համոզւեցաւ, որ սատանաներով լցւած է իւր տունը մեղքի պատճառով. «Ես ինձ սպանեմ, մտածում էր նա, ազատւեմ

Թէ երեխաներիս լաց ու կոծից և Թէ սատանաների ձեռքից, բայց միւս աշխարհում սատանաները ինձ աւելի կը չարհարեն, կը տանեն զժողովքը, կ'այրեն կը փթոթեն, և հուր յաւիտենական զժողովքի բաժին կը դառնամ։ Եւ, աւելի լաւ է մեղքերս քաւեմ, ողորմութիւն ուզեմ, երեխաներիս պահեմ, պոս ու ծոմ կենամ, մեր սուրբի տակը գնամ, մեղքերս թողնեմ, պրծնեմ՝ յետոյ ինչ լինում է լինի»։

Այսպէս մտածելով վեր կացաւ տեղից. նա գիտէր որ երբ խաչահանում են սատանաները չքանում են. կանգնեց դէպի աղօթարանը, աղջկան էլ կանգնեցրեց, խաչ հանեց, նրան էլ անել տւաւ և այդպէս Թեթեալացած անկողին մտան։

ԻԲ.

Քաղցր առաւօտը բոլորեցունց տան դռները բաց անել տւաւ։ Դռները բացւելիս արևի կարմիր լոյսը ներս թափանցեց և մեծի Թէ փոքրի, տղամարդի Թէ կինարմատի աչքերը խողտալով ներսերը գործունէութեան աշխոյժ պատրուկը վառեց և շտապով նոր գործի հրաւիրեց։ Քաղուհու դուռը ևս բացւեցաւ, բայց շատ ծանր, չ'ուզենալով. Քաղուհին էր դուռ բաց անողը. նա մէկ ուզեց բանալ դուրս գալ և իբրև մուրացկան յայտարարւել ողջ զիւղացիներին. մէկ էլ յետ քաշեց, չ'ուզեց բանալ, կարծում էր բոլորեքեանք էլ գիտեն, որ այնուհետև ինքը պարկը շալակին ողորմութիւն պիտի հաւաքի. նա պինդ բռնած դրան փակը, լաց եղաւ, անիծեց իւր ծնած օրը, սև արաւ Ստեփանի հետ պսակելը և յետ կանգնելով սասց. «Որ ինչ էլ որ լինի ողորմութիւն չեմ հաւաքի. ինչ կ'ասեն զիւղի միջումը, լաւ չէ հէնց այս ժամին տափը մոնեմ պրծնեմ. բայց երբ անգիտակցաբար յետ նայեց, և որդկերանց նայեց, որոնք դեռ ևս անուշ քնած էին և ով գիտէ անուշ անուշ երազներ էին տեսնում Թէ ինչպէս ցամաք հաց պիտի ուտեն որ քնատեղից վերկենան, գլխին սառը ջուր մաղւեց, վիզը ծուռեց, թոյլ ձեռքը յետ քաշեց և դուռը բացւեցաւ կամացուկ։

Պաշտօն առաւօտ էր. արևը իւր կինսատու ճառագայթները անխնայ սփռել, տարածել էր ամենուրեք. բոլորեքեան ով դուրս էր գալիս տնից առոյգ, շտապ քաջերով, գլուխները տնկած, աչքերը մեծ մեծ բացած, ձեռները յետ ու առաջ տանելով իրանց գործին

էին կենում, իսկ Քաղուհին մութ տեսաւ այդ լուսաւոր և գեղեցիկ առաւօտը. զլուսը կրճքին խոնարհած, կռները բոլորովին թուլացած, աչքերը, կարծես, փառով անցած կանգնեց սրահումը, բաց ոտերը չը դիմացան, նստեց փայտի վերայ և այդպէս նստած մնաց. գուցէ այդպէս անվերջ նստած մնար, եթէ երեսնները մէկ մէկու յետևից չը գային «հաց, հաց» անելով մօր փէշից բռնէին:

«Մի կտոր հաց, խոր հոգոց քաշելով քթի տակ ասաց Քաղուհին, մի կտոր հաց. է՛հ, կար ժամանակ, որ ես էի բաժանում այդ կտոր հացը սրան նրան, հիմա ես պիտի ձեռք մեկնեմ և ո՛ւմ—նրանց, որոնք լայաղ էլ չեն անում թէ խօսեն հետս, է՛ժարս ինչ, մի սաղ օրից աւելի է խեղճերին խաբում եմ, երևի սա է իմ բաղդը, ճակտիս գիրը, գնամ պարկս շալակեմ գիւղն ընկնեմ, ջուրը ընկնողը անձրևից չի վախենալ»:

Այսպէս մի ձեռքում բռնեց պարկը, իսկ միւսով փոքրիկ երեսային խտտեց և ճանապարհ ընկաւ: Նա ճիշդ է գնում էր, բաց վա՛յ այն գնալուն, անդադար դէս ու դէն էր դառնում, այս ու այն կողմը նայում, տեսնի՛ վրան նայող, ծիծաղող չը կա՛յ: Մուրացկանութեան եղանակը դեռ ևս չը գիտէր, անցաւ բաւականին տեղ, բաց ոչ մի տան դրան առաջ չը կանգնեց, հաց չ՛ուզեց: Իրանց թաղից անց կենալով բոլորովին ուրիշ թաղ, առաջի անգամը հանդիպեց Սաքանին. Սաքանը աչքերը գետնին գցած ճանապարհը փոխեց քթի տակ ասելով. «Ողորմութիւն է հաւաքում. հա՛, հա՛, հա՛, տեսնեմ ողորմութիւնով ինչպէս ես ապրում և ո՛վ է քեզ ողորմութիւն տւողը, կը կակղես, կը գաս, կը գաս, ձեռքիցս չես փախչիլ. Ստեփանին էլ չես տեսնիլ. լուրը հիմա որտեղ որ է գնաց, ականջը ընկաւ, որքան ուզում ես զիր գրի, գրիդ նայողը ո՛վ է. դեռ դա ոչինչ, քթածակերովդ պիտի թափեմ, դու մի քիչ էլ սպասիր»:

— Սաքանն է, ա՛ տափը մոռնես, ասաց Քաղուհին ցնցւած, ամբողջապէս դողդողալով, այդ օձի ճուղը չէ՛ր Ստեփանին ինձնից հանողը, ով է իմանում ինչեր է գրել. ծիծաղի՛ր, ծիծաղի՛ր, մուրացկանութիւն եմ անում պարկը շալակիս, երեսային պահեմ, մեծացնեմ, որ մօր աջըղը հանի, որ քեզ պէս քոսոտ աղէսները մարդու վերայ չը ծիծաղեն. Աստուած տեսնում է բոլորը, քո վերջն էլ կը տեսնենք:

Քաղուհին շարունակեց ճանապարհը: «Ուր եմ գնում, մոտեմ այս բակը, երեխաներիս աչքը հիմա ջուր կտրեց», ասելով մտաւ, մնաց չորացած կանգնած բակի մէջ տեղը. մարդ չը կար դուրսը, տեսնող չը կար, որ շուտով աղքատի բաժինը տային, ճանապարհ գցէին, ամօթից գետինն էր ուզում մոտնել, պրծնել: «Յետ դառնամ, մարդ չը կայ, ո՞վ է կանգնողը, խօսե՞րս չը պիտի մանեմ», ասելով ուզում էր յետ յետ գնալ, որ մի երեխայ դէպի իրան վազեց հարցնելով:

— Ի՞նչ ես ուզում, բաջի՛:

— Հաց եմ ուզում, բալայ, մի կտոր հաց, ձեռքով չափը ցոյց տալով առանց ամաչելու ասաց Քաղուհին:

— Այա՛ն, այա՛ն, հաց ուզող է եկել, ասելով տղան տուն վազեց:

Մայրը դուրս եկաւ, բայց Քաղուհուն տեսնելով՝ թի՛ւ, առաւօտ առաւօտ ում երես տեսանք, շուտով անիծելով, հայհոյելով ներս մտաւ. «Ծամրդ կտրեմ, մհանին նայի՛ր, մհանի՛ն, հիմա էլ տես ինչ օյինբազուժիւն է անում, ուզում է ասել թէ չոր ծառը արիւն էք քսում, սուտ է, տեսնում էք ողորմութիւն եմ հաւաքում. ինչ ես հացը տանում մուռտառին տալիս, վի՛ր դիր», բարկացաւ երեխայի վերայ:

— Այա՛ն, այա՛ն, լաց էր լինում, երեխան էլ էր լաց լինում, սոված է երևում. ասելով հացը ձեռքին դէպի Քաղուհին վազեց:

Քաղուհին դուրս գնաց, փոքրիկ տղան էլ յետևից, երկար ու բարակ նայում էր նորա յետևից զարմացած թէ ինչո՞ւ. մայրը աղքատի վերայ բարկացաւ, չ'ուզեց որ հաց տայ:

Քաղուհին մտաւ մի երկրորդ բակ. ոչ ոք դուրս չ'եկաւ տեսնելով ով է հաց ուզողը, էլ անէծք, հայհոյանք չը մնաց զլսին թափեցին. նա էլ կոյր ու փոշման յետ յետ գնաց:

Մտաւ մի ուրիշ բակ և յանկարծ երեսն ի վեր ելան մի քանի կանայք, որ քիթ քիթ տաւ խօսում էին. դրանցից մէկը, որ լաւ գիտէր Սաքանի շինծու պատմութիւնը, բերանը ճղածի նման ձեռքերով, աչք ու ունքով, հարայ հրոցով յարձակեց Քաղուհու վերայ և կարկտի պէս վրայ թափեց. «Այ լաչա՛ւ, անզգա՛մ, գիշերները ջահիլ ջհուլների հետ ես նստում, վեր կենում, ցերեկներն էլ աղքատի շորերում, պարկը շալակիդ դռնէ դուռը ընկնում, ողորմութիւն

հաւաքում, որ ցոյց տաս թէ քեզանում մեղ չը կայ. ասենք ուղում ես դորանով մեղ խաբել, բա վէրքերով պատած երեսդ ինչ է ասում. ա՛ր կնանիք, նայեցէք սրա երեսին, սուտ եմ ասո՞ւմ. ինչ է ձեր թաղեցուց էլ քուն ու դադար չես տալիս գիշերները, դէ կորի՛ր այս տեղից թէ չէ այս թուրներխառնին, տեսնում ես, վրադ կը կոտորատեմն:

Մնացածներն էլ նորա օրինակին հետևեցին, էլ հայհոյանք, անէծք չը մնաց, որ նորա գլխին չը թափէին:

Քաղուհին սկզբում մնաց սառած, կանգնած, յետոյ դողաց սրտաց, սպրտնեց և կանաչք կարծում էին ուշադնաց պիտի լինի, վէր ընկնի, բայց չանկարծ ծիծաղեց, քոքուաց «մեղաւոր եմ ես, մեղաւոր եմ ես», ասելով ձեռքից դէն զգեց երեխային և շորերը պատռելով, գլուխը քանդելով դուրս վազեց: Քաղուհին գժեց, նա վազում էր բղաւելով, հարայ տալով և «մեղաւոր եմ, մեղաւոր եմ» կանչելով. նա այնպէս էր փախչում, կարծես մէկը նրան հետևելիս լինէր:

Քաղուհու երեխան մնաց այնտեղ ընկած, սկզբում ոչ ոք չէր ուղում վերցնել նրան, հարամ համարելով. բայց յետոյ մի պառաւ երեխայի լացը չը կարողանալով տանել վերցրաւ, իւր տունը տարաւ:

Տանուտէրը Քաղուհու յետևից մարդ զգել տաւ, բռնեց և մի տան մէջ կողպեց, զգրին հրամայելով ճիպոտներ պատրաստել: Իրիկնադիմին տանուտէրը մի քանի մարդկանցով դուռը բաց անել տաւ. Քաղուհուն մի անկիւնում արնաթաթախ կուչ եկած դտան. սաղ տեղ չէր մնացել, այնքան էր դէս դէն վազել, գլուխը պատերին կպցրել: Այդտեղից ուժով դուրս բերին. տանուտէրը սկսեց հայհոյել, թքել երեսին և ասել. «Թո՛ղ, ասում եմ, լի՛րբ, անզգամ, անառակութիւնդ, թէ չէ ցաքում դնել կը տամ կ'այրեմ. ո՞ւմ ես ուղում խաբել, սուտ աղքատ ես ձևանում, սուտ դժոււմ ես, այդ բոլորը թողի՛ր թէ չէ ճիպոտները պատրաստ է. թողնում ես թէ չէ, ասա. հա՛, թէ չէ՛» և տեսնելով որ Քաղուհին միայն ծիծաղում և վայրենական ձայներ է հանում, հրամայեց ծեծել:

Բղաւում էր Քաղուհին, վեր վար էր թռչկոտում, հարայ էր տալիս, բայց տանուտէրը ծեծը չէր մեղմացնում, այլ ասում էր. «Ամենայն օր կը ծեծւես, եթէ լաշառութիւնդ չը թողնես»:

Տան չորս կողմն էին հաւաքւած գիւղացիները. Թագուհու ձայնը նրանց ականջը ընկնելով «ուխա՛յ, ուխա՛յ» էին ասում, ձեռքները կրծքերը քսելով. միայն երեխաների վերայ էր, որ վատ տպաւորութիւն էր թողնում, նրանք զարզանդում, փշաքաղում էին Թագուհու ձայնը լսելով. «Քաջկոտ է ընկեր», ասում էին և փախչում։

— Զէ, զժաւած է, ի զուր ենք ծեծում, մեղք է, վերջապէս ասաց տանուտէրը և արգելեց ծեծը. թողէք այստեղ մնայ, հացից ջրից մօտը դէք, դուռը փակեցէք, գնացէք։

Այդպէս էլ արին. Թագուհուն թողեցին տան մէջ փակւած։ Երեխաներից ամեն մէկին տանուտէրի հրամանով մի տուն տւին. նրանց վերայ նոյնպէս վերքեր էր երևում։

Մի ամբողջ շաբաթ Թագուհուն փակւած պահեցին օրը մի անգամ հաց ու ջուր տալով և վերջը դուրս բերին՝ տեսնելով որ մի քիչ մեղմացել է։ Նա էլ չէր վազում, շորերը չէր պատռտում. փողոցները ընկած ման էր գալիս, հաց էր ուզում, ստացած հացը մի քանի անգամ կծում, ուտում էր և քնացածը դէն զցում, բայց երբ երեխաները յետևը կտրած հացհոյում, քարոտում էին «քաջքոտ, քաջքոտ» կանչելով, այն ժամանակ հացհոյում, շորերը պատռտում, և հարապ տալով փախչում էր բերանը փրփռած։

Թագուհուն վարժեցան գիւղացիները. հաց էին տալիս պահում, որովհետև բանեցնում էին, հասնողը ջուր էր կրել տալիս, թէև միևնոյն ժամանակ և զգւում էին նորա վերքերից։

ԻԳ.

Ստեփանը Բագու ապրում էր առանց իրան հաշիւ տալու։ Առաջի տարին էլի մէկ մէկ ցնցւում, դողում էր յիշելով իւր անառակ կեանքը, իսկ այժմ սովորական բան էր դարձել նորա համար այդ տեսակ կեանքը. թէև ակտը նորա ձեռք ու ոտը կուչ էր ածել, բայց ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նորա վերայ, ապրում էր ինչպէս մի կենդանի. աշխատածը համարեա ձեռքից գնում էր, աչքին չէր գալիս։ Նա մի անգամ ապրանք ուղարկեց Սաքանին, յետոյ այդ էլ կտրեց ասելով. «Ինչո՞ւ եմ ուղարկում, տանի դա էլ ուտացնի, դժար թէ ուղարկածս էլ յետ ստանամ»։ Իսկ երբ լսեց կնոջ դրու-

թիւնը և սորա նորա խորհուրդները՝ գնալ և երեխաներին տէրու-
թիւն անել, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Անդրկասպեան երկիրը,
այդ այն ժամանակն էր, երբ այդ նոր երկրի համար նոյն հռչակն
էր տարածւել, ինչ որ Բագուայ համար էր մի ժամանակ:

Նա դնաց հայ գիւղացիների երկրորդ «աւետեաց երկիրը» ոչ
թէ նորա համար, որ հարստութիւն ձեռք բերի, վերադառնայ տուն,
այլ որ այնտեղ, ինչպէս լուր էր տարածւել, աշխատանքի մեծ դնա-
հատում և լաւ ապրուստ կար:

Ստեփանը ծովի միւս երեսը անցնելով, բոլորովին մոռացաւ իւր
տունն ու տեղը, ա՛մուսնուն ու որդկերանց և չը քաշեց երկու տարի
մեռաւ սարաափելի զրութեան մէջ:

ԽՂՃԻ ԽԱՅԹ

Ա. ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅԻ

I.

Պայծառ գիշեր է. լամբաքալ լուսին
Հազիւ գընում է առաջ կիսաքուն.
Հեռու միգապատ սարի գագաթին
Փայլում են սասողեր. յոգնած բընուծին
Հազիւ շընչում է խաղաղ քնի մէջ.
Լուռ են և երգեր նորեկ թըռչնակի,
Միայն խոր ձորից տաղտուկ և անվերջ
Լըսւում է խոխոջն արթուն գետակի:
Ժամ է և հանգչել վաստակած մարդուն,
Ժամ է մոռանալ հոգսեր ցերեկեան,
Մոռանալ վըրէժ, ոխ, ատելութիւն,
Գոնէ երազում սիրել մի վայրկեան:

II.

Բայց փախչում է քուն մարդու աչքերից.
Անձայն քաղաքում վառ են ճըրագներ,
Վառւում են նոյնպէս վըշտեր ու թախիծ
Մարդկային սըրտում. ոչ ոք այս գիշեր
Զի կարող հանգչել: Եւ ահա հեռւից
Կէս գիշերային մեղմիկ ղօղանջին,
Հանգած բընուծեան ընդհատելով քուն,

Խաղաց, դողդողաց և ալենըման
 Յընդւեց օգի մէջ: Նորից կեանք առան
 Թափուր փողոցներ. նորից ոտնաձայն,
 Շըշուկ, աղաղակ տիրեց քաղաքում,
 Նորից բարձրաձայն զանգակն է հընչում:

III.

Լուռ է բազմութիւն Աստծոյ յարկի տակ.
 Սըրբերի առաջ աղօտ նըշուլով
 Այս և այն կողմում փայլում է ճըրագ,
 Վառւում է կանթեղ առկայծեալ լուսով
 Արտասուղ Կուսի պատկերի առաջ,
 Հեռու մըթան մէջ երևում է խաչ:
 Հոգեբուղիս երգեր, տըխուր մեղեդի
 Մըսում են հոգու խորին ծածկոյթներ,
 Ընկնում է կապանք քարացած սըրտի.
 Արթնանում է խիղճ. չարութեան գործեր
 Շարւում են մէկ մէկ իրար ետեւից
 Եւ... և արտասուք գընում է աչքից:

IV.

Հանգչում են կանթեղ, ճըրագ և մոմեր,
 Տիրում է չորս կողմ խաւար անթափանց,
 Հընչում են կըրկին ոգելից երգեր—
 Լըսում է ամբօխ լուռ, արձանացած:
 Եւ ահա, ահա խաւարի միջին
 Ծընունդ է առնում դիւթական պատկեր—
 Այն խաչ է կանգնած սարի գագաթին
 Եւ նորա շուրջը պայծառ կէս գիշեր:
 Ահա և խաչւածն—գալկացած երես
 Թեքել է պարզած թւերի վերայ,
 Ահեղ չարչարանք, ցուեր աղեկէզ
 Տանջում են նորան... և լըռւում է նա:

V.

Նորա ճակատին բաց են դեռ վերքեր,
 Մեխած ձեռներին, կողից կարեվեր
 Հոսում են արեան շիթերն անդադար
 Եւ կաթիլ կաթիլ գըլորում են վայր:
 Արդէն ուժասպառ մարդկային մարմին
 Տիրում է գունատ դալկութիւն մահւան,
 Մօտ է խաչածի վայրկեանը վերջին.
 Ու բա՛ւ է, և ցաւն ունի իւր սահման:
 Բայց աստուածային վառ են դեռ աչեր.
 Չը կայ նոցա մէջ գանգատ, բարկութիւն,
 Այնտեղ վառւում է յաւերժական սէր,
 Նորա բերանից լըսում է ներումն:

VI.

«Ներում եմ ես ձեզ... արտասում էք դուք...
 Հաւատում եմ ես չարերի զըղջման...
 Բայց, գիտեմ, երկար չի տևիլ այդ սուգ—
 Շուտ կը լուսանայ և օրը վաղւեան.
 Եւ երբ չէք տեսնիլ ձեր աչքի առաջ
 Աստուծոյ Որդուն խաչած, չարչարւած,
 Երբ կը մոռանաք իմ վերք և արիւն՝
 Կ'անցնի և այդ կարճ զըղջման դառնութիւն:
 Կըսկըսէք նորից Յուդայի նրման
 Մատնել, վաճառել ձեր մերձաւորին,
 Որ իբրեւ քարոզ սուրբ ճշմարտութեան
 Փռւ է երևել ձեր կոյր աչերին:

VII.

«Կեղծ, փարիսական արդարսիրութեամբ
 Քարշ կը տաք նորան դէպ ի հրապարակ
 Եւ ամբարտաւան բարձրամըտութեամբ

Անմեղին մահւան վրճիւ կը կարգաք:
 Կըսկըսէք նորից եղբօր վերայից
 Հանել, պատառել միակ պատմութեան,
 Փըշեր կը կախէք նորա ճակատից,
 Գանելով ծաղրել կըսկըսէք նորան:
 Թըշառութեան մէջ, որպէս սուտ ընկեր,
 Որպէս ուրացող հեռից կ'արտասուէք,
 Եւ երբ կը մնայ նա խեղճ և անտէր՝
 Բարձրաձայն «ի խաչ, ի խաչ» կը գոչէք:

VIII.

«Ներում եմ ես ձեզ... բայց իմացէք դուք,
 Որ պարծանք էք ձեզ ասում իմ անուն,
 Որ ծըխում էք ինձ քաղցրաբոյր կընդրուկ,
 Որ ինձ կանգնում էք յարկեր զարգարուն,
 Որ լաց էք լինում այժմ իմ առաջին՝
 Ինձ մի անգամ չէր որ խաչ հանեցին:
 Եւ ամենայն օր խաչում եմ հիմա...
 Գիշերեան մըթնով քարշում էք ինձ դուք
 Ծաղր ու ծանակով դէպ ի Գողգոթա,
 Պաշտում էք յայտնի՝ անտես ու ծածուկ
 Մեխում էք ամուր ամուր իմ ձեռներ
 Եւ իմ կող ու սիրտ խոցում կարեւել:

IX.

«Եւ նայում եմ ես լերան գագաթից
 Սիրած փայփայած մարդկութեան վերայ.—
 Առաջին անգամ չէին տանջում ինձ
 Հարւած ու վէրքեր.—բայց վառ է հիմա
 Ամենայն գիշեր ձեր հարւածների
 Կըսկիծն ահաւոր. անզուսպ են ցուեր,
 Սաստիկ է տանջանքն անշարժ ձեռների
 Եւ այրում են իմ արիւնոտ վէրքեր...»

Հիմա... բոլորած գիշերեան հանդէս
Թափում էք խաչի առաջ արտասուք...
Օ՛, լացէ՛ք, լացէ՛ք—ներում եմ ես ձեզ,
Միայն թէ իրար ներէիք և դուք...

X.

Դատարկ է տաճարն. ալեծովի մըտքով
Դառնում է ամբոխն անձայն դէպ ի տուն.
Ոչինչ աղաղակ. խաղաղ անվըրդով
Հանգչում է չորս կողմն հանգած բնութիւն:
Թեթև, ըսպիտակ ամպերով ծածկւած
Նընջում են լուսին, աստղեր անհամար,
Քընում է հիմա աշխարհ—արարած,
Քընում է և մարդն. բայց երկար երկար
Արթուն է դեռ ձայն զայլրացած խրդճի,
Անհանգիստ է քուն, կոշտ է անկողին
Եւ երազներով մըռայլ, ահաբեկի
Տանջւում է նորա յանցաւոր հոգին...

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ

Յ. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ

Ընդհանուր տեղեկութիւններ հողատիրութեան ուսումնասիրութեան մասին
Ներուպայում և մեզանում:

Շատ վաղուց է, որ հողատիրութիւնը ներուպայում դարձել է գիտնական ուսումնասիրութեան առարկայ: Զարմանալի և խորհրդածութեան արժանի երևոյթ, — այն առարկան, որի հետ կապւած է եղել հասարակութիւնների կազմակերպութիւնը և նոյն իսկ ազգերի բաղդը, շատ անգամ երկար դարեր առանց արժանի ուշադրութեան է մնացած եղել պատմագիրների և գիտնականների կողմից: Հին ժամանակների գրողները, Հերոդոտից սկսած, լինելով իրանց նկարագրութիւնների մէջ շատ անգամ բազմակողմանի և կեանքի բոլոր երևոյթներին հետամուտ, անուշադիր են եղել հողատիրութեան կարգերի վերաբերմամբ, կամ կցկտուր փաստեր են յայտնել, որոնք ուղղակի չեն ցոյց տալիս նոցա ժամանակակից հողատիրութեան կազմակերպութիւնը: Նա առաւել դոցանից շատ քիչերն էին կարողանում հասկանալ այն վճռողական դերը, որ կատարում էր ազգերի պատմութեան մէջ հողատիրութեան այս կամ այն ուղղութիւնը:

Այդ սակաւների թւին է պատկանում Պլինիոսը, որի հռչակաւոր մարդարէական խօսքերը — *Latifundia perdidere Italiam* շատերին յայտնի է: Նկարագրելով մեծ անցքեր, ազգերի ընդհարում, դասակարգերի ծաղում և դերը, նոյն իսկ տէրութիւնների անկումը, պատմագիրները անուշադիր են եղել այդ իրերի գլխաւոր պատճառներից մէկի, շատ անգամ ամենաղլխաւորի — հողատիրութեան վերաբերմամբ: Այդ տեսակ վերաբերութիւնը տւեց մինչև նոր ժամանակները: Իսկ այն

ժամանակահատից, երբ սկսեցին զբաղւել հողատիրութեան կարգերի ուսումնասիրութիւնով, վերջինիս մասին, ժամանակակից հողատիրութեան ազդեցութեան ներքոյ, կազմեցին թիւր վարդապետութիւններ: Մինչև քսանական թւականները այժմեան դարիս տիրապետող վարդապետութիւնը այն էր, որ չը կայ հող առանց կալւածատիրոջ—*nulle terre sans seigneur*.—որից գիւղացիները զանազան պայմաններով վերցրել են հողերի մի մասը: Բայց որովհետև նոյն իսկ այդ ժամանակաց Եւրոպայում կային տեղեր, ուր կալւածական հողատիրութեան հետ զուգընթացաբար պատահում էին գիւղացու սեպհականութիւն, ազատ համայնական հողատիրութիւն, կամ վերջինիս հետքերը—օրինակ, արտերը քաղելուց յետոյ դոցա մէջ ազատ, առանց խտրութեան, արածացնելու սովորութիւնը և այլն, իբրև լրացումն վերև յիշած վարդապետութեան առաջ եկաւ մի ուրիշը—Իւստուս Մօզերի, որը պնդում էր թէ ի սկզբանէ եղել է միայն մասնաւոր սեպհականութիւն հողի վերաբերմամբ, որից յետոյ ծագել են կալւածատիրական հողատիրութիւնը ֆեոդալիզմի ազդեցութեան ներքոյ և համայնական հողատիրութիւնը զանազան գիւղատնտեսական պատճառների ազդեցութեան ներքոյ, որոնց առջև իւրաքանչիւր գիւղացի միայն վեր առած՝ անդօր է եղել, ինչպէս օրինակ, կառուցումն ամբարտակների (плотинъ), ջրանցքներ շինելը և այլն: Այս վարդապետութիւնների պատճառը մի ուրիշ՝ այդ ժամանակ տիրապետող այն վարդապետութիւն էր, որը չէր թոյլ տալիս կուլտուրական ազգերի մէջ մասնաւոր հողային սեպհականութեան բացակայութիւնը և հասարակաց հողատիրութիւնը (коллективное землевладѣние) համարում էր վայրենի ազգերի յատկանիշ: Իրլանդական պատմագիր Սուլիւանը, անպատուութիւն էր համարում իւր ազգի համար 16. և 17-երորդ դարերի անգլիացի պատմագիրների այն կարծիքը, թէ Իրլանդիայում մի ժամանակ եղել է հասարակաց կամ համայնական հողատիրութիւն, և աշխատում էր ապացուցել հակառակը, որ Իրլանդիայում ի սկզբանէ եղել է միայն մասնաւոր սեպհականութիւն:

Մինչև այդ ժամանակ հողատիրութեան անցեալը հետազօտութեան առարկայ չէր դարձել և չէր ուսումնասիրւել այդ առարկան Արեւմտեան Եւրոպայից դուրս:

Հողատիրութեան ուսումնասիրութեան համար նոր էրա բաց արեց հռչակաւոր գերմանացի գիտնական Մաուրերը (Maurer) յիսունական թւականներում՝ իւր աշխատութիւններով գերմանական նախնի հողատիրութեան մասին: Մաուրերը ապացուցեց, որ հողատիրութիւնը, ինչպէս և մարդկային ամեն մի հիմնարկութիւն, ունի իւր զարգացման աստիճանները և որ նախնի հողատիրութիւնը եղել է համայնական, որից յետոյ ծագել են միւս ձեւերը: Գորանից յետոյ հողատիրութիւնը դարձաւ գիտնականների առանձին ուշադրութեան առարկայ և ենթարկեց նկարագրութեան ամեն տեղ, ուր մասն եւրոպացիք: Համեմատական ուսումնասիրութիւնը այդ նիւթերի կատարեցին Բելգիացի գիտնական Լաւրլէ (Վախնի սեպհականութիւն) և ռուս գիտնական Կուսլեւսկի (Համայնական հողատիրութիւն), «Հողային յարաբերութիւններն Արեւմուտքում» — լեկցիաներ՝ կարդացւած 1884/5 թ. Մոսկւայի համալսարանում), որոնք հաստատեցին Մաուրերի վարդապետութիւնը և ուրիշ ազգերի վերաբերմամբ: Այդ հետազոտութիւնները ապացուցին, որ հողատիրութեան այս կամ այն ձեւը յատուկ չէ այս կամ այն ազգին միայն, այլ իւրաքանչիւր ձեւը կարելի է գտնել զանազան ազգերի մէջ, բայց ոչ միշտ միեւնոյն ժամանակ, որովհետեւ շատ քիչ ազգեր են գտնուում զարգացման նոյն աստիճանի վերայ: Մինչդեռ մի ազգ գտնուում է հողատիրութեան նախնական աստիճանների վերայ, միւսները այդ վաղուց արդէն անցել են: Հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնը ցոյց տւեց, որ նորա նախնական նշանաւոր ձեւերից մէկը — գիւղա-համայնականը — հէնց ներկայումս տիրում է շատ երկիրներում, որ այդ ձեւը ոչ թէ յստկանիչ չէ վայրենիութեան կամ բարբարոսութեան, այլ ընդհակառակը, լինելով ամենաբաւարար ամբողջ ժողովրդի բարօրութեան տեսակէտից, կարող է ապրել և բարձր կուլտուրայի հետ. ընդունակ լինելով երկարակեցութեան, նա այժմ էլ գտնուում է եւրոպական երկրներում, ինչպէս Ռուսաստանում, իբրեւ տիրապետող ձեւ, սլաւոնական երկրներում և մինչև անգամ Զւիցերիայի մի քանի կանտոններում և Գերմանիայի Հռենոսեան կողմերում: Ռուսաստանում օրէնսդրութիւնը ընդունել է այդ ձեւը իւր պաշտպանութեան ներքոյ և ղիմադրում է նորա քայքայման: Զանազանութիւնը այդ յիշւած երկիրների և միւս եւրոպական երկիր-

ների մէջ նրանումն է, որ մինչդեռ առաջիններում համարեա չը կայ գիւղացի, որ չ'ունենայ իւր հողը և տունը, միւսներում միլիոնաւոր մարդիկ, բացի իրանց ձեռքերից, ապրուստի ուրիշ աղբիւր չ'ունին և չը գիտեն ի՞նչ է ռեպահական անկիւնը: Մ ա ու երը ցաւելով է խօսում այդ հիմնարկութեան կորստեան մասին Գերմանիայում:

Պէտք է նկատել, որ ամեն տեղ համայնական հողատիրութեան անկումը եղել է միևնոյն ժամանակ հողագործ դասակարգի անկումը և շատ տեղեր հետևեցրել է ստրկութիւն: Այնպէս որ համայնական հողատիրութեան քայքայիչ գործիչները (факторы) եղել են միևնոյն ժամանակ կործանիչ գիւղական դասակարգի բարօրութեան և ազատութեան համար, ինչպէս այդ ապացուցւած է վերև յիշւած գիտնականների՝ Լաւըլէյի, Կօւալեսկու և ուրիշների գրւածներով:

Հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնը Ռուսաստանում սկսեց անհամեմատ աւելի ուշ. և զարմանալի երևոյթ՝ — չը նայելով որ Ռուսաստանը բացառապէս հողագործական երկիր է, նորանում տիրապետող հողատիրութեան ձեւը առաջինը նկատեց գերմանացի, մեզ հայերիս լաւ ծանօթ, Բարօն Հակոտհաւուզէնը: Բայց յետոյ Ռուսաստանումն էլ երևան եկան այս հարցի ուսումնասիրութիւնով զբաղող առաջնակարգ ոյժեր՝ թէ մասնաւորապէս Ռուսաստանին վերաբերեալ և թէ առհասարակ: Բաւական է յիշել այսպիսի անուններ, ինչպէս պրօֆեսոր Կօւալեւսկի, Կաւեւի, իշխան Վասիլէիկով, Բելեաեւ և ուրիշներ: Իսկ Անդրկովկասում առհասարակ, մեզանում մասնաւորապէս, վերջին տարիներս միայն սկսեցին երևան գալ հետազօտութիւններ և յօդւածներ այս կամ այն գաւառի հողատիրութեան վերաբերեալ: Այդ յօդւածներից երևացին, որ մեզանում (հայերիս մէջ) հողատիրութեան ամենատարածւած ձեւը համայնականն է:

Մեր հողատիրութեան տիրապետող ձեւի գոյութեան և կանոնաւոր ընթացքի համար մի վերին աստիճանի բարեյաջող և առաջնակարգ հանգամանք տեղի ունեցաւ. այդ այն է որ Ռուսաստանը, տիրապետելով մեր երկրին, հողատիրութեան նոյն աստիճանի վերայ էր դառնում, որպէս մենք, և վերջը օրէնսդրութեան միջոցով պաշտպանեց այդ ձեւը քայքայումից, թէև բոլորովին անհնար չ'արաւ նորա անկումը: Այս լաւ հասկանալի կը լինի այն

ժամանակ, երբ մենք համեմատենք այդ ուրիշ եւրոպական ազգերի տիրապետութեան հետեւանքի հետ զանազան երկրներում: չը պէտք է մոռանալ, որ մեր խօսքը այս դէպքում միայն հողատիրութեան մասին է: Լինելով կուլտուրական բարձր աստիճանի վերայ, նոքա (եւրոպացիք) տիրած երկրներում ներմուծեցին իրանց մէջ տիրապետող հողատիրական ձևերը, որի հետեւանքը եղաւ շատ ողբալի: Երիտասարդ և խակ ազգերը, անընդունակ լինելով կուլտուրական մրցման, մեծ մասամբ հողագուրկ եղան, և այդ ազգեց ոչ թէ միայն այդ ազգերի բարօրութեան անկման վերայ, այլ և թւի:

Վերջին տարիներս կառավարութիւնը, մտադիր լինելով մեր երկրի հողատիրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնել, ենթարկեց արքունական գիւղացիների թէ հողատիրութիւնը և թէ հողագործութիւնը մանրամասն ուսումնասիրութեան: Այդպիսով մենք այժմ գտնում ենք մի նշանաւոր պատմական բուռնութիւն, որի նշանակութիւնը սակաւներն են կարողանում հասկանալ: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ վճռելու է միլիօնաւոր ժողովրդի բաղդը:

Մեր ժողովրդի բարօրութեան և յառաջադիմութեան խնդիրը սերտ կապւած է այս հարցի յաջող վճռելու հետ: այս դէպքում եղած սխալների հետեւանքը զարեւր մինչև անգամ անկարող են ուղղել: Բաւական է վերցնել միայն Անգլիայի և Իրլանդիայի պատմութիւնը հասկանալու համար, որ հազիւ կարող են գտնուել ուրիշ կարգի պատմական անցքեր, որոնք իրանց նշանակութիւնով և հետեւանքներով կարողանային մրցել հողատիրութեան մէջ պատահող փոփոխութիւնների հետ: Լաւըլէ մինչև անգամ այժմեան քաղաքակրթութեան բաղդը կապում է այդ առարկայի կազմակերպութեան հետ. և պաշտպան հանդիսանալով համայնական հողատիրութեան, նա դատապարտում է այժմ եւրոպայի շատ տեղերում տիրապետող հողատիրական ձևերը, գտնելով նոցա ոչ թէ միայն անբաւարար, այլ մինչև անգամ վտանգաւոր:

Աչքի առաջ ունենալով, որ մեր գրականութեան մէջ հողատիրութեան մասին թարգմանօրէն կամ ինքնորոշ ոչ մի շարադրութիւն չը կայ, մենք անհրաժեշտ համարեցինք գոնեա այս համառօտ տեսութիւնը առաջ բերել, զետեղելով նորա մէջ այդ հարցի

ուսումնասիրութեան վերաբերեալ ամենակարևոր ընդհանուր տեղեկութիւնները, և ապա անցնել մեր յօդաձի անմիջական նպատակին:

Երևանեան նահանգի հողատիրական կարգերի նշանակութիւնը ընդ. հայկական հողատիրութեան վերաբերմամբ:

Ինչպէս կարելի է նկատել նախընթաց գլխից, մեզանում այժմ հողատիրութեան ուսումնասիրութեան խնդիրը կրկնակի նշանակութիւն ստացաւ: Ուսումնասիրութեան յատկութիւնից կախած կը լինի սպասելիք օրէնսդրութեան բաւարարութիւնը. ուսական հողատիրական օրէնսդրութիւնը, ինչպէս և ուրիշ ազգերում, չի աշխատում ներմուծել միայն նոր կարգեր, այլ որոնում է իւր նիւթը գլխաւորապէս ժողովրդի դարերով ստեղծւած սովորութիւնների մէջ, որքան որ վերջինս դոնում է բաւարար իւր տեսակէտից: Կառավարութիւնները այս եզրակացութեան եկան պատմութեան մէջ կատարւած դառը փորձերից յետոյ: Այդ համոզմունքն էր, որ զրդեց արքունի հողերի նախարարութեանը, օրէնքներ տալուց առաջ, ուսումնասիրել ամբողջ երկրի հողատիրութիւնը: Բայց պէտք է իմանալ, որ հողատիրութեան մէջ պատահող երևոյթները, չը նայելով ձևերի գլխաւոր յատկութիւնների մշտականութեան, զանազան բնական և քաղաքական պատճառների շնորհիւ, այնքան բարդ են և խառնիխուռն, որ մի անգամից սպառել անկարելի է, և աւելի սակաւ այդ կարող էր անել պաշտօնական ուսումնասիրութիւնը, որը մեզանում առանձին խոչնդոտների է հանդիպում: Ամեն մի պաշտօնական հետազօտութիւն մեզանում կասկած է ծագեցնում իւր նպատակների վերաբերմամբ և գիւղական ներկայացուցիչները, նայած ինչ կուսակցութեան են պատկանում, աշխատում են պաշտօնական հաղորդագրութիւնները իրանց շահերին ծառայեցնել, ծածկելով կամ աղաւաղելով իսկական փաստերը: Սրինակ՝ եթէ գիւղացին պատկանում է այն շրջանին, որը զաւթել է հողերի լաւ և մեծ մասը—մի երևոյթ, որ պատահում է համարեա ամեն մի համայնքում, նա կը բացատրի, որ հողերի այն ինչ տեսակը (զաւթած հողերը), ենթադրենք վարելահողերը, համայնքի իրաւունքից դուրս են և իւրաքանչիւրը տիրում

է իբր սեպհականատէր, ծածկելով այն, որ այդ հանգամանքը համայնքի մէջ խռովութեան պատճառ է և որ համայնքը ձգտում է վերականգնել իւր իրաւունքը:

Միւս կողմից, հետազոտողը պէտք է ունենայ յայտնի աստիճանի թէօրիական պատրաստութիւն. հակառակ դէպքում, կարող է պատահել, որ նրանից անուշադիր մնան առաջնակարգ երևոյթներ: Ես չեմ ուզում պնդել, որ այս ասածներս տիրապետող երևոյթ է վերև չիշած պաշտօնական ուսումնասիրութեան մէջ, այլ այն, որ նա բոլորովին ազատ չի կարող լինել այդ տեսակ պակասութիւններէ:

Այսպիսի խորհրդածութիւնների շնորհիւ մենք, մտադիր լինելով զբաղւել մեր երկրի հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնով, ընտրում ենք այնպիսի միջոց, որը հնար տար մեզ ոչ միայն օգտւել արդէն եղած նիւթերով, այլ միևնոյն ժամանակ և անմիջական դիտողութիւններ անել: Դորա համար մենք մեր առաջին փորձը սկսում ենք Երևանի նահանգի հողատիրութիւնից, մեր աշխատութեանը տալով այս վերնագիրը՝ «Հողատիրութիւնը Երևանի նահանգում»: Բայց մեր յօդածի առարկան աւելի ընդարձակ է քան թէ այդ կարելի է ըմբռնել նորա վերնագրից. և հա ինչու: Անդրկովկասի մի քանի նահանգների ազգաբնակչութիւնը ոչ թէ միայն ազգութեան կողմից, այլ այս կամ այն ազգերի մասերի, ցեղերի վերաբերմամբ՝ չի բաղկացած միատեսակ տարրից. ևս առաւել այս ճշմարիտ է հայերի վերաբերմամբ: Հայկական տարրը պատմական տխուր պատճառների շնորհիւ շարունակ գաղթական շարժողութեան մէջ էր: Նայած թէ մեր երկրի ո՛ր մասում առաջ էր գալիս կարգ և խաղաղութիւն (եթէ կարելի է Հայաստանի մի որ և իցէ մասի վերաբերմամբ այս երկու բառը գործածել), ժողովուրդը զանազան կողմերից հաւաքւում էր այնտեղ: Այդպէս էլ կաղմւել է Երևանի նահանգի ազգաբնակչութիւնը: Երևանի խանութիւնը տիրելուց և նորան շրջապատող պարսկական և տաճկական զաւառները ժամանակաւորապէս զրաւելուց յետոյ, հայ ժողովուրդը, տեսնելով, որ բացի Երևանի և Նախիջևանի խանութիւնները, մնացած զաւառները յետ են դարձնւելու, խուռն բազմութեամբ գաղթեց այժմեան Երևանի նահանգը. և այսպէս վերջինիս ազգաբնակչութիւնը կազմւեց մի

քանի տաճկական և պարսկական գաւառների բնակիչներին,— Երզրու-
մի, Բայազէդի, Մուշի, Ալաշկերտի, Բուլանուխի, Վանի, Բասենի,
Խնուսի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիի, Մակուի և Աւաջուդի (Շոպէն՝
Հայկական նահանգի պատմութիւնը): Գաղթականները մեծ մա-
սամբ խառը բնակեցան նահանգիս գաւառներում, վերանորոգելով
տեղ տեղ աւերակ գիւղերը, երբեմն էլ նոր գիւղեր շինելով: Գիւ-
ղերի վերաբերմամբ չի կարելի ասել նոյնը, ինչ որ գաւառների
մասին: Գիւղերը կազմել են գլխաւորապէս միանման տարրերից:
ձանապարհորդը զարմացմամբ լսում է մի քանի վերստ հեռաւորու-
թեան վերայ մի քանի բարբառներ: Մինչ այս գիւղում խօսում են
զուտ Երզրումի բարբառով, միւսում մաքուր Մշու բարբառով, եր-
րորում Խոյի, չորրորդում Վանի, Մակուի, և այլն: Եւ այդ գիւղերը
գտնւում են միմեանցից միայն մի քանի վերստ հեռաւորութեամբ: Զա-
նազանութիւնը աչքի է ընկնում ոչ միայն բարբառների պատճառով,
այդ կարող է նկատել և հայերէն չ'իմացողը, որովհետեւ արտաքուստ
նոյնպէս տարբերւում են մի գիւղի բնակիչները միւսներից: Իսկ մի
ճիւղ— բնիկ Արարատեանը, որի ներկայացուցիչներն են Երևան քաղաքը
և մի քանի գիւղեր, ինչպէս Աշտարակը, Օշականը և մի քանի ուրիշ
գիւղեր, տարբերւում է և իւր կուլտուրայի բարձրութիւնով: Եւ
այս տեսարանը յակամայից չ'իշեցնում է մարդուն այն սոսկալի պատ-
մական անցքերը, որոնց մէջ անցնում էր հայկական ազգի կեանքը:
Տղաւորութիւնը նոյնն է, ինչ որ անում է մի հեղեղի տեսարան,
որը աւերել և մի տեղ է բերել կուտել զանազան շինութիւնների
բեկորները: Եւ այսպէս Երևանի նահանգի ազգաբնակութիւնը ոչ
թէ ազգերի վերաբերմամբ միայն, այլ մեր ազգի ճիւղերի վերաբերմամբ
չի բաղկացած միանման տարրերից:

Այս նահանգում պատահում են ներկայացուցիչներ հայկական
ազգի համարեա բոլոր ճիւղերի, որոնք ապրում են Անդրկովկասում,
ճաճկաստանում և Պարսկաստանում: Այդ պատճառով Երևանի նա-
հանգի ազգաբնակութեան ուսումնասիրութիւնը մի որ և իցէ կող-
մից՝ միշտ կողմնակի շօշափում է աւելի լայն սփերա, քան թէ այդ
առաջի անգամից կարող է երևալ:

Եթէ աչքի առաջ ունենանք այն, որ շատ ժամանակ է, որ
Երևանի նահանգի այժմեան ազգաբնակութիւնը կազմեց ազգի

զանազան ճիւղերից, հասկանալի կը լինի, որ այդ մասերը կարճ ժամանակում չէին կարող կորցնել իրանց ճիւղին յատուկ կարգերը և սովորութիւնները և նոցա տեղը ստեղծել նորերը:

Ուրեմն Երևանի նահանգի հողատիրական կարգերը, անկասկած, մեծ կապ պիտի ունենան այն տաճկական և պարսկական գաւառների հողատիրական կարգերի հետ, որտեղից գաղթել է այս նահանգի հայոց ազգաբնակչութիւնը:

Ընդունելով այդ կախումը, մենք աշխատեցինք տեղեկութիւններ հաւաքել այդ գաւառների հողատիրական կարգերի մասին: Վերջապէս մենք ուշադրութիւն դարձրինք մեզ հետաքրքրող առարկայի անցեալի վերայ, որքան մեզ թոյլ է տալիս այդ մեր պատմութիւնը: Վերջին ժամանակներէս պատմութեան մասին, այսինքն գաղթելուց մինչև այժմ, տեղեկութիւններ շատ կան, որովհետև տակաւին ապրում են՝ այսպէս ասած կենդանի յիշատակարանները — գաղթող սերնդի մի մասի ներկայացուցիչները:

Այդ տեսակ վերաբերմունքի բացակայութիւնով դէպի առարկան կարելի է միտքն բացատրել պ. Ս. Նզիազարեանի կարծիքը, (այժմ Վազանի համալսարանի պրոֆեսոր) անկասկած՝ մեր երկրի ներկայ իրաւաբանական կարգերը ամենալաւ իմացողի, որ համբաւարեք հողատիրական սիստեման իբր թէ հիմնւած է գլխաբաժին (подушный) սկզբունքի վերայ, և իբր թէ գլխաբաժնի հակառակ դէպքերը շեղումն և անկումն են իսկական համբաւարեք սիստեմի:

Բայց բացի այն, որ Երևանի նահանգում, ինչպէս ասացինք, ապրում են հայ ժողովրդի զանազան մասերի ներկայացուցիչները, այդ գաւառում երկար դարերով կենդրոնացած էր կուրտուրական և քաղաքական գորութիւնը ամբողջ ազգի: Ուրեմն աչքի առաջ ունենալով որ Երևանի նահանգում իրաւաբանական սովորութիւնները և կարգերը համարեա նոյնչափ ընդհանուր ազդեցին բնաւորութիւն պիտի ունենան, որքան և տեղային, մենք մեծ կարիք զգացինք հետամուտ լինել մեզ հետաքրքրող առարկայի պատմութեան, հետևել նորա փոփոխութիւններին դարերի ընթացքում և որոշել այժմեան դրութեան կապը անցեալի հետ:

Պատմական պատճառներ համալսական հողատիրութեան երկարակեցութեան հայերի մէջ:

Մենք բոլորովին ձեռք չէինք տալ պատմութեանը, եթէ ցանկութիւն և կարիք չ'ունենայինք առաջ բերել նրանից այնպիսի փաստեր, որոնք թէև ուղղակի մեր առարկային չեն վերաբերում, բայց, ուղղակիների բացակայութեան պատճառով, միայնակն են յայտնի հողատիրական դրութեան բացատրութեան համար: Հին հայկական գրականութիւնը բաւականին հարուստ է, ևս առաւել նորա պատմական մասը: Նւ պատմագիրները եղել են իրանց ժամանակին կրթւած մարդիկ, երբեմն լուսաւորւած իրանց ժամանակակից յունական գիտութիւնով, ինչպէս Մ-րդ դարի հեղինակները, և նոցա հետազաններից շատերը:

Բայց, չը նայելով այդ բոլորին, հայ գրականութիւնը շատ քիչ նիւթ ունի իւր մէջ ժողովրդի իրաւաբանական կեանքին վերաբերեալ, իսկ մասնաւորապէս հողատիրութեան մասին համարեա ոչ մի ուղղակի փաստ: Գուցէ և այս դէպքում եթէ գործադրելի այն մեթոդը, որը գործադրեց Արեւմտեան Եւրոպայի իրաւաբանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան վերաբերմամբ՝ շատ բան բացելի և հնար լինի ամբողջ իրաւաբանական ինստիտուտներ (հաստատութիւններ) վերականգնել: Բայց այդ բարդ մեթոդը, որը Արեւմուտքում այնպիսի փառաւոր հետեւանքներ ունեցաւ, ինչպէս Մաուրերի, Լաւրէյի, Կուալլեակու և ուրիշ գիտնականների աշխատութիւնները, Անդրկովկասեան ազգերի, մասնաւորապէս մեր հայերի իրաւաբանութեան պատմութեան վերաբերմամբ դեռ չի գործադրուել:

Մի բան դժւար բացատրելի է, թէ ինչպէս հայ պատմագիրները, որպէս Մ-րդ դարի և նոյնպէս նորանից յետոյ եկողները լռութեամբ են անցել մի ազգի իրաւաբանութիւնը, որը շատ վաղուց էր ապրում, կուլտուրայի շատ աստիճաններ անցել էր, և ունէր բարդ սոցիալական կազմակերպութիւն: Գեռ Հերոդոտը և Քսենոֆոնը ցոյց են տալիս հայերին իբրև մի կուլտուրական ազգ: Միայն չիշատակները, որ թողել է այդ ժողովուրդը շատ հին ժամանակներից, բաւական են ցոյց տալու, որ դրանց ստեղծող ժողովուրդը կանգնած է եղել կուլտուրական բարձր աստիճանի վերայ: Հետեւաբար, այդ ժողովրդի իրաւաբանութիւնը ևս զարգացած պիտի լինէր: Ինչո՞ւ պատմագիր-

ները լուում են դորա մասին և ինչո՞ւ չը կայ իրաւաբանական ոչ մի յիշատակարան մինչև 12 դարը, — մի ժամանակ, որից իսկապէս սկսում է ազգի անկումը և՛ քաղաքական և՛ կուլտուրական կողմերից: Իբրև բացատրութիւն այդ երևոյթի, որի մանրամասն քննելը մեր առարկայից դուրս է, հետևեալ ենթադրութիւնն ենք անում:

Այն ժամանակը երբ ծագեց և սկսեց ծաղկել հայկական գրականութիւնը, եւրոպական քաղաքակրթութեան հայրենիքում — Յունաստանում և վերջինիցս լուսաւորւած երկիրներում, որտեղից զիտութիւնը մուտք էր գործում Հայաստան, միտքը յետ էր գնում: Կրիտիկայի և գրական գիտութիւնների դարը տեղի էր տւել աւսօրիտետի և պառզամախօսական յայտնութիւնների (ինտուիտիւ պրօպագանդաների) դարին: Կրօնը, իւր ուղղակի նպատակից — բաւարարութիւն տալ միայն կրօնական պահանջներին — շեղելով, զարծել էին մի ամեն բան բացատրող փիլիսոփայութիւն, որպիսի յարաբերութիւն, ինչպէս արդարացի նկատում է անգլիացի հռչակաւոր պատմաբան Մակօլէյը, միշտ եղել է ի վնաս իրան — կրօնին և հակառակ նորա իսկական նպատակին: Եւ ահա ինչու պատմական երևոյթի սոցիալական և տնտեսական պատճառների ուսումնասիրութիւնը փոխարինեց ամեն բան բացատրող ֆօրմուլով — «մեր մեղքերի համար» (վասն մեղաց մերոց): Այսպիսի ժամանակներում էին գրում հայ պատմագիրները: Մինչդեռ փաստերը հայկական նախնի իրաւաբանութեան մասին շատ հետաքրքիր էին և միուրիշ կողմից: Յայտնի է որ հայերը պատկանում են հնդկա-եւրոպական մեծ ցեղին, որի իրաւաբանութիւնը բաւականաչափ ուսումնասիրւած է: Վերին աստիճանի հետաքրքրական կը լինէր համեմատել հայ ազգի իրաւաբանութիւնը նորա ցեղակից եւրոպացի ազգերի իրաւաբանութեան հետ: Հայերը մի քանի կողմերից շրջապատւած էին շատ հին ժամանակներից ուրիշ ծագումի ազգերով՝ ինչպէս սեմիտներով, վրացիներով և ասպ թրքա-թաթար ազգերով. ի հարկէ զրանցից գլխաւորապէս սեմիտներից՝ ինչպէս ամենազարգացածներից՝ հայերը շատ բան պիտի վերցնէին: Համեմատական մեթօդը մի դէպքով ևս կ'օգուէր բացատրելու թէ ի՞նչն է ցեղին պատկանում և ո՞րքան ամուր է ցեղական սկզբունքը: Մեր կարծիքով այն սէրը, որ մեր ազգը ցոյց է տալիս դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը և

հեշտ իւրացնում նրան՝ մեծ կապ ունի նորա ծագման հետ: Ինչպէս ասացինք, հայոց պատմութեան մէջ նորա ներկայ պայմաններում ազգի իրաւաբանութեան մասին ուղղակի տեղեկութիւններ համարեա չը կան, ևս առաւել հողատիրութեան մասին: Եւ մենք պատմութեանը դիմեցինք կողմնակի փաստեր գտնելու մի հողատիրական ձևի երկարակեցութիւնը մեզանում բացատրելու համար, որը, ինչպէս ամեն մի մարդկային հիմնարկութիւն, ժամանակաւոր է և յատուկ յայտնի կուտուրական աստիճանին. մեր խօսքը համայնական հողատիրութեան մասին է:

Հայկական ազգի պատմութիւնը սկսում է ամենահին ժամանակներից և հէնց առաջի անգամից այդ պատմութեան մէջ նա ներկայանում է մեզ իբրև կուտուրական ազգ: Նորա հասակակիցները վաղուց անցել են այն իրաւաբանական կենցաղը, որի մէջ գտնւում է նա այժմ: Համայնական հողատիրութեան գոյութիւնը երիտասարդ ազգերի, ինչպէս օրինակ սլաւոնների մէջ՝ զարմանալի չէ. բայց մի հին ազգի մէջ ինչպէս մերը, նա ենթադրում է անշուշտ բացառիկ պատճառների, որովհետև մեր կարծիքով մի դէպքը ոչ թէ պիտի խախտէ ընդհանուր օրէնքը, այլ դորա համար պիտի որոնել առանձին բացատրութիւն: Նոյնը պէտք է ասել և այդ հաստատութեան գոյութեան մասին Զւիցերիայի մի քանի կանտոններում:

Որո՞նք են այն առանձին պատճառները, որոնք պահպանեցին երկար դարերի ընթացքում համայնական հողատիրութիւնը Հայաստանում:

Յայտնի է թէ որ աստիճանի մեծ է տնտեսական պայմանների ազդեցութիւնը իրաւունքի (прав) վերայ: Շատ անգամ տնտեսական պատճառը լինում է միայնակը այս կամ այն իրաւաբանական հաստատութեան ծագման: Համայնական հողատիրութեան գոյութեան պայմանների մէջ, մեր կարծիքով, ամենանշանաւոր տեղը բռնում է հողի պահանջի ազդեցութիւնը. մի անշանաւոր պայմանը հողի վերայ ունեցած իրաւունքի անձեռնմխելիութեան մասին համոզմունքի բացակայութիւնն է:

Հայկական ժողովրդի պատմութեան մէջ այդ երկու հանգամանքները շարունակ ներգործող դեր են կատարում՝ ժամանակի

ընթացքում աւելի ու աւելի զօրանալով շնորհիւ քաղաքական պատճառների: Իւր աշխարհադրական դրութեան շնորհիւ հայ ժողովուրդը շարունակ պատերազմական դրութեան մէջ էր: Կեանքի պաշտպանութեան համար ժողովուրդը շատ անգամ թողնում էր իւր մըշտական բնակութեան տեղը երկրի մի մասում, անցնում միւս մասը, միշտ պակասելով թւով՝ պատերազմի և տեղափոխութեան զանազան վտանգների պատճառով: Պարտութեանը համարեա միշտ հետևում էր գրաւած գաւառի աւերումը և բնակիչների կոտորածը: Ահա մի քանի օրինակներ այդ տեսակ աւերմունքների, որոնց ամենասարսափելիները սկսեցին արաբների արշաւանքներից յետոյ և անդադար շարունակեցին մինչև ռուսների գալը Անդրկովկաս:

Ահա ինչ է գրում Յովհաննէս Կաթողիկոսը՝ արաբների արշաւանքների ժամանակակից Ծրդ դարի պատմագիրը. «Շատ գաւառներ անապատ դարձան, կարծես թէ նրանցում բնակիչներ չէին եղած, և մարդը այնտեղ բնակութիւն երբէք չը լինէր հաստատած»:

Տասն և մէկերորդ դարի պատմագիր Արիստակէս Լաստիվերցին՝ Սելջուկների Հալաստանում կատարած աւերմունքների մասին գրում է. «Երկիրը զրկեց բնակիչներից, քաղաքները աւերւեցան... Շէն աւանները գաղանների բնակութիւն դարձան, և նրանց դաշտերը վայրի կենդանիների արօտատեղի»...

Ամենասարսափելին՝ թաթարների արշաւանքներն էին: Ահա ինչ է գրում դոցա մասին ժամանակակից Կիրակոս պատմագիրը. «Արագոթեամբ անցնելով Ներբենտի դռնից, անցնելով Աղւանիքից մտան մեր և վրացիների աշխարհը և ինչ որ գտնում էին ճանապարհին սրի ճարակ էին տալիս թէ մարդկանց, թէ կենդանիներին, մինչև անգամ և շներին»:

Այդ արշաւանքներից յետոյ սկսեց մի անվերջ պատմական ողբերգութիւն. թշնամիները չ'արշաւեցին ու չ'անցան, նոքա բնակութիւն հաստատեցին մեր և մեզ շրջապատող երկիրների մէջ: Լինելով խաշնարած ժողովուրդ, նոքա սրով և հրով արօտատեղի դարձրին իւրաքանչիւր գաւառ, որը ընտրեցին իրանց բնակութեան համար: Անընդունակ լինելով մի որ և իցէ կուլտուրական կոչման, պատերազմից և աւարից դուրս ուրիշ ձգտումներ չ'ունենալով, նոքա սկսեցին անվերջ կռիւներ միմեանց և ուրիշ ազգերի հետ, որի հետևանքը եղաւ ամաչութիւնը մի ժամանակ մշակւած և բարգաւաճ

երկիրները և ընդունակ տարրերի նւագումը և կորուստը: Երբեմն երբեմն այդ աւերիչ ոյժը զօրանալով հասնում էր զարհուրեցի չափերի, ինչպէս օրինակ Լանկթամուրի ժամանակ, որ կարող է համարւել ծայրայեղ ներկայացուցիչը թրքա-թաթար ազգերի կործանիչ ձգտումների: Սա Հայաստանը, ինչպէս և ուրիշ շատ երկիրներ, արեան դաշտ դարձրեց: Հայկական տարրը, մի շարք յուսահատ ընդիմադրութիւններից և պատերազմներից յետոյ, ղինաթափ եղաւ այն հոսանքի առաջ, որը վերջը պիտի լափէր բիւզանդական կայսերութիւնը, և որին անգոր եղաւ յաղթելու միացեալ Եւրոպան: Այնուհետեւ կեանքը անտանելի դարձաւ Հայաստանում և ժողովուրդը, երբ հնար էր գտնում, խուռն բաղմութեամբ թողնում էր իւր հայրենիքը և գաղթում օտար երկիր: Հայկական տարրի սպառնիչ գործիչներին աւելացաւ նորը՝ ոչ սակաւ կորստաբեր ժողովրդի թւի համար—գաղթականութիւնը:

Բարբարոս արշաւողները վերջ ի վերջոյ լուծւելով երկու մեծ մասերի, կազմելով երկու մեծ տէրութիւններ՝ պարսկական և օսմանեան, բայց արին իրար մէջ անվերջ պատերազմներ, որոնք անընդհատ աւերում և տալին ու վրայ էին անում Հայաստանը, և որոնց երբեմն հասուցած հարւածները հայ ժողովրդին շատ քիչ օրինակներ ունեն առհասարակ պատմութեան մէջ: Դրանցից ամենակորստաբերը հայ տարրի համար պարսից շահ Աբասի արածն էր, որը ամալի դարձրեց Հայկական գաւառների մեծ մասը, զերելով դրանց բնակիչները Պարսկաստան՝ տնտեսական և քաղաքական պատճառներից զրկւած: Առաքել պատմագիրը՝ ժամանակակիցը այդ անցքի՝ պատմում է, թէ ինչպէս շահը հրամայեց իւր զօրքերին ահագին բաղմութիւնը թափել Արաքսը, որը նաւերով պիտի անցնէին. որովհետեւ նորա յեան էին պնդել Օսմանեան զօրքերը և նա փախչում էր նրանցից, և բաւականաչափ նաւեր չ'ունէր, չ'ուզեց այդ գերւած ամբոխից ոչ ոքին թողնել իրանից յետոյ և փորձեց տանել նորա այն մասը, որը լողալով կարող էր անցնել դեռի միւս կողմը. իսկ այդ ամբոխը բաղկացած էր ընտանիքներից—ուրեմն մասամբ ծերերից, երեխաներից և կանանցից: Առաքել պատմագիրը պատմում է թէ ինչպէս գետը երկար տարածութեամբ ծածկւեց խեղդւածների դիակներով և ինչպէս մնացած մասը թշնամին տարաւ հեռուոր Պարսկաստան:

Այս տեսակ պայմանների մէջ էր հայ ժողովրդի կեանքը մինչև վերջի ժամանակներս: Ժողովրդի աճումը շարունակ փոսնդի մէջ էր և նա գնալով պակասում էր և շարունակ ստիպւած էր փոխել իւր բնակութեան տեղը երկրի մի մասից դէպի միւսը՝ պաշտպանութեան ապաստարաններ փնտռելով:

(Կը շարունակւի)

10 ԱՊՐԻԼԻ

Ա Ր Ժ Ի Լ Ե Ս Ն Ի

Թմրած աշխարհը կեանք առաւ նորից...

Ահա ամեն տեղ

Քո սէրն է երգւում, գարո՛ւն ոգելից,

Գարո՛ւն շնորհագեղ:

Անտառի խորքում քո սէրն է երգում

Սիրավառ սոխակ.

Ծաղկալից դաշտում քեզ է հեզ ժպտում

Սիրուն մանուշակ:

Մատղաշ գառնուկներ լեռան լանջերում

Քաղցր մայիւնով՝

Հովուի սրնգի հետ քեզ են ողջունում

Ներդաշնակ ձայնով:

Քո գալն են օրհնում արև ու աստղեր,

Եւ երկինք տնամպ.

Քո սէրն են երգում թէ՛ ջահիլ, թէ՛ ծեր

Բուռն ցնծութեամբ:

Թմրած աշխարհին կեանք տւիր նորից.

Ահա՛ ամեն տեղ

Քո սէրն է երգւում, գարո՛ւն ոգելից,

Գարուն շնորհագեղ:

ԾԱՂԻԿՆԵՐ ԵՒ ԻՂՁԵՐ

Ա Ր Ծ Ի Լ Ե Ա Ն Ի

Կա՛ն ծաղիկներ ազատ փթթող
Կանաչավառ սլարտիզում.

Կա՛ն և՛ իղձեր արիւն յուզող
Մարդու սրտի խորքերում:

Ծաղիկները անուշ բուրմամբ
Կեանք են շնչում պարտիզին.

Վառ իղձերն էլ միշտ թարմութեամբ
Լի են պահում մեր հոգին:

Մօսկւա. 15 ապրիլ, 1890 թ.

ԱՂՔԱՏՆԵՐԻ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Ամենահետաքրքրական և ամենանշանաւոր հասարակական խնդիրներից, որոնք միշտ մտածողութեան առիթ են տալիս, մէկը այն է, որը վերաբերում է՝ աղքատների խնամատարութեանը: Այս խնդիրը այնքան հին է, որքան հին է և մարդկային տնտեսական կեանքը: Քանի որ մարդկային տնտեսական կեանքը գոյութիւն կ'ունենայ, աղքատների խնամատարութեան գործն էլ անկասկած գոյութիւն կ'ունենայ: Միայն թէ դարերի ընթացքում այս խնդիրը կերպարանափոխւել է, որովհետեւ սորա երեւոյլու պատճառները նոյնպէս մի յայտնի չափով կերպարանափոխւել են:

Հին ժամանակներում աղքատութիւնը ուղղակի բղիւում էր այնպիսի պատճառներից, ինչպիսի են սով, հեղեղ և այլն, ինչպէս այդ այժմն պատահում է յետամնաց ասիական երկիրներում: Բայց այսպիսի բնական չարիքներից և տառապանքներից բղիւող աղքատութեան վտանգը այնքան չէ սպառնում փոքր ի շատէ քաղաքակիրթ ազգերին, որովհետեւ սոքա մի յայտնի չափով պատասպարւած են զանազան միջոցներով այդ դժբաղդ դէպքերի դէմ: Օրինակ՝ սովի դէմ պաշտպանւած են այն երկիրները, որոնց մէջ ճանապարհների հաղորդակցութեան միջոցները զարգացած են, այնպէս որ սովի ժամանակ սովեալների տեղը հեշտութեամբ օգնութիւն է հասնում և այս կերպով խմբովին աղքատանալու դէմն է առնւում: Ի հարկէ, չի կարելի բոլորովին հերքել, որ նոյն իսկ քաղաքակիրթ երկիրներում կարող են երաշտութիւնը և նման բնական երեւոյթները տեղի ունենալ և աղքատութեան ծագման պատճառ դառնալ: Սակայն այս

երևոյթների ազդեցութիւնը այնքան չեզոքացրած է, որ նոր ժամանակներում անհիմն կը լինէր աղքատութեան պատճառների շարքում դորան գլխաւոր տեղը տալ: Մեր նոր ժամանակներից յիշած բնական տազնապալից դէպքերից պարբերապէս ծագող աղքատութիւնը խաղում է երկրորդական դեր: Գլխաւոր պատճառը, որից աղքատութիւն է բղխում, պէտք է որոնել տնտեսական կազմակերպութեան մէջ, որը շատ է տարբերում հին ժամանակների տնտեսական կազմակերպութիւնից: Այն, ինչ որ մենք անուանում ենք հասարակութեան դասակարգերի ազատ մրցումն տնտեսական դործունէութեան մէջ, այդ բանը գոյութիւն չ'ունէր թէ ամենահին և թէ մասամբ էլ միջին դարերում: Կարճ ասենք, հին ժամանակներում—յուշաց և հռոմայեցոց մէջ տնտեսական կազմակերպութեան յենարան էր ընտանիքը: Խւաքանչիւր ընտանիք առանձնացած կազմակերպւած էր տնտեսապէս մի տէրութեան նման, որը ինքն էր գնում իւր բոլոր պիտոյքները: Այսինքն ընտանիքի գլխաւորը, որը բոլոր տնտեսութեան տէրն էր, կարգադրում էր ինքնակամ կերպով իւր ստորադրեալների մէջ այն բոլոր գործերը, որոնք հարկաւոր են ընտանիքի ամեն տեսակ պիտոյքներին բաւարարութիւն տալու համար: Ստորադրեալների մէջ, բացի տիրոջ ազգականներից, գտնւում էին յայտնի քանակութեամբ և ուրիշ մարդիկ: Դոքա ստրուկներն էին: Դոքա ստրուկներ էին կոչւում, որովհետեւ ոչ տնտեսապէս և ոչ առանձնապէս ազատ դործելու իրաւունք չ'ունէին, այլ կազմում էին մի տեսակ ընտանեկան միապետութեան դործիքներ, որոնք բանում էին, ինչպէս որ իշխող գլուխը կը կարգադրէր:

Մի ուրիշ պատկեր էին ներկայացնում միջին դարերը: Այս դարերում տնտեսական կազմակերպութեան բնատրոշ յատկանիշն կայանում էր նրանում, որ հողատէրերը ներկայանում են իբրեւ ինքնավարական մարմիններ, որոնք իրաւունք են ձեռք բերել՝ իշխելու իրանց հողերի վերայ բնակող գիւղացիների տնտեսական կացութեան վերայ: Գիւղացիները իրանց տէրերի հողերից անբաժան են: Տէրերը պարտաւորացնում են գիւղացիներին իրանց օգտին յայտնի ծառայութիւններ մատուցանելու թէ տուրքերով և թէ աշխատանքով: Այս յարաբերութիւնների հիման վերայ գիւղացիները կատարեալ ճորտեր են դառնում: Ճորտութեան մէջ գիւղացիները միայն

տնտեսապէս ազատ չէին և միանգամայն կախւած էին իրանց խնամատար տէրերից, քանի որ իրանք չէին հողային սեպհականութեան տէրերը: Իսկ անձնապէս չղիւղացիները ազատ էին իրանց ներքին անհատական կեանքը այնպէս տնօրինելու, ինչպէս իրանց նստակալայարմար էր թուում: Աւելացնենք միջին դարերի տնտեսական կազմակերպութեան որոշող այս յատկութեան վերայ և այն, որ այդ ժամանակ քաղաքներում արդիւնաբերութեան գործն էլ կրում էր մի ուրիշ կերպարանք: Քաղաքային արդիւնաբերութիւնը կատարւում էր ընկերաբար, համքարական կերպով: Խրաքանչիւր քաղաքի զանազան տեսակ արհեստաւորները միանում էին և կազմում ընկերութիւններ, որոնք արդիւնաբերում էին խմբովին յայտնի ապրանքներ և սոցա վաճառահանում, այնպէս որ անգամներին արգելւած էր ընկերութիւնից դուրս գալ և մասնաւոր կերպով աշխատել: Ինչպէս տեսնում էք՝ յիշեալ ժամանակներում անհատական գործութիւնը տնտեսական ասպարիզում կաշկանդւած էր զանազան կապանքներով, որոնցից ազատելը հնարաւոր եղաւ միայն 18-երորդ դարու վերջում, երբ որ ազատութիւնը տնտեսական գործերի մէջ դառնում է մի անցետաձգելի պահանջ: Հէնց այս ժամանակից եւրոպայում սկսւում է անհատական տնտեսական կեանքը, ուր իւրաքանչիւր մարդ ինքն պատասխանատու է իւր տնտեսական գործունէութեան հետեանքների համար: Այսպէս իւրաքանչիւր մարդուն տւած է կատարեալ իրաւունք տնտեսական ասպարիզում ուրիշների հետ ազատ մրցելու՝ իրան ինքնուրոյնաբար պահպանելու համար: Բայց մրցման ազատութիւնը գոյութեան կուլի մէջ ունէր այն հետեանքը, որ ամենաընտրեալները և ամենաընդունակները միշտ յաղթող են հանդիսանում: Տնտեսապէս ոչ ուժեղները կարողանում են իրանց պահել դեռ մի յայտնի չափով, քանի որ դա ֆիզիքապէս հնարաւոր է: Իսկ երբ որ սոքա կորցնում են գործելու հարկաւոր ֆիզիքական ոյժերը թէ հիւանդութեան և թէ ծերութեան ժամանակ կամ այլ չընախատեսած պատճառներով, դոքա դառնում են կամայական անընդունակ իրանց ասպրուստը հողալու, և նիւթապէս ապահոված չըլինելով՝ մասնւում են աղքատութեան:

Ահա առհասարակ այն ընթացքը, որով մարդս աղքատանում է նորագոյն ժամանակներում: Աղքատութիւնը դառնում է այսպէս

Հասարակական այն ցաւերից մինը, որի դէմ պատերազմելը իւրաքանչիւր Հասարակութեան սուրբ պարտաւորութիւնն է:

Նախ քան զի մենք այն խնդրին՝ թէ ինչպէս են կամ պէտք է լինեն կազմակերպւած աղքատութեան խնամատարութեան հաստատութիւնները, մեզ կարևոր է թւում մի համառօտ պատմական ակնարկ ձգել այն բանի վերայ՝ թէ ինչպէս է զարգացել աստիճանաբար աղքատների խնամատարութեան գործը:

Նթէ սկսենք հին ազգերից, մենք կը տեսնենք, որ սոցա խնամատարութեան գործը դառնում էր ղլխաւորապէս ընտանեկան իշխանութեան ներքոյ: Արդարեւ, հռոմայեցոց և յունաց մէջ աղքատներ կոչւում էին նոքա, որոնք դառնում էին ստրկութեան մէջ. և տէրերն էլ պարտաւորութիւն էին համարում՝ իրանց աղքատ ստրկներին խնամելու: Բայց մասնաւոր — ընտանեկան խնամատարութեան, որը այդ ժամանակ գերիշխող ձև էր, թէ Հռոմում և թէ Աթէնքում գոյութիւն ունէին նաև մի տեսակ տէրունական հաստատութիւններ, որոնք պաշտօն ունէին աղքատներին խնամելու: Բայց նկատեցէք, որ այդ տէրունական հաստատութիւնները խնամում էին ոչ այն տեսակ աղքատներին, որոնք մեր հասկացողութեամբ բոլորովին զուրկ են ապրուստի միջոցներից: Նոքա խնամում և օգնում էին յատկապէս այնպիսի քաղաքացիներին, որոնք աշխատանքի անընդունակ լինելով՝ այլ ևս հարկաւոր կարողութիւնը չ'ունէին իրանց ամենակարեւոր պահանջներին լիովին լրացումն տալու:

Անցնենք հին ժամանակներից ուղղակի դէպի այն դարաշրջանը, ուր քրիստոնէութիւնը յաղթող է հանդիսանում: Մենք հանդիպում ենք այդ ժամանակ աղքատների խնամատարութեան մի այլ ուղղութեան: Բանը այստեղ նրանում է, որ աղքատներին խնամելու մասին կազմած գաղափարը միանգամայն աշխարհական էր հին դասական ազգերի մէջ, մինչդեռ քրիստոնէութեան սկզբում այդ գաղափարը փոխւում է և ստանում հոգևորական բնաւորութիւն: Արդէն հրէից հոգևորական զրքերը և նամանաւանդ մովսիսական օրէնքները յայտնում են այն միտքը, որ աղքատներին ողորմութիւն տալը Աստուծոյ հրամանն է: Նոքա միևնույն ժամանակ

պնդում են եղել, որ ինչպէս Աստուած է տեսլ իւրաքանչիւր մարդուն հոգ, նոյնպէս ամեն մարդ պարտաւոր է աղքատին օգնել: Այս հայեցւածքը աղքատների խնամատարութեան մասին ունեցել է իւր ժամանակին այնքան ազդեցութիւն, որից նաև քրիստոնէութիւնը զերծ չէ մնացել: Ըստ այնմ քրիստոնէական եկեղեցին իւր կողմից քարոզում է այն միտքը՝ թէ մարդս իւր ունեցածից, որ իսկապէս Աստուծոյ սեպհականութիւնն է, պիտի աղքատին էլ տայ, որպէս զի նա էլ ողորմութիւն վայելէ Բարձրաւից: Այս տարածւած աշխարհայեցողութիւնից քրիստոնէական եկեղեցին շինեց իւր համար մի սկզբունք, որի հիման վերայ նա սկսեց նայել իւր հոգերին և կայքին իբրև աղքատներին պատկանող սեպհականութիւն:

Յենւելով այս տեսակետի վերայ և ապա իրան կոչւած համարելով այդ ասպարիզում արձակ գործելու, քրիստոնէական եկեղեցին իւր ձեռքն առաւ աղքատների խնամատարութեան գործը: Քրիստոնէական եկեղեցին այնուհետև հիմնում է աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ և անկեղանոցներ, որոնց գործունէութիւնով իրաւահազին զարկ է տրւում աղքատների խնամատարութեան զարգացման առհասարակ: Եւ մասնաւորապէս հայոց պատմութիւնից տեղեակներին անցաւ չէ, որ նոյնը կատարւեց նաև մեզանում. աղքատների խնամատարութեան գործը (հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ և այլն) մեր եկեղեցու առաջին հայրապետների ամենազլխաւոր գործերից մէկն էր:

Քրիստոնէական եկեղեցու բարերար գործունէութիւնը այդ ասպարիզում շարունակւում է մինչ միջին դարերը: Իսկ երբ որ միջին դարերում սկսեցին կազմւել՝ այսպէս անուանած արհեստաւորների ընկերութիւնը (համքարներ), հէնց այդ ժամանակից աղքատների խնամատարութեան գործը դուրս է գալիս եկեղեցական շրջանից և ընդունում է հետզհետէ դարձեալ աշխարհական բնաւորութիւն: Եւ նմանը կատարւում է նաև մեզանում, թէև գուցէ ոչ բոլորովին նոյն ժամանակամիջոցներում: Միջին դարերում Արևմտեան Եւրոպայում արհեստաւորների ընկերութիւնները, բացի խմբովին արդիւնաբերելուց, նմանապէս պաշտօն ունէին թէ ընկերութեան անդամների մօտ բանող աշակերտներին արհեստներ սովոր

բացնելու և թէ առհասարակ արհեստաւորների բոլոր տեսակ խնտե-
րենները պաշտպանելու: Այս պաշտօնի մէջ մտնում էր նաև աղքա-
տութեան խնամատարութիւնը: Միայն թէ սա չէր տարածւում
ընկերութիւններից զուրս, այլ խնամք տանում էր սոսկ ընկերու-
թեան աղքատացած անդամների համար: Այսու ամենայնիւ եկեղե-
ցին իւր կողմից կատարում էր զուգահեռաբար իւր գործը, և նոքա,
որոնք չէին պատկանում արհեստաւոր ընկերութիւններին, գտնում
էին աղքատութեան ժամանակ իրանց ապաստարանը տակաւին եկե-
ղեցու օգնութեան մէջ:

Բայց ժամանակի ընթացքում աղքատների խնամատարութեան
վիշաճ երկու տեսակ հաստատութիւնները անկարող գտնւեցին բոլոր
պահանջներին բաւարարութիւն տալու: Եւ զժլար չէ գտնել զո-
րա պատճառը: Մի կողմից ողորմութեան սկզբունքը, որի
հիման վերայ եկեղեցուց աղքատներ էին խնամւում, դառել էր
անհաստատ և անընդունելի առաջընթաց ժամանակների ողու-
համար: Միւս կողմից տնտեսական կեանքի զարգացման աստիճանը
պահանջում էր ամենայն իրաւամբ, որ աղքատների խնամատարու-
թիւնը կազմակերպւած լինի աւելի լրջօրէն և ժամանակակից հա-
սարակական պահանջների համեմատ: Ամենքից առաջ բողոքական
եկեղեցին էր, որ լաւ ըմբռնեց աղքատների խնամատարութեան վե-
րանորոգման պահանջը: Պահպանելով քրիստոնէական վառ սէր դէպի
մեր չքաւոր մերձաւորները՝ բողոքական եկեղեցին պահանջում էր,
որ աղքատների խնամատարութիւնը կազմակերպւած լինի խելացի
հիմունքների վերայ և ոչ ողորմութեան գաղափարի հիման վերայ:
Բողոքական եկեղեցին էր, որը եւրոսլայում 16 դարում արծարծեց
առաջին անգամ այն հիմնաւոր միտքը, որ իւրաքանչիւր համայնք
ինքն պարտաւոր է իւր աղքատ անդամներին խնամելու: Համոզւած
լինելով այս մտքի ճշմարտութեան մէջ, նա սկսեց ձեռնարկել մի քանի
տեղերում համայնքառ համայնք աղքատների գանձարաններ
կազմելու, որոնք պաշտօն ունէին համայնքներում աղքատացած
անդամներին խնամելու: Բայց միևնույն ժամանակ արդելւած էր ըն-
դունել մի համայնքի աղքատների խնամատարութեան շրջանի մէջ
ուրիշ թէ հեռաւոր և թէ մերձաւոր համայնքի աղքատներին:

Սա մի անհրաժեշտ կարգադրութիւն էր, որը նպատակ ունէր,

բացի խնամատարութեան զործը հեշտացնելուց, սահման դնել մի յայտնի չափով աղքատների այն սաստիկ թափառականութեան, որը 16 և 17-երորդ դարերում Եւրոպայում շատ զարգացած էր և որը գցում էր ազգաբնակչութիւնն նեղեալ դրութեան մէջ:

Վերջապէս տէրութիւններն էլ հասկացան այս խնդրի հասարակական նշանակութիւնը և սկսեցին օրէնսդրական ձանադարհով կանոնաւորել նմանօրինակ հաստատութիւններ աղքատների համար: Առաջին քայլը, որ արեց այս բանի մէջ, պատկանում է Ֆրանսիային՝ նոյն իսկ Լուդովիկոս XIV թագաւորութեան ժամանակ: Եւ այս հասկանալի է. որովհետեւ այդ ժամանակից սկսած՝ Ֆրանսիան պարունակել է իւր մէջ ամենքից շատ մանաւանդ թափառական աղքատներ: Օրինակ՝ վերջինների քանակութիւնը նոյն երկրում հասնում է եղել 1640 թւին 40.000, մի բաղմութիւն, որ, հարկաւ, պիտի շատ նեղացնում լինէր այն ժամանակեայ հասարակութիւնը, աչքի առաջ ունենալով ժամանակակից աղքատների խնամատարութեան բոլորովին անբաւարար և անմիթար դրութիւնը: Յիշեալ ժամանակ աղքատութիւնը և սորա հետ մուրացկանութիւնը այնքան աւելանում են, որ վերջապէս վերջինս արգելում է տուգանքով: Մութալը արգելում էր, և նմանապէս արգելում էր ողորմութիւն տալը մուրացկաններին փողոցներում և ուրիշ հասարակական տեղերում: Սոքա, անկասկած, այն միջոցներն էին, որոնք կատարում էին երկրորդական դեր և առժամանակեայ էին: Գլխաւոր միջոցը այս ցաւի դէմ պատերազմելու համար պէտք է լինէին և իրօք էլ եղան այն հիմնարկութիւնները, որ օրէնսդրութիւնը յանձն էր առել կանոնաւորելու: Օրէնսդրութիւնը յանձնում էր աղքատների խնամատարութիւնը ինքնավարական օրգաններին, այսինքն համայնքներին, որոնք մօտիկ և լաւ ծանօթ լինելով տեղական պայմանների և հանգամանքների հետ, կարող էին աւելի արդար և անաչառ կերպով կատարել աղքատներին խնամելու պաշտօնը: Համայնական կազմակերպութիւնը աղքատներին խնամելու վերաբերմամբ տարածւած էր 17—18 դարում ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայում: Սակայն այս ձևը ամենքից շատ տարածեց Գերմանիայում և ապա Անգլիայում:

Աւրեմն այսպէս աղքատների խնամատարութիւնը դառնում է

հետզհետե հասարակական այն ծանրակշիռ գործերից մինը, որին եւրոպական տէրութիւնները նւիրում են իրանց օրէնսդրութեան մէջ մի պատուաւոր տեղ մեր 19-րդ դարում: Նամանաւանդ Գերմանիան է, որը շատ փորձեր է արել 19-րդ դարում աղքատների խնամատարութեան գործը բարելաւելու: Աւելի աչքի ընկնող և նշանաւոր փորձեր, որոնք արել են Գերմանիայում, վերաբերում են օրինակ պատկերի սահմանափակման 60-ական թւականներում: Այս մինչ այդ ժամանակ տարօրինակ օրէնքը նպատակ ունէր՝ իրաւունք չը տալ պահելու այն մարդկանց, որոնք տնտեսապէս անկարող են մի ընտանիք պահելու: Պատկերի սահմանափակման օրէնքի հետ կապած էր մի ուրիշ օրէնք, որը նպատակ ունէր աղքատների թափառումը խանգարել, այդ նպատակով ամեն մի համայնքից պահանջուած էր օգնութիւն հասցնելու միայն այն աղքատներին, որոնք նորա իսկական բնակիչներն են կամ այդ համայնքում ձեռք են բերել բնակելու իրաւունք: Զի կարելի ուրանալ, որ չիշած օրէնքների դիտաւորութիւնը խելացի է եղել: Այնու ամենայնիւ նոքա չ'ուներան ցանկացած հետեւանքներ: Եւ ահա թէ ինչո՞ւ: Պատկերի սահմանափակումը իսկապէս նպատակ ունէր՝ երեխաների սակաւութեան նպաստել, որոնք իրաւ չքաւոր ծնողներին ևնթարկում են մեծ զրկանքների: Փոխանակ այս հետեւանքին հասնելու, սկսաւ օրէնքիս զօրութեամբ երեւալ շատ աւելի ապօրինի երեխաներ քան մինչ այդ օրէնքի լոյս տեսնելը: Եւ որովհետեւ այս երեւոյթը վերջի վերջոյ աղքատների թիւը պիտի աւելցնէր, ուստի համայնքները, որոնք պարտաւոր էին նոցա խնամելու, այլ ևս անընդունակ դռնւեցան մի գործին ծառայելու, որը իրանց ոյժերից վեր էր: Նմանապէս անցածող էր գործնականապէս և միւս օրէնքը, որի հիման վերայ համայնքից կարող էր օգնութիւն հասնել աղքատին, երբ որ սա նոյն համայնքի իսկական բնակիչ էր կամ ձեռք էր բերել այնտեղ բնակելու իրաւունք: Յայտնի է, որ 50 — 60 թւականներում Եւրոպայում շատ արագ զարգանում էին ճանապարհների հաղորդակցութիւնը և սորա հետ արդիւնաբերութիւնը: Զարմանալի բան կը լինէր, եթէ այս ընթացքի հետ միասին չիշեալ օրէնքը յաջողութիւն ունենար, քանի որ սա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ աղատ շրջելու և բնակելու իրաւունքների սահմանափակումը: Մի խօսքով, վե-

բոլոր շահերի նման օրինական միջոցներով անկարելի էր աղքատների սակաւութեան նպաստել, որովհետեւ դոքա ոչ միայն ժամանակի տնտեսական զարգացման աստիճանին էին հակասում, այլ և այնպէս դոքա կրում էին իրանց բովանդակութեամբ բացասական բնաւորութիւն:

Իրերի այսպիսի ընթացքին աւելի բաւարար և նպատակաշարմար ուղղութիւն տալու համար՝ գերմանական օրէնսդրութիւնը վերջապէս ձեռք է մեկնում 1880 թւականներին մի նոր կազմակերպութեան, որով վերացնում և փոփոխում են աղքատների խնամատարութեան նախկին օրէնքները (այն է՝ պսակների և ամեն տեղ բնակւելու իրաւունքների սահմանափակումը): Այս նոր օրէնսդրութիւնը անփոփոխ թողեց համայնական ձեւը, որ կրում էր աղքատների խնամատարութիւնը: Վերանորոգումը վերաբերում էր աղքատների խնամատարութեան ներքին կազմին, որ պէտք էր ընդարձակել, որպէս զի բաւարարութիւն տուէր պատշաճաւոր կերպով անընդհատ աւելացող աղքատների պահանջներին: Եւ ահա այս պաշտօնը ըստ կարելոյն լաւ կատարելու համար՝ օրէնսդրութիւնը ստեղծում է երկու տեսակ վարչական մարմիններ, որոնք հիմնւում են ընկերական սկզբունքների վերայ: Այդ վարչական մարմիններից առաջին տեսակները կոչւում են տեղային-համայնական վարչութիւններ, որոնք խնամում են յատկապէս իրանց մէջ համայնական շրջանում գտնուող աղքատներին: Երկրորդ տեսակները կոչւում են նահանգական վարչութիւններ, (Landarmenverbände), որոնցից ամեն մէկը կազմւում է մի քանի համայնքներից և այսպէս միացած ուժերով խնամում է աղքատներին միայն այն ժամանակ, երբ որ համայնքները առանձին-առանձին չեն կարողանում այդ գործը կատարել:

Մենք մասնաւորապէս խօսեցինք գերմանական աղքատների խնամատարութեան հաստատութիւնների մասին, որովհետեւ Եւրոպայում ամենից շատ կատարելագործւած են այդ հաստատութիւնները Գերմանիայում: Անգլիան էլ յետ չէ մնացել այդ գործի մէջ: Բայց ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, այստեղ մենք հանդիպում ենք այլ տեսակ կազմակերպութեան: Ֆրանսիայում համայնքները ունին խնամատարութեան հաստատութիւններ, կոչւած bureaux

de bienfaisance, որոնք բոլորովին ընկերական կազմ չ'ունին, այլ նմանեաւմ են մի տեսակ հիւանդանոցների: Սոքա խնամում են սկզբունքով մեծ մասամբ այնպիսի աղքատներին, որոնք հիւանդ են և բանելու ընդունակութիւնը կորցրել են չքաւորութեան մէջ. ուրիշ պատճառներով և խնամում են միայն այն ժամանակ, երբ որ այդ հաստատութիւնները ունին աւելորդ միջոցներ նաև դոցա համար:

Մենք տեսանք այս համառօտ պատմական տեսութիւնից՝ թէ աղքատների խնամատարութիւնը Եւրոպայում ինչպէս է զարդացել աստիճանաբար մինչ այժմ: Նա եղել է ի սկզբանէ մասնաւոր մարդկանց ձեռքում և կրել է աշխարհական բնաւորութիւն: Յետոյ նա անցել է, քրիստոնէութիւնից սկսած մինչ միջին դարերը և սրանից էլ յետոյ, եկեղեցու իշխանութեան ներքոյ, որը խնամում էր աղքատներին սոսկ ողորմութեան սկզբունքի հիման վերայ: Վերջապէս աղքատների խնամատարութիւնը դառնում է կրկին աշխարհական՝ անցնելով հետզհետէ տէրութիւնների ձեռքը: Իսկ սոքա յանձնում են այդ գործը իրանց օրգաններին— համայնքներին իբրև մի սլաքաւորիչ գործ, որի կատարումը հասարակութեան պահանջ է դառնում:

Հետաքրքիր խնդիրը հիմա այն է, թէ այդ տէրունական օրգանները, որոնց յանձնում է այդպիսի հասարակական ծանր պաշտօն, ո՞ր աստիճան արդար պիտի գործեն, որպէս զի նոքա իրանց կոչման համապատասխանեն: Ահա ձեզ մի գործնական դժուար խնդիր: Յայտնի է, որ այժման գոյութեան կռիւ մէջ ուժերի տարբերութիւնը յառաջ է բերում զանազան տեսակ յաղթւածներ: Յաղթւածների շարքում դանւում են ոչ միայն տնտեսական ոչուժեղներ, այլ, հարկաւ, և նոքա, որոնք մրցման ասպարիզում ինչ և ինչ պատճառներով ֆիզիքապէս անընդունակ են դարձել իրանց ասպրուտը հալթացթելու: Պարզ է, որ հանդամանքները այսպէս քննելով՝ մենք կը հանդիպենք այն խնդրին՝ թէ ի՞նչ տեսակ աղքատներին պիտի խնամք և օգնութիւն տրւի սոցա առժամանակ չքաւորութիւնից ազատելու և կամ մինչև անգամ կատարեալ անկումից փրկելու համար: Արդեւ թէ ի՞նչ տեսակ աղքատներին է խնամք տրւում այն փողերով, որոնք հարկերի ձևով հաւաքւում են համայնքներից,՞ դա էլ շատ նշանաւոր խնդիր է նոյն իսկ հասարակական բարոյականութեան տեսակէտից: Զէ՞ որ մարդիկ հակ-

ւած են և վատ սովորութիւններին, որոնք, եթէ դոցա չըջանային
 արմատախիլ անել, անկասկած կը փոխւէին դժւար բուժելի ախ-
 տերի: Համայնքը պարտաւոր է չքաւորին օգնել, քանի որ վերջինս
 ընկել է աղքատութեան մէջ իրանից անկախ պատճառներից և որը
 առժամանակ խնամելուց յետոյ՝ կարող է կրկին վերականգնել
 իւր նախկին ապահով դրութիւնը: Սակայն կարող է պատահել, որ
 այսպիսի աղքատները օգտւելով խնամատարութեան առատաձեռնու-
 թիւնից, էլ չեն ուզում աշխատել իրանց ապրուստը հայթայթելու
 ինքնուրոյնաբար, որպէս զի խոյս տան խնամատարութիւնից: Յայտնի
 բան է, որ այս համարձակութիւնը՝ միշտ հասարակութեան խնամքին
 դիմելու, դառնում է մի սովորութիւն, որից այնուհետեւ ծագում են
 ծուլութիւն, արբեցողութիւն և այն բոլոր մոլորութիւնները, որոնց
 մարդս հակւած է: Աչքի առաջ ունենալով այսպիսի հանգամանք-
 ներ, աղքատների խնամատարութեան հաստատութիւնները պէտք
 է գիտենան որոշել՝ թէ այն աղքատները, որոնց նոքա խնամում են,
 ընդունա՞րկ են թէ ոչ իրանց ապրուստը ինքնուրոյնաբար հայթայթելու:
 Որպէս զի այս գործը հեշտանայ, խնամելու կարօտ աղքատներին
 պէտք է բաժանել աշխատանքի ընդունակների և ոչ ընդունակների:
 Աշխատանքի ընդունակ աղքատներ նոքա են, որոնք չեն ուզում աշխա-
 տել ծուլութիւնից, աշխատելու զգւանքից և այլ նման անյարգելի պատ-
 ճառներից և նոքա, որոնց համար հնար չը կայ իրանց ոյժերը դորձ դնե-
 լով՝ ապրուստ հայթայթելու: Առաջին կարգի աղքատներին խնամելը՝
 ոչ մի խնամատար հաստատութեան համար պարտաւորութիւն չի կա-
 րող լինել: Օրէնքը կարող է սոցա ստիպել աշխատելու խլելով սրան-
 ցից անձնական ազատութիւնը և այնուհետեւ բանեցնելով մի յայտ-
 նի ժամանակով նոյն իսկ տէրունական գործերի մէջ, որպէս զինոքա
 ընտելանան աշխատանքի: Սոքա այնպիսի աղքատներ են, որոնք
 տարածում են ամենքից շատ մուրալու ախտը, մինչև անգամ վատ
 օրինակ տալով իրանց երեխաներին: Վերջիններս կազմում են մեծ
 հասակում վերջ ի վերջոյ մի սպառնալի տարր հասարակութեան
 ապահովութեան և կարգ ու կանոնի համար: Երկրորդ կարգի աշ-
 խատանքի ընդունակ աղքատներ նախ նոքա են համարւում, որոնք,
 օրինակ՝ պատժարաններից և հիւանդանոցներից արձակւելուց յետոյ՝
 մնում են առժամանակ անգործ: Այսպիսի դէպքում աղքատների

խնամատարութիւնը պարտաւոր է ձեռք մեկնել զոնէ ժամանակաւոր օգնութեան, մինչև որ նոր աղքատացածները իրանց համար գործ ձարեն: Յամենայն դէպս, այս օգնութիւնը պէտք է սահմանափակուած լինի խստօրէն, որպէս զի օգնութեան կարօտները իրանց ստիպուած տեսնէին ամենայն ջանք գործ դնելու և հասարակական խնամատարութիւնից շուտով ազատուելու: Այս տեսակ կարօտեալներին օգնելու և նոցա համար գործ գտնելու մէջ մի յայտնի դեր են կատարում և մասնաւոր ընկերութիւնները և հաստատութիւնները, որոնք հիմնուած են յատկապէս այդ նպատակով:

Աշխատանքին ընդունակ աղքատների շարքում պէտք է յիշել և նոցա, որոնք աղքատների խնամատարութեանը ամենադժւարին գործ են պատճառում, երբ նոքա երեւան են զալիս ահադին բազմութեամբ՝ շնորհիւ արտասովոր տառապանքների՝ ինչպէս երկրաշարժ, հեղեղ և անբաղդ հունձ կամ անբաղդ պատերազմ, արդիւնաբերութեան և վաճառահանութեան տագնապներ և այլն:

Առաջ բերած երևոյթները նմանւում են մի տեսակ հիւանդութեան, որին կարող է ենթարկւել մի համայնք, երկրի մի մասը կամ զաւառը և վերջապէս ամբողջ պետութիւնը: Յիշեալ աղետաւոր դրութիւններին ընդգիծադրելու համար՝ տեղային առանձնապէս գործող հաստատութիւնները անբաւ են միանգամայն: Հարկաւոր են հաւաքական ուժեր, որոնք կարող են յաջողութեամբ ծառայել աղաղակող օգնութեանը: Օրինակ՝ Գերմանիայում այս դէպքերում կատարում են մի լաւ պաշտօն այն երկրային-գաւառական աղքատների հաստատութիւնները (Landarmenverbände), որոնք, ի միջի այլոց, ինչպէս վերև յիշեցինք, կազմում են մի քանի համայնական հաստատութիւնից բաղկացած մի վարչական միութիւն և գործում հաւաքական ոյժերով: Պետութիւններն էլ օգնում են իրանց կողմից յանկարծակի աղքատացած բանւոր մարդկանց գլխաւորապէս նրանով, որ նոքա ստեղծում են նորանոր հասարակական աշխատանքներ (շինութիւններ ամեն տեսակ) աղքատներին այստեղ զետեղելու նպատակով, թէպէտ և այս բանի համար արած ծախքերը արժէքից աւելի են նստում պետութեանը:

Լուսաբանենք վերջապէս աղքատների այն տեսակները, երբ բոլորովին նոքա անընդունակ են իրանց ապրուստը հայթայթելու:

և հետևաբար արժանի են հասարակութեան կողմից վառ կարեկցութեան և լուրջ հոգատարութեան: Սոցա շարքում աչքի են ընկնում ամենից առաջ աղքատ երեխաները: Բայց աղքատ երեխաների մէջ պէտք է զանազանել ուրբ և ապօրինի երեխաները նրանցից, որոնք, թէպէտ և ունին ծնողներ կամ խնամակալներ, բայց և այնպէս զոհ են դառած բարոյական անվիշթութեան: Ուրբ երեխաների հոգատարութեան համար կան բոլոր եւրոպական երկիրներում յատուկ հաստատութիւններ: Նոյնպէս կան այստեղ, ի հարկէ, ապօրինի երեխաների խնամելու տներ: Ինչ վերաբերում է բացառապէս անխնամ մնացած երեխաներին, սոցա խնամելու համար էլ արդէն երեւացել են շատ տեղերում մասնաւոր և համայնական ընկերական հիմնարկութիւններ: Միայն թէ սոցա գործունէութիւնը հանդիպում է մեծամեծ խոչնդոտների: Խոչնդոտներից մէկը կայանում է հէնց այս տեսակ երեխաներին գտնելու դժւարութեան մէջ: Մի այլ խոչնդոտ էլ այն է, որ դժւար է անխնամ թողած երեխաներին սոցա ծնողներից բաժանելը: Յամենայն դէպս այս հիմնարկութիւնների բարերար գործունէութիւնը կը հասնի միշտ իւր նպատակին, եթէ օրէնսդրութիւնով պարզ որոշւած է՝ թէ ո՞ր պայմաններում կարելի կը լինէր բաժանել անհոգ և անխնամ թողած երեխաներին իրանց ծնողներից: Եւ ինչպէս չը բաժանել, երբ որ վերջիններս անընդունակ գտնւելով իրանց սուրբ պաշտօնի կատարման մէջ՝ տալիս են հասարակութեանը այնպիսի մարդիկ, որոնց նմաններին նա կարօտ չէ:

Այս երկու տեսակ հիմնարկութիւնների մէջն էլ պէտք է խնամել և կրթել երեխանց ոչ միայն մինչ մի յայտնի հասակը, որ նոքա կարողանալին իրանց հացը վաստակել, այլ մինչ այն աստիճան, որ նոքա դառնային հասարակութեան օգտին ծառայող տոկուն և բարոյական քաղաքացիք:

Ոչ պակաս դեր են խաղում աշխատանքին անընդունակ աղքատների շարքում նաև նոքա, որոնք հիւանդ են ֆիզիքապէս կամ մտաւորապէս, և յետոյ նոքա, որոնք դարձել են անընդունակ զառամեալ ծերութեան ժամանակ: Աղքատ զառամեալների վերաբերութեամբ կարելի է պնդել, որ սոքա ենթակայ են հասարակական խնամատարութեանը ընդ միշտ, մինչ իրանց կեանքի վերջը:

Իսկ հիւանդ աղքատներից շատերը ընդունւում են միմիայն յայտնի ժամանակով՝ սրանց համար յատկացրած հիմնարկութիւնների մէջ և առողջանալուց յետոյ՝ զուրս են թողնւում: Այս պատճառով վերջին տեսակի աղքատներին խնամատարութեան աներում պէտք է ջանալ բաժանել այն աղքատներից, որոնք մատնւել են աղքատութեանը արբեցողութեան կամ նման վատ սովորութիւններից — հակառակ դէպքում ժամանակաւորապէս ընդունւած աղքատները, որոնք զերծ են բարոյական պակասութիւններից, աղքատանոցներում և հիւանդանոցներում վատերի հետ միասին կենակցելով՝ հեշտութեամբ վարակւում են բարոյական պակասութիւններով և այսպիսով կորցնում ինքնայարգանք և բարոյական ոյժ՝ աղքատութիւնից իրանց ազատելու:

Մենք այստեղ նկարագրեցինք համառօտապէս և ընդհանուր դժերով աղքատների այն բոլոր տեսակները, որոնք գոյութիւն ունին այժմեան հասարակական կազմակերպութեան մէջ և որոնք ենթակաջ են հասարակութեան խնամատարութեանը: Համարեա միւսնոյն տեսակ աղքատներին կարելի է հանդիպել ամենուրեք, ուրեմն նաև մեղանում: Ով մի փոքր ինչ դիտող աչքով հետաքրքրւել է այդ թշւառականների զրութիւնով նաև մեր երկրում, նա պէտք է համոզւի, որ դոքա կարօտ են մարդավայել խնամատարութեան, որը մեղանում գտնուում է շատ վատ վիճակի մէջ: Մենք պնդում ենք, որ մեր երկրում համայնքները իրանց սեպհական միջոցներով զրեթէ ոչինչ չեն դործում՝ իրանց նախաձեռնութեամբ մի որ և է օրինաւոր հաստատութեան ձեռնարկելու: Այդպիսի անտարբերութիւնը դէպի մեր թշւառ մերձաւորների զրութեան բարւոքումը աւելի քան պակասարակելի է: Դա նմանում է այն շարիքին, որի հետևանքների լուծը ինքն հասարակութիւնն է կրում ի վնաս իւր հանգստութեան: Քրիստոնէական սուրբ սէրը դէպի մեր չքաւոր մերձաւորները՝ հրամայում և պարտաւորում է մեզ սոցա նիւթական և բարոյական գոյութիւնը ըստ կարելոյն բարելաւելու: Մեր երկրում աղքատները թափառում են խումբ-խումբ մէկ տեղից միւսը անտէր և անտուն և տիւնւելով ամեն տեղ՝ սկսում են մուրալ ամենայանդուզն կերպով: Ով չէ զգում այդ ժամանակ թէ ո՛ր աստիճան տղեղ և վիրաւորական է դառնում դոցա

այդ յանդգնութիւնը: Եթէ մուրացող աղքատների այդ բնատրոշ սովորութիւնը չը վերացուի կամ գոնէ չը սահմանափակուի, ապա դա այնքան կը զարգանայ, որ մարդկանց հասարակական ազատութիւնն անուանեալ բանը պէտք է համարել անկասկած սահմանափակած: Այս հետեանքը այնքան քայքայիչ է, որ հասարակութիւնները անկարող են այդ երևոյթի վերայ նայել սառնասրտութեամբ: Պէտք է ջանալ ուրիշ երկիրներում փորձեալ միջոցներ ձեռք առնել, որպէս զի գործ դրած ջանքերը պտղաբեր լինին: Այդ միջոցները զանազան են և պահանջում են մի առանձին քննութիւն, որ և կը կազմէ մեր մի այլ յօդուածի նիւթը:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆԻ

(Նարունակութիւն 1)

«Բազմութիւն իմաստնոց փրկութիւն է աշխարհ-
հաց»։ (Առակ)

«Կրթեցէք զանձինս ըստ ժամանակիս նախա-
տակութեան»։ (Ոսկերերան)

«Այլ մարդոյ, թէ և իցէ ոք իմաստուն, չէ ո-
մօթ բազում ինչ ուսանիլ...»։ (Սոփոկէս)

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՑՔ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ ՄԻՆՁՆԻ ՊԵՏԱԼՈՅՑԻ

Այս բարեկարգութիւնը միայն Սաքս-Գոթալոմն էր. Գերմանիայի միւս մասերը բաժին չ'ունէին այս գործում. չը կար ազգային միութիւն և ինքնա-
ճանաչութիւն։ Ոչ մի գործ չէր կարող ընդհանրանալ, մինչև որ համե-
րաշխութիւն և բարի նախանձ չը լինէր, որոնք չէին կարող լինել, մինչև
որ ազգը մի որ և է միութեան կէտի կամ զաղափարի խելամուտ չը լինէր։
Ահա մինչև այդ միութիւնը և ազգային ինքնաճանաչութիւնը Գերմանիայի
խառն ժամանակներէց մէկն է։

Այդ խառն շրջանում միայն զանազան հանճարներով—սկստական կա-
րող անձերի հրեալը լուսող աղբիւր էր գերմանացիների համար, որ ծագելով
հրկրի աչս և աչն մասում սակաւ ազգեցութիւն չէր թողնում միւսներին

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 4.

վերալ: Ազգայիններից առաջինը համարելի է Բրանդենբուրգի ընտրիչխանը (կուրֆուրստ)՝ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ, որ հասկանալով իւր ժամանակաւ կարիքն և գիտակցաբար նկատելով 30-ամեայ պատերազմի առթած թշուառութիւններն, որոնք ձգել էին երկիրը փտին անբաղդութեան մէջ, ձեռք մեկնեց իւր երկիրը դերեզմանական եզկելի վիճակից բարձրացնելու արժանաւոր ատրիճանի, կեանքի ցնցում տալու և շունչ փչելու իսկ ապա նորա որդի Ֆրիդրիխ III-ը քստ չը մնաց իւր հօրից, շարունակեց սկսած գործը և ձեռնհաս եղաւ իւր դքսութիւնը թագաւորութեան բարձրացնելու: Սորա օրով Բրանդենբուրգ—Պրուսական պետութիւնը հետզհետէ ընդարձակեց և զարգացական կեանքը լուրջ ուշադրութեան առարկայ դարձաւ: Որդին Ֆրիդրիխ I թագաւորը նախանձախնդիր լինելով գիտութեան, հիմնեց Բերլինում գիտութեանց ձեմարանը և Ֆրանկֆուրտի ու Հալլէի համալսարանները: Հալլէի համալսարանը բարձրացաւ մանաւանդ Ա. Ն. Ֆրանկէի աշտեղ հաստատելով, որ Լալպցիգում ևս դասախօսեց կրթութեան զարկ տալ աշխատելով, ըստ որում ինչպէս և Գրեզդէնում ամենօրեայ լսարան էր բացել ժողովրդի համար, որտեղ Ս. Գրքից կարդալով լուսարանում էր, ասելով՝ «մէկ նաքարակիտ կենդանի հաւատը պատւականագոյն է քան մէկ գինտներ լոկ պատմական գիտութիւն, և մէկ կաթիլ իսկական սէրն առտել է, քան գիտութեան և գաղտնիքների ամբողջ մի ծով»: Նա մեծամեծ զբււածքներ չէ թողել բանահիմն ունենալով թէ՛ «լոկ գրքեր գրելով կրթութիւն չի բարւոքել»: Աւ իրաւ, նա իւր գործերով առատ նւթ է տալիս իւր քաղաքի կենսադրի և խրատական է անձնւոր գործատենչի: Նա շատ տեղեր ժողովրդի մէջ զանազան անձերի թիւրիմացութեան և նախանձի հալածանք կրեց, բայց երբէք դադար չը տւեց իւր հանրօգուտ գործերին: Նա մի ողորմական արկղիկ կախեց իւր բնակարանի մօտ աղքատների համար և մի անգամ 7 դուլդեն գտնելով մէջը, իսկպն 2 դուլդենի գրքեր դնեց և մէկ չքաւոր ուսանող վարձեց, որ պարտաւոր էր ամենապն օր 2 ժամ աղքատ աշակերտների հետ պարապել: Աւ թող զարմանալ ընթերցողը, որ աղք ուսումնարանը հիմք եղաւ նորա մեծանուն հաստատութիւններին: Նա ստացաւ 500 տալեր Նէէր, որով իսկոյն հաստատեց ձրի-ճաշ չքաւոր ուսանողների համար, որոնք պարտաւոր էին նորա ուսումնարաններում օգնական ուսուցիչներ լինելու: Դոքա կազմեցին մի տեսակ ուսուցչանոց (Seminarium Praeceptorum), որ մեծամեծ օգուտներ տւեց, ժողովրդական ուսումնարաններին մատակարարելով ոչ թէ պատահական հացախնդիր անձեր ուսուցչական ծանր պարտաւորութեան ներքոյ, այլ վարժած, գիտակից, գործատենչ և բարեխիղճ վարժապետներ: Չքաւորների ուսումնարանը ալնպէս ծաղկեց, որ քաղաքացիներն ևս գիմեցին նորան խնդրելով՝ իրանց համար ևս ուսումնարան հիմնելու, ըստ որում և հիմնեց նա քաղաքացիական դպրոցների սկիզբը տալով (Bürgerschule): Նա նկատելով որ ապարդիւն է անցնում ուսումը առանց կրթ-

թուլթեան, վասն զի որք—չքաւոր աշակերտներ զարոցից զուրս անօգնական մնալով մտահան էին անում սովորածը, հիմնեց մի նւիրատուութեամբ առաջին որբանոցը 1695 թ. աչնպէս որ 1698-ին վիշեալ բոլոր ուսումնարաններում ունէր 409 աշակերտներ, իսկ մեռնելու տարին 2,200 աշակերտներ, մօտ 200 վարժապետներով: Մինչև իւր 64 տարեկան հասակն ապրած մեծ լաւաջադիմութիւն: '.'.' Ծառ կենսադիրներ ասում են, որ նորա նմանը ոչ առաջ, ոչ էլ վետու կղած է—ալգալիսի մի անխոնջ անձնասլոհ մանկավարժ:

Կարճ կապելու համար միաջն լիշենք, որ նա արդքան չատ ուսուցիչներ տւեց ուսուցչական ժողովների կազմելով, փորձադասեր տալ սալով թէ հրապարակապէս և թէ առանձին, աչնպէս որ նորա վարժապետացուները ուսուցանելով ուսուցանել էին ուսանում և միաջն 1707-ին համալսարանին կից բացին բարձր ուսուցչանոց:

Ուսումն և լուսաւորութիւնը ստացել էին արդէն իրանց խթանը, մնում էր այժմ լաւաջատարութիւնը, որ լաջող էր պարագաների նպաստաւոր բերմամբ: Ասպարիզից հեռացող աշխատաւորներին լաջողեցին նոր ձեռքեր նոր աշխույժով: Ուսումնասէր պետի ջանքով երեւցին ժողովրդական ուսումնարաններ խաւարի ճանկերից շորթելու աչն հպատակներն, որոնք լանձնել էին իրան Աստուածանից արժանաւոր զրութեան մէջ պահելու: Ի՞նչ է կարող անել զիղեցիկ և աստուածալին զաղստիարներով ողորտածք, միաջն Պրուսիացում 1000-ի չափ ուսումնարանների կենդանութիւն ստացան, որոնց համար թէ կանոնադրութիւններ և թէ պարտադիր ուսումն հետեցին իրար: Եւրաքանչիւրի լուսաւորութիւնն սկզբունք էր ուսման լաւաջադիմութեան և կեանքի բարեւաւացման, որ և նա հոգսի գլխաւոր կէտը չինեց, որովհետ ինչպէս նա ասում էր՝ «հանրութեան բարեկեցութեան փնտրում են տղէտ, նախապաշարած, կոպիտ և անբարոյական մարդիկ»: Այլ զաղաւարի անկիւնաքարը պարտադիր ուսումն էր, որ զեւ չատ առաջ Աթէնքում և Սպարտայում գործադրած էր, սակայն ոչ ընդհանուր մտակերպութեան սկզբունքով—որպիսին միաջն Պրուսիային է պատկանում: Օրինակը կար, որի փալը գրաւեց հարեանների ուշադրութիւնը, ըստ որում լուսաւորութեան ճշմարիտ նախանձախնդիրները սկսեցին արագութեամբ նմանագործել:

Ֆրիդրիխ Մեծը զարկ տւեց գիտութեան, ինքն ևս գործակից եղաւ «խմաստասիրութեան և բանահիւսութեան գիտարանին» անդամակցելով, սակայն գիւղերում և մանր քաղաքներում նոյն լաւաջադիմութիւնը չէր երևում. աչնտեղ զեւ տիրում էր կեղծութեան մաւախողը, մինչգեւ թաղաւորի ձեռքը մինչև աղ խոր անկիւնները կարկառելու շարժաւորութիւնը չը կալին, թէն տեղ-տեղ գործունեալ անձերի հանդիպելով լաւաջ էր գնում և ուսման գործը: Սակայն Ֆրիդրիխի գլխաւոր արժանիքն աչն է, որ նա կարեորը կարգի բերաւ և կանոնադրութեան ենթարկեց, պարզ սկզբունք-

Ներքին վերադ հիմնելով: Ընդ նմին նա աշխատում էր ուսման պատիւը բարձրացնել ժողովրդի աչքում, ուստի և հրամայում էր արժանաւոր ուսեալ-ներին ուսուցչութեան հրաւիրել. նա խորհրդադրեց դասախօսներին վսեմացնելու ուսումնաւարների չարգն և փառքը գեղեցիկ, հասկանալի և զիւր-ընթերցանելի գրութիւններով: Բարձրագոյն դպրոցները պէտք է ալն չաւաջ տանէին, ինչ որ կեանքի մէջ գործունէութեան և ազգային ձգտում-ներին օգտակար և նպաստաւոր էր: Աշակերտներն էլ պիտի վարժէին անկախաբար մտածելու, որ մի պարզ ապացոյց է թէ նրան աշխատում էր նա իւր ժողովրդի ինքնախոնարհութիւնն և գիտակցական մտածողութիւնը զրգուելու և նորան իւր մտքի տէրը դարձնելու: «Ուսեալ և հասկացող ժողովուրդը միշտ աւելի բարոյական և ջանասէր է, քան տգէտ և խաւարը»:

ահա Ազամ Սմիթի խօսքերը, որոնց գիտակից էր Ֆրիդրիխ և ճգնում էր ըստ կարելու իրականացնել այդ սկզբունքը. նա մինչև իսկ վարժապետ-ներին հրահանգներ էր տալիս, ինչպէս օրինակ ասելով՝ «Վարժապետը պէտք է աշակերտների առաջ կարդալ և պատեհ առիթներ աչքաթող չ'անէ պատանիների քննադատելու ուժը սրելու և ճշմարտին, բարւոյն ու գեղեցիկին ճաշակը զարգացնելու»: Վերջապէս «ես չ'զոհեմ եմ ստրուկներ կառավարելուց», հուշակաւոր և իւր հանճարին գործունէութեան ալս մըլտաչարգ բանահիմն ասելով, կնքեց իւր մահկանացուն:

Սոյն ալս չըջանումն էր, որ Ֆրանսիայի մէջ գլուխ բարձրացրեց Ժան-Ժակակ Բուսսօ իւր «Էմիլ» գրեածքով, որում նա հետևում էր նոյն ուղ-ղութեան, ինչպէս Կոմենիոս, ասելով՝ «իմ բանակարգութիւնն (սխտէմ) է բնութքի չաւաջագալութիւնը», սակայն ալն տարբերութեամբ, որ վերջինս «բնութք» չիրարկում է հակադիր մշակութեան (կուլտուր): Նա կարծում էր թէ մշակութիւնից զուրկ ժողովրդները զրախտալին կեանք են վարում, ըստ որում և Վօլտերը գրեց նորան «Էմիլը» կարգաւոյց չետոյ. «Երբ մարդ կարդում է Ձեր գիրքը, մի հաճոյք է զգում չորս ոտքերով չըջելու...»: Մարդկայնութիւնը՝ քրիստոնէական արդիւնքն, իսկ Բուսսօի բնամարդը բնաւ գերակալական մարդ չէ: Այսու ամենալին, ալն գաղափարի պատճառով Բուսսօի վարկը չէ ընկնում: Նա ենթակալ է եղել շատ տատամսութիւնների, բայց ի վերջոյ կատարեալ համոզմունքով գրում էր. «Էս խոստովանում եմ որ Ս. Գրքի վեհութիւնը զարմացնում է ինձ: Աւետարանի սրբութիւնը խօսեցնում է իմ սիրտու: Տեսէք իմաստասէրների հպարտունակ գրքերը, քանի փոքր են դոքա նորա առաջ: Միթէ կարելի է՝ որ աղափախ մի վեհալսեմ ընդ նմին և պարզ գիրք մարդու գործ լինի: Ի՞նչ հեղութիւն, ի՞նչ սրբութիւն նորա բարոյքների մէջ, Ի՞նչ խոր իմաստութիւն նորա խօսքերի մէջ... Սովրատը օրհնում է ալն մարդուն, որ լալով տալիս է նորան թունաբաժակը. Յիսուս աղօթում է իւր կատաղի ատող դահճի համար սարսափելի չարչարանքների մէջ: Եթէ Սովրատի մահը և կեանքը մի իմաստունի կեանք է և մահ, Քրիստոսի կեանքն ու

մահը մի Աստուծոյ կեանք է և մահ»։ Յիրաւի, Բուսսօի գրութիւնը Գեթէի ասածին պէս՝ «մարդկային բնութքի աւետարանն է»։ Բուսսօն աւետարանի սուրբ գաղափարներով եղաւ լիդափոխութեան չառաջաւարը, աղատութիւն, հաւատարութիւն, եղբայրութիւն գոչելով, որոնք, դեռ չատ դարեր կ'անցնին, բայց կը մնան ազգերի կենդանարար զօրութիւն։

Այս դարաշրջանը հանճարի դարաշրջանն է. Բերլինի, Կեօնիկսբերգի և Հալլէի համալսարանները ծագիկցին իմաստասիրութեան և մանկավարժութեան ասպարիզում փալող անձերից, որպիսիք էին՝ Կանտ, Ֆիխտէ, Շոպենհաուէր, Հեգել, Հերբարտ, Բիենկէ և այլք, որոնք մի մի աստղեր են գերմանական հօրիզոնի վերայ։ Բարոյական կրթութիւն—ահա Կանտի մտակէտը, ըստ որում մարդս միակ կրթելու արարածն լինելով, պարտական է ինքն իսկ իւր մշակութեան աշխատելու, միւսներին ևս կատարելաբերելու։ Կրթութիւնը պէտք է մարդուն քաղաքակրթէ, բարոյականացնէ և մշակէ։ Կրթութեան են վերաբերում՝ խնամածութիւն, զրուց, կարգապահութիւն, խրատ և հոգատարութիւն լուսաւորութեան կամ մտակերպութեան հետ։ Ուսուցիչը պարտաւոր է իւր աշակերտներից նախ հասկացող, ապա մտացի և ի վերջոյ ուսեալ մարդիկ պատրաստել։ Աշակերտը պէտք է գաղանթութիւնից մարդկայնանայ, ոչ թէ մտածմունքներ սովորէ, ալ մտածել, աշակերտին պէտք է ոչ թէ տանել, ալ առաջնորդել, որ ապագայում իրանք զնալ գիտենան։ Պէտք է լիշողութիւնը բանալ, ըստ անմ թէ tantum scimus, quantum in memoria tenemus. Սակայն ամենին պէտք է կրօնը չառաջէ, երկիւղածութիւն ներշնչելով պէտք է աստուածաշատութիւն զարգացնել նոցա մէջ, որպէս զի Աստուծոյ կամքով շարժւին։ Աշակերտը պէտք է ձեռք բերէ առաքինութիւններ, բարոյական ունակութիւններ, ըստ որում առաքինութիւնները ձեռք են բերում և ոչ թէ բնածին են։ Ահա այդ հռչակաւոր իմաստասէրի գաղափարներն, որոնք մանկավարժութեան մէջ տեղ բռնելու իրաւունքն ունին։

Ֆիխտէն ևս «ես»-ի և «ոչ ես»-ի շարաբերութիւնները որոշելուց լիտոյ լարում է, որ աշակերտը ոչ թէ անկամք մեքենայ պիտի նկատւի, ալ մի ազատ էութիւն։ Նա չի ժխտում, որ, կրթելիս, ստիպելը անհրաժեշտ է, սակայն պէտք է և աղատութեան մաս ևս տրւի, ան է հնազանդութիւն, որ ոչ թէ հրամանի կամ արգելմունքից չառաջ գալ, ալ ան հաւատքից, որ պէտք է լինի աշակերտի մէջ առ ծնողների բարիքն և իմաստութիւնը։ Նախ կրթութիւն, ապա կոչումն։ Ժողովրդի ուսման և լուսաւորութեան հողատարներն են նախ ուսեալները, ապա ժողովրդի բարոյակրթիչները, որոնք են եկեղեցու ճշմարիտ սպասաւորները, որոնց պարտաւոր է կամակից լինել իրաքանչիւր համալնք։ Ուսեալների կամ ժողովրդի ուսուցիչների և ժողովրդի բարոյակրթիչների մէջ տեղը բռնում են գեղարւեստագէտները, որոնք զարգացնելով գեղարւեստական իմացքը, ծառայում են մարդկանց հասկացողութեան և կամքի զարգացման, որովհետեւ վերջին.

ներս չարակից են առաջնին: Այս հիմքերը տալուց ցետոյ նա իւր ուշքը դարձնում է դերմանական ազդի վերայ, որ ազդութեան զօնն չ'ունէր ընտելւած, վարկեմութեան և պառակտման մէջ խորատուգած լինելով: Նա ձգտում էր միջոց ցոյց տալ իւր ճշւած ազգի եռասիրութիւնը կամ ինքնամոլութիւնը դարթեցնելու: Նա ասում էր թէ՝ «ոչ մի մարդ և ոչ Աստուած և ոչ որ և է պատահար չէ կարող մեզ օգնել, այլ մենք պարտ ենք մեզ օգնել, եթէ օգնելու հարկ լինի»։ «մենք կարիքից ստիպւած ենք սրտանց և հիմնաւորապէս բարի մարդիկ կերպագործելու (կրթելու), որոնցով միայն ազգը չորստեմէ կարող է, մինչդեռ վատերի միջոցով օտարին հետ կ'ընդիստանի»։ «Փրկարար միջոցն է՝ կերպագործութիւն տալական նոր, ընդհանուր և ազդալին ինքնութիւնից՝ ազգի կրթութեան, ազգին, որի ցալման կեանքը հանդէս է մի նոր կեանք տալով, մի խօսքով՝ ամբողջովին փոխել ցալման կրթութեան էութիւնը, և ազգ է ալն միջոցը որ ես առաջարկում եմ դերմանական ազգի զոլութիւնը պահելու համար»։ Ժողովրդի որդիները պիտի ընկերաբար ապրել սովորելով, ապագայ ազգաւին և բարոյական կեանքի նախազգացումն ունենան, աղաչք և աղջկերք ի միտին, առանց սեռի տարբերութիւնը հասկանալու: Ամենալն լուսաւորութիւն պէտք է ձգտի մի հաստատ և չարտեմ էութիւն չառաջ բերել, որ ոչ թէ պիտի լինի, այլ և ալապէս չը կարողանալ լինել: Աշակերտը պէտք է ալնալն կրթւի, որ կամենալ ինչ որ կամենում է և ոչ ալապէս կամենալ կարողանալ: Ասել է թէ, նոր կրթութիւնը պէտք է ամբողջովին կամք դրաքնէ մարդու մէջ: Ապա ինքնամոլութեան փոխարէն պէտք է ունենալ, որ անմիջաբար առ բարին է դնում պարզապէս, ըստ որում նորա կամքը կալմելի ալնալն, որ նորա բարի հաճութիւնը ճշգրտապէս ուղղելի առ բարին: Նորա կարողութիւնից չառաջ ելած պատկերները պիտի իրականութեան նախապատկերն լինին, սակաւն նոյնից անկախաբար, ըստ ալսոյ ոչինչ ընդունելութիւն արտաքուստ, այլ մեզ չալտնի սեպհական ներքին կէտը դրգիւ ստանալով, ինքնագործունէութեամբ չառաջագալի: Ուրեմն կրթութիւնը պէտք է անմիջնորդաբար ուղղել հոգու չափաւորապէս չառաջախաղաց գործունէութիւնը դրգուելու: Այլպիսով աշակերտը հոգեպէս գործունէալ է լինում լոկ գործունէութեան սիրուց: Գորա համար նա պէտք է անընդհատաբար կրթւի առանց համալնքների ազդեցութեան եմթարկելու, միայն իրանց բարոյական կարգաւորութեան սիրու չառաջադիմութիւնը նկատել և գնահատել կարողանալու համար՝ պէտք է իրանց մէջ համալնարար ապրեն, ինքեանց համար մի համալնք կալմելով և անձնականը ընդհանուրին զոհելու վարժելով: Մարմնուոր աշխատանք ես պիտի ունենալ ազգ փոքրիկ համալնքը, որի անպամնիրը իրար օգնել ջանան, միւս կողմից ես կրօնապէս պէտք է լուսաւորելն և իմանան որ աստ ոչինչ ճշմարիտ չէ, բաց եթէ հոգևոր կեանքը մտածողութեան մէջ, որ ըստ աստուածալին օրինադրութեան մէկ է, չը նալելով իւր բազմասեռ կալմութիւններին:

Ամիտիկենք. կրթութիւնը պէտք է թափանցի մինչև կեանքի արմատները, գործէ միակերպ բոլոր խաւերում և պէտք է ազգային և ժողովրդական լինի: Կրթութիւնը պէտք է ամուր կամք առ բարին զոգացնէ, պէտք է իւր խնդիրը գնէ՝ բարի հաճութիւն առ բարին, որ է մարդկային կեանքի արմատը թէ աստ և թէ անդ: Կրթութեանն ենթակալք են՝ կամք և միտք, սակայն երկրորդն առաջինից առկախեալ: Նամքի կերպաւորութեան միջոցն է իմացողութեան հոգը, ըստ որում ազգայնապէս բարոյական կեանքը կ'ունենալ իւր մշտական ճրագը: Այս ամենի կենիքն է՝ աշակերտի սեպհական գործունէութիւնը գրգռել:

Սակայն այս ազգասոց և հանճարեղ մեծ լիմառտաւէրը հիանում է իւր ժամանակակից դպրոցանէր անձի վերաջ—ալդ Պետտալոցցին է:

Բ.

Ոչ ոք այնպէս խոր չէր թափանցել մանկավարժական դործը, ինչպէս Պետտալոցցին, որի գրութիւնների վերայ հիանում էր և կրկին ու կրկին կարդում վերալինեալ իմաստասէրը: «Ոչ ոք է, ասում է Բոթէ, ուսուցման գործում արեւատալութեան տանջանքն և դորա աւերնչութիւնն ընդհանուր չարիքի հետ, որից տանջում էր Նւրոպան, այնպէս խորունկ չէ զգացել, որպէս Հէյնրիխ Պետտալոցցի, իսկ այն ոգևորութիւնն, որ ի վեր հանեց նորա երեսմը Գերմանիայում և դուրսը, վիպեց որ նոյն զգալութիւնը բռնել է անթիւ բարեխոհների, որոնք ալժամ նորա խօսքերից միանդամից հասկացան այն ամենն, ինչ որ նոյնանից և ամենից պակասում էր»: Գեռ Պետտալոցցուց առաջ երևաց Ֆրանկէ, որ պահանջում էր ժողովրդական զբարոյների իրադործութիւնը, ըստ որում նա նախագուշակ հանդիսացաւ Պետտալոցցուն, սակայն նա գործի մանկավարժ էր, իսկ սա ոճաբանութեան մանկավարժ էր, մանկավարժների մանկավարժ...»

Պետտալոցցին ծնւեց Յիւրիսում (1746—1827). «Լաւագոյն մօր» խնամածութեան ներքոյ կրթւած, հարուստ աղնիւ զգացմունքով և քրիստոնէական սիրով, հաւատարմութեան, ինքնազոհութեան և երախտագիտութեան զիղեցիկ առաքինութիւններով օժտւած ալդ մեծ մարդը, սնանելով մալրական տանիքի տակ պէտք է աշխարհի կրթութիւնը վեղաշրջման ենթարկէր և նորան նոր կեանք, նոր ուղղութիւն տար: Նա դեռ ասպարէզ չէր ելած, երբ գերմանական դպրոցներն, ինչպէս տեսանք, էրնէստ երկիւղածի աշխատութեամբ և մարդասէրների ջանքով փոքր ի շատէ բարւոքւած էին: Ալդ մարդասէրների մէջ ամենանշանաւորն էր Բադեղով (1723—1790), որ հիմնեց Գետտառ՝ աչտպէս կոչւած՝ մարդասիրական (Philantropinum), և շատ հետևողներ ունեցաւ, որպիսիք են Վօլկէ, Ջալցման և ալքը: Նա կրթութեան գլխաւոր նպատակն էր դնում որ «նախապատրաստեն որդոց մի հանրօգուտ, հապենասիրական և երջանիկ կեանքի», սակայն, թէև մե-

ծամեծ օգնութիւններ գտաւ, չը կարողացաւ ժողովրդի մէջ մեծ լաջողութիւն ունենալ, որովհետեւ զառանցանքների ենթարկւելով ժամանակակից ուսեալների ծաղրին արժանացաւ: Պետտալոցցին սկզբում գիւղատնտեսութեան նւիրւեց հիւանդութեան պատճառով, բայց մի պարտք զգալով հասարակութեան բարւոքման նպաստելու, ըստ որում ասում էր՝ «ես ուզում եմ իմ կալաճքս միջնակէտ չիւնել իմ գիւղատնտեսական և մանկավարժական ձգտումներին»: Նա օգնութեան դիմեց և ժողովելով աղքատ մանուկներ՝ սկսաւ աչք աղնիւ մարդը ապրել «ինչպէս ապրում է մի մուրացկան, մուրացկաններին մարդու պէս ապրել ուսուցանելու համար»: Սակաւն նա ընկաւ վերջին չքաւորութեան մէջ և ծաղր ու ծանակ դարձաւ ժողովրդի աչքում. նա անվճատ էր և հաճախ 1798-ին Ստանցից վերստին սկսելով և օրն ի բուն իւր աշակերտների հետ ապրելով, խաղալով, քնելով և զարթնելով սքանչելիք գործեց դպրոցական գործում, որ նկարագրելը չատ հեռու կը տանէր մեզ և մեր գրութեան չըջանից դուրս կը գալինք:

Այդ չքաւորութեան ժամանակ իսկ գրած «ձգնաւորի իրիգնաժամերը» գիրքը պարունակում է բազմաթիւ մանկավարժական գաղափարներ, որոնք դպրոցական լաւաջադիմութեան մտախթաններ էին: Ամենաշնորհալի հիմնում է նա «սկիզբն իմաստութեան՝ երկիւղ Տեառն»: իմաստուն խօսքերի վերաջ. ինչպէս առաջին կրթութիւնը ընտանեկան է, քան հայրն ու մայրը բարձր է Աստուած և մօտագոյն իւրաքանչիւրի սրտին, քան որ և է ոք, որովհետեւ նորա հաւատքով կազդուրւելով, ստանում է մարդս աշխարհի զօրութիւն, որ անվահեր է ամենաշնորհութիւնների դիմաց:

1808-ին Պրուսիայի Նուրդէ թագուհին գրեց. «ես կարդում եմ այժմ Պետտալոցցու «Լինհարդ և Գերարուդ»: Քանի հաճելի է ինձ Զւիցերալի աչք գիւղում: Լինէի ես ինքնագլուխ, կը նստէի իմ կառքում և կը սլանալի Զւիցերիա՝ Պետտալոցցու մօտ, աչք աղնիւ մարդուն արտասուալից աչքերով շնորհակալութեամբ ձեռքը կը սեղմէի: Քանի բարեացակամ է նա մարդկութեան: Այն, լանուն մարդկութեան շնորհակալ եմ ես նորանից»: Պետտալոցցին պատկերացնելով աչք գրւածքում ժողովրդի իսկական կեանքն անման լաջողութեամբ, իւր բոլոր ջանքը գործ է դնում նորա գրութիւնը բարեփոխելու, մաքրելու, վեհացնելու... Նորա աչք գրւածքը, իբրեւ դասական, ընդունելի եղաւ ամենուրեք: «Լինհարդ և Գերարուդ», ասում է Գիստերվեզ, Պետտալոցցու միակ գիրքն է, որն ևս գործնական ուսուցիչներին խորհրդաբերում եմ անպայման»: Իւր միւս գրւածքում Ֆիխտէ'ի գերակախուզութեան չարելով, ասում է՝ «իբրեւ բարոյական էութիւն զգում եմ ես մի գորութիւն իմ մէջ, որը կայ, վասն զի ես կամ, և ես կամ, վասն զի նա կայ»: «բրիտտնէութիւնն է ամբողջովին բարոյականութիւն, ուստի և անձնիւր մարդու անհատականութեան գործ»: Ահա այս հուշակաւոր սկզբունքներով բացորոշում է ուսուցման և կրթութեան գործը՝ հոգեբանական և անհատական օրէնքներին, բարոյական, հոգեկան և ֆիզիքական զարդաց-

ման մէջ ամենաբարձր տեղ տալով, որոնց վերաջարկէն տեղ տեղ խօսեցանք: Ամենալն դէպքում նա լինում է Ա. Գրքի վերաջ, ինչպէս և իւր կնոջ դիակի վերաջ ձգելով մարդկայնութեան այդ կտակարանը, բացականչում է՝ «ալս աղբիւրից ստեղծեցինք դու և ես արիւթիւն, ամրութիւն և խաղաղութիւն»:

Պետտալոցցին ուսուցման քաջալար խթանը տալով, ձգտում էր բարեւաւել տնային կրթութիւնը, բարձրացնել ժողովրդի ստորին խաւերն, ընդ նմին և ըստ մանկական ոգուն բնաշատուկ չարմարութեան հալեցողական պարզ և հասարակ սկզբունքով մանկան ուժերը վարժեցնել և առ հոգեկան ազատութիւն և ինքնագործունէութիւն առաջնորդել: «Նրբ ես ինձ հարցնում եմ, ասում է նա, ինչ եմ էապէս կատարել մարդկային ուսուցման մէջ, ես գտնում եմ՝ ես պինդ դրել եմ իբրև ամենավերին կրտակ (աքսիոմա) հալեցողութիւնը, իբրև բացարձակ հիմք ամենալն իմացութեանց խոստովանելով»: «Մեր ներքին զգալութեան օրէնքները պէտք է մեր հոգեկան և բարոյական կեանքի օրէնքներին ստորակարգելն: Առանց այդ ստորակարգութեան անհնար է, որ մեր բնութքի զգացողութիւնը երբեք կարողանալ ճշդապէս ներգործել մեր զարգացման վերջին հետևանքների ճշմարիտ արտադրութեան կամ մարդկայնութեան արտադրութեան վերաջ: Մարդս մարդ է միայն իւր հոգևոր ներքին կեանքով, դրանով է նա անձնիշխան, ազատ և գոհ»: Ամենալն թշառութեան և մեղքի աղբիւրը, ըստ Պետտալոցցուն, սպիտութիւնն է, ուստի պէտք է թշառներին ազատել ազիտութեան ճիրաններից և ահա կը փրկէք նրան թշառութիւնից, մեղսագործութիւնից և ալլն: Պետտալոցցին սիրելով ի սրտէ իւր ժողովուրդը, պատանեկութիւնը, գործեց անձնւորութեամբ լուսաւորաւ բարգաւաճման և հիմնաւորապէս խորամտութեամբ արդիւնաւորեց կատարելագործելով մինչև իւր ժամանակն արտալաւած մանկավարժական գաղափարներն, այնպէս որ նա իւր նախորդների մտքերի կողապարտող կարող է համարւել: Նորա մտադրվուն էր, որ լաւաջ բերաւ Ֆրեօբելի մանկապարտէզը թիւրինդեցում և զգալի բարեփոխութիւն մտցրեց կրթութեան և ժողովրդի զարգացման դրութեան մէջ, ըստ որում պէտք է կեանքն աղնւանար բոլոր խաւերում, իւրաքանչիւր անձն պէտք է կրթւէր աստուածապաշտ, առաքինի և հալոհնասէր լինելու: Մանկապարտէզը մեծ ծառալութիւն է մատուցանում ուսուցման, վերջինիս հարկաւոր և մանկան մէջ եղած բոլոր ընդունակութիւնները աւելնչաբար զարգացնելով, վասն զի մանուկը իւրանմանների հետ վարւելով չարմարութիւն է ունենում հոգեպէս չառաջանալու:

«Մի մեկին հոգեկան նաւածքով և իւր պարզութեամբ, ասում է Միշլըէ, գտել է Ֆրեօբել ալն, ինչ որ իմաստունները դուր որոնել են՝ կրթութեան գաղտնիքը: Ֆրեօբելի վարդապետութիւնը է ժամանակի կրթութիւնը և իրաւ ճշմարիտ կրթութիւնը: Կրթութիւն ըստ Ֆրեօբելի գաղափարին՝ ոչ արտաքին, ոչ նախորոշ և ոչ կամալական. նա ինքն իսկ մանուկից է դուրս բերաւ»:

մանուկն իւրմով սկսում է պատմութիւն, մարդկային սնուի ստեղծարարող գործունէութիւնը: Եւ իրաւ, որքան ընտանեկան կրթութիւնն է անհրաժեշտ դպրոցական գործի չառաջադիմութեան, նախքան կարևոր է մանկապարտէզը մանաւանդ առաջինի թերադէպ ժամանակ: Այդ է պատճառը, որ այդ գաղափարի իրագործումը բոլոր հասուն մանկավարժների պահանջներին մէկն է եղել, ըստ որում և զորա իրականացումը մեծ դարկ տւեց Պետտալոցցու փղաշրջած և բարեկարգած դպրոցական աշխարհին:

Մանկավարժութեան այս նոր հոսանքը չափողէից նախ իսկ քաղաքական անպատեհ բազմ գարթուցիչ հարւածների ներքոյ: Մինչդեռ այս հանճարներն ազգի ցուերին խելամուտ լինելով, մտաւոր փղափոխութեան անվիշեր զինւորներ էին հանդիսանում, ուսումն ընդհանրապէս ազգային գոյն չունենալով դեռ ևս անհատ էր ժողովրդին նպաստաւոր լինելու, պէտք էր նոր կերպարանք տալ գործին, այդ եղաւ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ III-ի աշխատութեամբ կամ ազդեցութեան տակ, արդարադատութեան նախարար Մասսովի ջանքով, երբ ազգային կրթութիւններ իւր արժանաւոր և վաշխուշ տեղը տւին: 1800-ին Գեոգրիք գրում էր՝ «մէկ իշխան, որ լաւագոյն ազգային կրթութեան ստեղծողն է, ապրում է ոչ միայն սերունդի համար, այլ և անպատճառ ալի սերունդի մէջ»: Այդպիսիներից էր և իշխեալ թագաւորը, սակայն որչափ գործը բարեպատեհ էր, ահա հանդերձ ձգտումների միութիւնը դեռ պակասում էր, իսկ ապա Նապոլէոնի սոսկալի ճակատը Նիայի մօտ, որտեղ ջարդ ու փշուր եղաւ գերմանական զօրութիւնը, փոխեց իրերի դրութիւնը և նկատելի եղաւ թշուառութեան մէջ, որ նւազ էր տիրող հանրոգին, դեռ խոսքան էին մարդկանց սրտերը, պակասում էին հոգևոր առաքինութիւններն, որոնք հիմքեր են ճշմարիտ հալոն. նասիրութեան: Այդ ժամանակ գերմանացիների թշնամին ոկտաւ իւր պաշտպանութեան գործ ածել քաղաքացիներին, որոնք միութեան զրօշի տակ ինքնադիտակցութեան հկան և սկսան քաղաքակրթական միութիւններ հիմնել, իսկ վեհապետը ջանահնար եղաւ իւր ազգը կրօնական, բարոյական և ազգային ոգու գարթուցմամբ առտեսական, քաղաքական և ընկերական բարձրութեան ձգտել: Նա համուլւած էր, որ թէ ընդհանուր և թէ անհատական կեանքի բարելաւացումն ալն ժամանակ միայն կարելի կը լինի, երբ իւրաքանչիւր ոք ըստ կարելւոյն չարմարութիւն կ'ունենալ անարգել զարգացնելու իւր ընդունակութիւններն, իւր ուժերն և կիրարկելու Պրոսսիան պատերազմի խաղաղութիւնից ցետոյ զգալապէս նւազել էր, սակայն Ֆր. Վիլհելմ Գ. տակաւին չը վնասուեց. նա առում էր, որ կորցնելով ինչ ինչ արտաքուստ, պետութեան զօրութիւնն ևս ընկճւեց, «սակայն մենք պիտի և հարկ է հողանք ներքին զօրութիւն և ներքին փալլ ձեռք լերելու, վասն որոյ և իմ լուրջ կամքն է՝ որ մենք ուշք նւիրելու ուսուցման: Արդարեւ, որ ինչ արտաքին է՝ շարժական է, նվթական է, կորուստի և չափշտակութեան ենթակալ. ներքին գանձ պէտք է զարգացնել, որ

մշտական սեպականութիւն լինի»։ Այս գաղափարը, որ հապա ես արծարծեցի Ֆիխտէի մտադնութեամբ, ծնաւ այն ժամանակ, երբ զերմանացիք իրանց նիւթուոր հարստութեան անցաւորութիւնը տեսան Նապօլէօնի հետ ընդհարելով։ Շատ ժամանակ չ'անցաւ և ահա Պետտարոյցիւ կերպաւորած հիմունքները զարգացան գիտնական մանկավարժութեան օրօրքում, որի զօրավիգներն էին Կանտն ու Հերբարտ, Ֆիխտէ և Հեդել և այլք, ընդ նմին և Պրուսիայում սկսան, ըստ Ֆիխտէի, ամենայն միջոցներ դրած գնել բարոյա-ազգային կրթութիւնը զիւրամարս կայնելու ամենամատուց մարերին։ Խոհեմ թաղաւորն եւ վերակոչեց և բարձրացրեց ժողովրդական ոգին, ամենայն ինչ ազգայնացնելով, միայն ազգայինը ճանաչելով և աչքի առաջ ունենալով, որով միացաւ ազգն ազգային պետութեան հետ։ Այսպիսով Պրուսիան շատ առաջ գնաց. հոգի, կեանք, գործ—տիրում էին ազատութեան մէջ. կրթութիւնը իւր ընդարձակութեամբ լիք սերմանիք էր, որ ատտապէս ցանւում էր խաղաղութեան մէջ։ Կրթութիւնը, իրաւ է, մեծ կարեւորութիւն էր ստացել, սակայն չէր լաջողում և շատ հասկանալի պատճառով. մարդ էր հարկաւոր, ճշմարիտ ուսուցողներ էին անհրաժեշտ, որոնք չը կային. բայց մարդիկ ունենալու համար դարձեալ մարդիկ էին հարկաւոր. լաւ ուսուցիչներից — լաւ զպրողների աչս էր 1790—1866 Դիստերվիգի աքսիօմը. նա ասում էր. «որտեղ զպրողի էութիւնը ընկած է, ուսուցիչներն են ալ անկման պատճառը. որտեղ բարձրացած է, ուսուցիչներն են որ բարձրացրել են»։ Այլ եւս ուրիշ եւք չը կալ։ Ըստ աղմ տանն ուսուցչանցի ինզիրն է՝ ըստ կարիւլոյն հոգու բարձր և հիմնաւոր զարգացումն, վասն գի միայն արթուն, խոհուն, ինքնակախ, ըստ որում փորձող, հետազննող, հասած մարդիկն են ուսուցչութեան արժանի»։ Նորա ուսուցչանոցը Վորսում պէտք է օրինակելի լինէր և եղաւ ամբողջ երկրի համար. այնտեղ պէտք է վարժապետացունելը տեսականի իրազորմամբ փորձնական լինէին և ապա զարգացնէին իրանց գիտութիւնը և փորձը օրըստօրէ. գիտնալը անհրաժեշտ է, սակայն կարեւալը պտակն է գիտնալուն։ Որչափ օրինակելի էր վարժոցը, նոյնչափ և նա ինքն, որի դաստաւութեան միջոցին աշակերանները իրանց բոլոր էութեամբ նւիրւում էին նրան։ Դպրոցի զարգացման չափն է՝ կարգալ և խօսելն, որոնք Դիստերվիգի մօտ վերին կատարելութեան էին հասած։ Նա նւիրւած էր ալս սուրբ գործին մի շարք հոգալան անձերի օգնութեամբ, ինչպէս երևում է ալս խօսքերից՝ «Rochone genuit Wilberg Wilberg genuit Diesterweg et fratres ejus»։ Երկար ժամանակ չանցաւ և Դիստերվիգ ժողովրդի մշակութեան (կուլտուր), որ ազգի աննման ամբութիւնն է, մեծ ծառայութիւն մատուց, ըստ որում ալս զպրողի աշակերտները տարածեցին աջ ու ձախ մի դաղափարով ոգեւորւած և մի ուղղութեամբ, պարտականութիւնների ճշմարիտ գիտակցութեամբ, ինչպէս երևում է Դիստերի խօսքերից, որ նա գրում էր նախարարին՝ «անձնիւր պրուսական երեխալ մի գոլակ է իմ աչքիս առջև, որ կարող է գանգատել Աստուծուն եթէ ես նորան ըստ իմ կարողութեան չը հաղցնեմ մարդկային և քաղաքական զարգացման»։ Պարտաճանաչութեան ալս արտաբայութիւնն, որ ոչ թէ մէկի, ալ բաղմաց ձայնն է, պարզ ապացոյց է և նշան այն ժամանակի լաւաջաղիմութիւնը հասկանալու համար։

(Էլ չարունակելի)

Գ Ր Ա Խ Օ Ս ՈՒԹ Ի Ի Ն

ԵՐԻՑԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ.—ՇՆԻԹԵՐ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ:՝
Ա.—Գրիգոր Արծրունու և նորա քսանեհինգ տարեայ գրական գործունէութեան առիթով (1865—1890 թ.). Թիֆլիս, տպարան Տ. Նազարեանցի, 1890 թ., քառածալ, 100 էրես, տառ № 12: Գինն է 50 կոպէկ:

Ահա մի գրքով, որը լիապէս արդարացնում է իւր վերնագիրը, իբր «Նիւթեր հայոց պատմութեան համար», և իրօք արժանի ոչ միայն կարգալու, այլ և ուսումնասիրելու: Գիրքը բաղկացած է երկու գլխից, որոնցից առաջնում (34 էրես) պատմում է Գէորգ Արծրունու և ալն բոլորի մասին, ինչ կապ ունի ալք մարդու անձնաւորութեան և գործունէութեան հետ: Երկրորդ գլխում պատմում է Երեմիա Արծրունու, և սորա որդիներին և ալն ամենի մասին, ինչ կապ ունի Գրիգոր Արծրունու կեանքի հետ մինչ «Մշակ» լրագրի հիմնելը: Կենտրոնակէտ ունենալով Գէորգ, Երեմիա և Գրիգոր Արծրունիներին, հեղինակը մեզ տալիս է հմուտ անձից բղխած տեղեկութիւններ: 1) Թիֆլիսը դարուս առաջին կիսում, 2) վաճը, 3) հին Արծրունիներին տոհմի մասին, 4) Տպարանական գոր-

ծի սկզբնաւորութիւնը Թիֆլիսում, 5) Ներսէս Աշտարակեցին, 6) Ներսիսեան Դպրոցը, 7) Թատրոնական գործը Թիֆլիսում, 8) Պետրոս Սիմօնեանցը, 9) Ռուսահայերի կրթութեան գործը համալսարաններում ներկայ դարում, 10) Արովեանց, Նազարեանց և ալք և Դորպատի համալսարանը, 11) Հալկական նոր բանաստեղծութեան սկզբնաւորութիւնը, 12) Հալկական առաջին պարբերական հրատարակութիւնները, 13) Մօսկւայի ուսանողական ժողովի սկիզբը, 14) Հալկական թատրոնի սկիզբը, 15) Պետերբուրգի համալսարանը 60-ական թւականներում, 16) Եղեանց, 17) «Հիւսիսափայլ» և «Առունկ», 18) «Մեղու» լրագիրը, 19) Գրիգոր Արծրունու աշխատակցութիւնը «Մեղու» և «Հալկական Աշխարհ» թերթերում—ահա ալն առարկաները, որ լաջորդաբար

չօչափում է պ. Երիցեանը իւր աչս 100 երես գրքոյկի մէջ, որը կարգացում է մեծ լատիշտակութիւնով: Լեզուն բաւականաչափ կանոնաւոր

չէ նորագոյն աշխարհաբարի տեսակէտից:

Ա. Ա.

ՄԱՆՈՒՄԵԱՆ, Խ.—«ՄՏԳԻ ՄՇԱԿԸ». Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով: Թիֆլիս, 1890 թ., տպարան Տ. Նազարեանցի, քառածալ, 96 եր., տառ № 12: Գինն է 50 կ.:

Գրքուկը պարունակում է հետեւեալ գլուխները. 1) Ներածութիւն, 2) Կենսագրական տեղեկութիւններ, 3) Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան սկզբնաւորութիւնը, 4) Հալոց մամուլի անցեալի մասին, 5) «Մշակի» սկզբնաւորութեան հանգամանքները, 6) Նոր մեթոդ և նոր ուղղութիւն, 7) Ընդհանուր հայեացք Գրիգոր Արծրունու գործունէութեան մասին, 8) Մի քանի գծեր Արծրունու կեանքից, 9) Առաջադիմական շարժումներ:

Առաջին գլուխները հազիւ դուրս եկած՝ արդէն հնացան, որովհետեւ դրեթէ միաժամանակ լուս տեսաւ պ. Ալ. Երիցեանի գրքուկը, որի առջև պ. Մալումեանցի տւած տեղեկութիւնները զրականապէս ոչ մի արժէք չեն կարող ներկայացնել: «Հալոց մամուլի անցեալի մասին» գլուխում բոլորը, ինչ տեղեկութիւններ են, քաղած են Յարութի մի բրօշիւրից հալոց մամուլի մասին: Եւ պ. Երիցեանի գրքուկը նաև աչք կողմից գերազանց է: Իսկ ինչ վերաբերում է մասնաւորապէս «Հիւսիսափայլ»-ի և «Առունկ»-ի գնահատութեան, Մա-

լումեանցի գրածը մի շատ թույլ արձագանք է արդէն ցալժամ լատնած մտքերի:

Մի փոքր աւելի հետաքրքրութիւն ներկայացնում է 5-երորդ գլուխը՝ «Մշակ»-ի սկզբնաւորութեան մասին. բաւց ալժամ, երբ աչք մասին նոյն իսկ գործին մասնակցող անձերը հակասող մտքեր են լատնել—Մալումեանցի պնդումները ճշդութեան տեսակէտից կորցնում են իրանց արժէքը:

«Նոր մեթոդ և նոր ուղղութիւն» գլխում Մալումեանցը լատնում է, թէ մինչև «Մշակ»-ը հալոց մամուլի մէջ տիրում էր քարոզչական մեթոդը, իսկ «Մշակ»-ը մտցրեց բնագիտական մեթոդ մեր հրապարակախօսութեան մէջ: Առաջին ածականը Մալումեանցը վերցրել է Ա. Արասխանեանցի ջօղածից Ստեփան Նազարեանի հրապարակախօսութեան մասին, երկրորդ ածականը հեղինակը վերցրել է Արծրունու մի ջօղածից՝ իւր սեպհական հրապարակախօսութեան մասին: Բաւց որքան գրչի սխալ էր աչք Արծրունու կողմից, նոյնքան ոչ պատւարբեր կրկնութիւն է թւում աչք

Մալումեանցի կողմից: Նւ ի զուր չէ սպրդել գրքոյկի 13-երորդ երեսում մի բնաորոշ տպագրական սխալ, իբր թէ Հէյդելբերգում Արծրունին «գըլ-խաւորապէս լռւում էր Բառ, Կնիւ, Բլունչի և Տրէչչիէ պրոֆեսորներին (որոնք անտեսագէտներ և պատմաբաններ են), միևնոյն ժամանակ... լսում էր Հելմհոլցի բնական գիտութիւնների ընդհանուր հետեանքները» և այլն:

Հեղինակի համար ամենակարեւոր զլուխը պէտք է եղած լինէր զլուխ VII «Ընդհանուր հայեացք Դ. Արծրունու զործունէութեան վերաջ»: Իսկ քննադատական զգացմունքի կատարեալ բացակայութիւնը հեղինակի մէջ դարձնում է գրքոյկի ազդ զլուխը անուսանելի, չը նպած որ չափազանցութիւնների և սխալների հետ խառը կան և ճշգրիտ տողեր:

Վերջ: Մալումեանցի գրքոյկը նպատակ չէ հաղկական և ոչ իսկ ընթացիկ գրականութեան: Նոր ոչ տե-

ղեկութիւն կալ և ոչ միտք. բայց թէ տեղեկութիւնների և թէ մտքերի կողմից հեղինակը ցոյց է տալիս իրան կատարեալ անձեռնհաս: Միակ գնահատելի կողմերը՝ արտաքին կողմերն են՝ թուղթը, ախլը, ոգևորած ոճը և նիւթի չաջող դասաւորութիւնը:

Նա գնահատում եմ մի հեղինակի ոգևորութիւնը, բայց երբ մի հեղինակ, ոգևորւելով, աչն տպագրութիւնն է անում, որ, կարծես լաւ չը մարտած բաներից է խօսում,— աչլալիս ոգևորութիւն ընդունակ է միայն սառնութիւն չառաջացնելու:

Ա. Ա.

ՏԵՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ԳԵՈՐԳ.— «ՕՐԻՈՐԴ ՆԱԴԻԿ ԿԻԼԻԿԵԱՆ» (Բուպէներ) և Յաւելւած (բանաստեղծութիւններ). քառածալ, 71 էրես. Թիֆլիս, տպարան Մ. Դ. Ռոտինեանցի, 1890: Գինն է 30 կոպ.

Այս գրքոյկի մեծագոյն մասը (55 էրես) կազմում է մի ընդարձակ տառաւոր, որի համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Թիֆլիսի մի խուլ փողոցի վերայ զտնւող խարխուլ տներին մէկուս ապրում էր թոկեր մանող խեղճ Արտուշը իւր կնոջ՝ Անանի և իւր միակ

զստեր՝ Նաղիկի հետ: Մալր ու աղջիկ օգնում էին Արտուշին, բայց ինչ ասել կ'ուղէ, որ ընտանիքի նիւթաւ կան գրութիւնը աննախանձելի էր. խիստ զանգաղ քալով (?) անց էին կենում

Չարքաշ օրերի ձիք ձիք (ձիգ ձիգ ?) ժամերը.

և Արտուշի աշխատանքը շատ չնչին զբաղմունք էր դնահատում: Բայց ահա սկսւում է ռուսաց և թուրքաց (լալանի չէ թէ ո՞ր) պատերազմը: Բաղդը ժպտում է Արտուշին և նախկին թուրքեր մանողը դառնում է «տասը հազարի» տէր, տեղափոխւում է խարխուռ տանից մի վաղելուչ բնակարան և ինչպէս պէտք էր սպասել:

Նորոգւած կեանքը լուսատու ձախնով
Հոսում է առաջ քրքիջով ուրախ...

Նազիկը տասը տարեկան է. նորակրթութիւնը չանձնում են մի «ֆրանսափրացու», որ սկզբում անհամ և անալի պատմութիւններով ձանձրացնում է խեղճ աղջկան, իսկ վերջը նւիրում է նրան «սէրի (?) երգեր լանդով բաղմաղան» և «թւով անհամար»: Յանդուգն ուսուցչին վճռում են տանից և նորա տեղը բռնում է մաղամը, որի դէմքից,—հաւատացնում է հեղինակը,—«առատ ծորում է մեծ պատի դառը ձէթացուն (?) (երես 12)»: Նազիկին դա էլ չի դուր գալիս, ուստի նրան տալիս են ռուսաց գիմնադիօն: Բայց ուսումնարանն էլ բարերար ազդեցութիւն չ'ունեցաւ օրիորդի վերաջ. փոխանակ դասերին հետեւելու՝ նա թող էր տալիս իրան գիմնադիստուհու չարութիւններ:

Պուշկինից անգիր է պի գրում
ման են

Սովրեկ է փոքրիկ կաւալէրներ
րից:

Եւ սէրի կեղտոտ ստանաւորներ
Արտադրած ունի նրանց տետրակից:

Մի պատկառելի թւով նամակներ

Կարող է ցոյց տալ Վանից ու Կօլից

Որով (?) այս պատիկ երկրպագուներ

Առաջարկում են՝ փախչել հօր տնից:

Ջարմանալի չէ, որ այդ տեսակ թեթեամիտ օրիորդ դուռ ուսումը չ'աւարտած չորս անգամ սիրահարւում է, չորս անգամ թողնում. և վերջ ի վերջոյ աջնպէս տաք է կաշւում մի «պօրուշիկից», որ ստիպում է ծնողներին հանել իրան գիմնադիօնից: ձար չը կար, հանեցին:

Այդ ժամանակները հայոց թատրոնի փառաւոր ժամանակն էր: Աղամեանը ընդհանուր չարդանքի և ոգեւորութեան առարկայ էր դարձել: Այդ ոգեւորութիւնից անմասն չէ մնում զգարուն Նազիկը: Հակակախ բնմը աջնպէս է կախարդել նրան, որ «Համլէտ»-ի ներկայացման ժամանակ նա շատ կ'ուզէնար «թուչել օթեակից և ներկայացնել ցնդած Օֆէլիան»: Բայց դժբաղդաբար նա

Դեռ չը գիտէ մայրենի խօսքի
Հաղար մի տեսակ թոթովանքները (?).

Տանում է դահլան ծերուկ
պապին կի,

Թէ պիտի կարդամ հայոց գրերը:

«Ջահիլ պօրուշիկը» մոռացութեան արեւցաւ: Նոր կեանք է սկսւում օրիորդ Կիլիկեանի համար: Նա այժմ չըջատւառում է իրան թատրոնական երկրպագուներով, որոնք հաճոյախօսութիւններով շտկում են օրիորդի ինքնասիրութիւնը:

Խեղճ հայրենիքի ազատիչ հրեշ-
տակ
Տեսնում են նրանք Կիլիկեան
խօսքում (?)
Եւ գովասանք խիստ շատ ու
անտակ (?)
Մեծ տեղ են բռնում հալացած
սրտում:

Աչսպիտով նախկին օտարացած
չարածձի գիմնադրատուհին դառնում
է աղգասէր օրիորդ:

Մի տարի՝ ամառը անցկացնելու
համար՝ Արտէմ Մինէլի Կիլիկեանը
դալիս է իւր ընտանիքով Բօրժօմ:
Աչստեղ է լինում իւր ընտանիքով
նաև քաղաքի չալտնի կրեսոս՝ Արզաս
Նիկիտիչ Նաթանեանը: Նաթանեանը
ուշի երեք որդի: Մեծը, որին ար-
տաքսեղ էին համալսարանի, չալտնի
չէ թէ՛ որ ֆակուլտէտի, երկրորդ
կուրսից, ծնողների ստիպմամբ ա-
մուսնացել էր: Միջակը ամենից խե-
լօքն էր, կառավարում էր հօր գոր-
ծերը, իսկ կրտսերը՝ անառակ վօ-
լօղեան կանանց չետեից ընկած, ան-
հաշիւ շուպլում էր հօր դատած փո-
ղերը: Կիլիկեանները Նաթանեանե-
րին դեռ Թիֆլիսից էին ճանաչում,
բայց ամարանոցում նրանց չարաբե-
րութիւնները աւելի սերտացան: Ա-
մուրի եղբայրներին աչքան չաճախ
էր պատահում տեսնել և զրոյց ա-
նել օրիորդ Կիլիկեանի հետ, որ կարճ
ժամանակամիջոցում երկուսն էլ սի-
րահարում են նորա վերադ: Նաղիկը
անտարբեր է դէպի միջակ եղբայրը
և հաւանում է վօլօղեալին, սակաւն
ծնողները գերադատում են «ապահով»
Պետր Արդասիչին նորա փշրանքը
վալիլոդ եղբորից: Գուտորը ընդդիմա-

նում է ծնողների կամքին և չալտ-
նում է, որ վճռել է երբէք չ'ամուս-
նանալ և մտնել կուսանոց: Սակաւն
չ'ուզենալով մերժել վօլօղեալի սէրը,
նա նամակով տեսակցութիւն է նշա-
նակում նրան «Ե. պարկի ծալրին»:
Չորս օրից չետոյ միայն Նաղիկը
ստանում է իւր նամակի պատաս-
խանք. վօլօղեան առաջարկում է
նրան պսակել Պետրի հետ, իսկ
աչնուհետեւ, — աւելացնում է նա, —
«Իբրեւ տանու ԴՐՅՐԵ» «աներկբալ
լուսով կարող ենք զբօսնել ազատ
թե ի թե»: Նաղիկը խոր խոցւած
սրտով ընկնում է ուշաթափ: Աչք
օրւանից նա էլ չի դուրս գալիս
տանից: Սենեակում օրերով փակւած,
նա աչքը չէ հեռացնում «վալի»
պատկերից:

Մինչ այս մինչ աչն Արտէմ Մի-
նէլիչի ոսկիները քամու պէս կոր-
չում գնում են առողջութեան հետ:
Անանը սկսում է տան ծախքը չափա-
ւորել, իսկ Նաղիկը մտածում է
դառնալ «աղջիկ վարժապետ»: Դար-
ձաւ թէ ոչ, չալտնի չէ, միայն եթէ
հաւատանք հեղինակին, մի տարի
սրանից առաջ Գօլովիճսկի պրօս-
պեկտով շտապ քալելով անցնում
էր մի խելագար կին: Աչք կիւնը օ-
րիորդ Նաղիկ Կիլիկեանն էր:

Գրքոյկի սկզբում հեղինակը ծա-
նուցանում է, որ իւր նպատակն է
«մի անմեղ հաճոյք միայն պատճա-
ռել»: Գուցէ աղգասած է համեստու-
թեան համար միայն և հեղինակը
ուղեցել է աւելի բարձր դերում
պատկերացնել մեր նահապետական
կեանքի խանդավառ և անսխտեմ ու
վալի ի վերջ կրթութեան կորստա-

բեր հետևանքները, — բայց չէ կարելի չը նկատել, որ նույն իսկ իւր լաւ տարարած համեստ նպատակին չէ հասնում հեղինակը: Եւ իրաւի «Օրիորդ Նաղիկ Կլիկեանի» բովանդակութիւնը ինքն ըստ ինքեան ոչինչ նորութիւն չէ ներկայացնում: Գեղարուեստական և հոգեբանական ճշդութիւն բացակայ է նկարագրութիւններէ մէջ, թէ և ամբողջ վէպիկի նիւթը իրական կեանքից է վերցրած: Արդարեւ, տեղ տեղ երևում են հումորի թույլ նշույններ, բայց ալի նշույնները շատ հեռու են «ամենդ հաճոյք» պատճառելու ձգտումից: Աւելացրէք ալ ամենի վերայ և այն, որ հեղինակը բաւականաչափ չէ մշակել իւր լեզուն, ի չարն է գործ դնում բանաստեղծի ազատութիւնը (licentia poetica), իսկ երբեմն ուղղակի մեղանչում է տաղաչափութեան օրէնքների դէմ: Այսպէս, օրինակ, նա գրում է 'ւ փոխ. և, շողոքորթում 'իս' փոխ. շողոքորթում էին, թ' երբ փոխ. թէ երբ,

խինդով փոխ. խնդով թեամբ, անսաս փոխ. անձաւն և ալն: Պատահում են և այս տեսակ կուրեղներ.

«Գղզգած հերքը ուսերին բա

թափւել 'ին խառը, անխոյժ
ու անկապ» (55)

Կամ «Բայց մինչև այժմ տիկին Ա.
Նանուց

Ոչինչ չեմ պատմել ևս կար-
դացողին

Թէ ինչ համուհոտ տես-
նում էր մարդուց...

Բացի վէպիկից այս դրբողի մէջ՝ որպէս «լաւելած» տպւած են և մի քանի «բանաստեղծութիւններ», որոնց մէջ ամեն բան կը գտնէք, բայց բանաստեղծութիւն՝ ոչ:

Խորհուրդ կը տալինք պ. Տէր-Ղևոնդեանին փորձել իւր ուժերը գրականութեան ուրիշ ճիւղերում. ուսանաւոր գրելու համար մի առանձին ձիրք չէ պահանջում, սակայն ամեն ուսանաւոր բանաստեղծութիւն չէ:

ՎԱՆԿ

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԲԵՐ

1) Навасартянцъ Багратъ.—Диссертация на степень доктора медицины. „Къ вопросу о влияніи Эссенциальной № 17-й воды на усвоение и обмѣнъ азотистыхъ веществъ“. С.-Петербургъ, типогр. газ. „Новости“, 1890 года.

2) Калантаръ Александръ.—„Скотоводство въ связи съ окружающими его условіями“. Докладъ читанный 9-го Января 1890 г. въ I. отдѣленіи Имп. Вольн. Экон. Общ. С.-Петербургъ, 1890 года, типогр. Демакова. Цѣна 40 коп.

3) Калантаръ Александръ.—„Докладъ Калантара о V отдѣлѣ молочн. хозяйства Кавказск. выставки 1889 г., читанный въ засѣд. Петерб. собранія сельскихъ хозяйствъ. С.-Петербургъ, 1890 г. типографія Товарищества „Обществ. Польза“.

4) ՐԱՖԻԻ.—«ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ»: Թիֆլիս, տպարան Տ. Նալբախյանցի: Գլխէ 1 ր. 50 կոպէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՕՆԻԿ

Գ. ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅՕՔԵԼԵԱՆԸ. — ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՅ. ԳՈՐԾԸ:

Ամսոյս 6-ին տօնեց Գրիգոր Արծրունու հրապարակախօսական գործունէութեան 25-ամեակը, որի համար պատրաստութիւններ տեսնուած էին սկսած ալս տարւալ լուսար ամսից: Տօնը կատարուել է ոչ միայն չաջող, ալ և զրականապէս փառահեղ կերպով: Եւ ես կարծում եմ, որ մեր գրական և հրապարակախօսական գործիչներից և ոչ մէկի ջօքելանը չի արժանացել աչն ուշադրութեանը, որպիսին արժանացաւ Արծրունու ջօքելանը:

Տօնախմբական պերիօդը աղմկալի էր մի ամսաչափ: Ստիպւած լիւնելով մի որ և իցէ զիրք բռնել զէպի կատարուելիք տօնը, հասարակութեան և մամուլի բոլոր խումբերի մէջ կատարուեց մի տեսակ պրօցես. հին և նոր հաշիւները կրկին հրապարակ եկան:

Հասարակութիւնը հաւասարապէս չը վերաբերուեց զէպի Արծրունու տօնը. կալին տօնողներ, կալին և չը տօնողներ: Տօնողների ամենախնտելիզենտ մասը ուզեց իւր մասնակցութիւնով լալանել մի բան՝ որ «Մշակ»-ը հաջոց մամուլի մէջ առաջ բերաւ մի շարժում, որը ունեցաւ շատ բարերար հետեանքներ չառաջադիմական ուղղութեամբ:

Հիմնական գաղափարը տօնողների ալք էր. դորանից դուրս նոյն իսկ տօնին մասնակցողները կարող էին իրար հետ վիճել և իրար հետ չը համաձայնել:

Եւ աչն բոլորը, ինչ արտալալուեց ամսիս 6-ին, ալք բոլորը, առում եմ ես, կատարուեց զլիաւորապէս ի վիշատակ «Մշակ»-ի սկզբնական տարիների փալլուն պերիօդի, որը բաւականաչափ զօրեղ էր, որ մի հանգիստաւոր օրում, նաև տարիներ լետուց, իւր բոլոր ոգով երևան դար:

«Մուրճ»-ը, որ 1889-ի 1 Ն-ում արդէն գնահատել էր Գ. Արծրունուն, ալք օրը ուղարկեց վերջինիս իւր շնորհաւորութիւնը, որի պատճէնը սա է.

«Մուրճ ամսագրի խմբագրութիւնը, միանալով բաղմաթիւ հասարակութիւններին, հիմնարկութիւններին և անձերին արտադատած շնորհաւորութիւններին, վկայում է Ձեզ, չարգելի ջօբելհար, իւր խորին չարգանքը աչն բոլոր լուսաւոր մտքերի համար, որ Դուք Ձեր 25-ամեայ հրապարակախօսական գործունէութեան ընթացքում արտադատել և մոցրել էք հասարակութեան գիտակցութեան մէջ»:

«Մուրճի խմբագրութիւնը հաճութեամբ ընդունում է, որ Դուք հալոց մտաւոր շարժման պատմութեան մէջ ունիք գրաւած Ձեր որոշ և պատուաւոր տեղը: «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը ուրախ է, որ իւր գործունէութեան ասպարէզը չալոնի չալով հարթւած է տեսնում Ձեր հրապարակախօսական ջանքերի շնորհիւ, դուրա համար է ահայ, որ նա պարտք է համարում ալօրուոյ օրս միացնել իւր ձայնը շատ ուրիշների հետ և ողջունել Ձեր ջօբելհանը»:

Նոր չէ «Մուրճ»-ը ընդունել «Մշակ»-ի պատմական գերը մեր մտաւոր շարժման գործի մէջ, և արտադատել ալ մի աչնալիսի բոպէում, երբ տօնում են ալ շարժման շրջանի գլխաւոր գործիչին—«Մուրճ»-ը իւր համար պարտաւորութիւն համարեց:

Աս չեմ կարծում թէ կորստաւեր հոսանքները մեր կեանքում խոլաւջնջւած լինին, ես կարծում եմ, ընդհակառակը, որ ալ հոսանքները գոլութիւն ունին և պատրաստ են մեր կեանքը ոտաւջններով փաթաթելու և խեղդելու, եթէ նրանց զօրեղ ընդդիմադրութիւն չ'անել: Անհնազօրեղ ընդդիմադրութիւնը կը լինի աչն, որ չաւաջաղէմ կուսակցութիւնը ջանալ միշտ աւելի ու աւելի մեծ քալներ անել դէպի աւաջ, ապացուցել, որ գրականութիւնը միմիաչն ալ կուսակցութեան գոլում կարող է իւր բարձր լոգէալներին հասնել և բեղմնաւորել: Իսկ հոսանքները վերստին վերադառնալու և ձեռք բերածը կորցնելու վտանգի դէմ կուսիւր գործի համար՝ Գրիգոր Արծրունին նաև ալժ մնում է մի կարեւոր փակտօր, չը նալւած որ ձեռք բերածը ինքն ըստ ինքեան կը կորչի, եթէ միաչն չաւաջաղէմ կուսակցութիւնը չ'ուղենալ անել մի աւելի հեռու քալ դէպի աւաջ, քան աչն ինչ որոշում է մեր լրագրութեան մօտիկ անցեալով և ներկալով:

Մեր ժողովրդական լուսաւորութեան գործը շատ վտաւմնաց գրութեան մէջ է: Փոքր մանուկների կրթութիւնը բոլորովին անխնամ է թողած: Փոքր ինչ հասակ աւած երեխաների համար կան ծխական դպրոցներ, բալց գաւառներ կան, ուր տասնեակ և հարիւրաւոր գիւղեր աւանց ուսումնարանի են: Հասակ աւածների համար կատարւած է որքան կարելի է քիչ: Հասակաւորները կրթում են պարբերական հրատարակութիւններով, որոնք դեռ ես ամեն մարդու ձեռքում չ'են գտնւում, ժողովրդ-

դական գրքերով, որոնց հրատարակութեան միայն առաջին փորձերն են անուամբ ներկայումս: Գրադարանները և ընթերցարանները չեն կարող մի ուրիշ նոր բան տալ ժողովրդին, քան ինչ տալիս են գրականութիւնը և պարբերական հրատարակութիւնները: Գրադարանները և ընթերցարանները ժողովրդին միմիայն մատչելի են դարձնում գրքերի և թերթերի ընթերցումը, բայց եղածի վերայ բան չեն աւելացնում, թէի նոքա հէնց իրանց ալդ պաշտօնով մեծ ծառայութիւն են անում ժողովրդին: Աւելորդ է աւելացնել, որ նաև գրադարանները ու ընթերցարանները դեռ ևս միայն մի քանի տեղերում կան հաստատւած. իսկ Թիֆլիսի մասին խօսմանից է, որ լատկապէս հալ ընթերցանութեան համար գրադարաններ հիմնելու միտքը միայն նոր-նոր սկսում է իրականանալ: Մուրճի ընթերցողներին արդէն լաւանի է, որ Հալոց Բարեգործական Ընկերութիւնը արդէն սկսել է մի գրադարան հիմնել, որը պէտք է մատչելի լինի նաև համեստ գրպանի տէր անձերին, Բալց մինչ այս մինչ ալն, մի խումբ երիտասարդների ջանքերով արդէն ալժամ հիմնել է Թիֆլիսում, Միքաէլեան կամուրջի վերայ, այսպէս կոչւած «Էթանալին գրադարան», որի նպատակն է շատ փոքր գեով՝ գլխաւորապէս չ'ունենոր դասակարգին մատչելի անել նաև հալոց գրքերի և թերթերի ընթերցումը: Հետաքրքրական հանգամանք է, որ «Էթանալին գրադարան»-ի գաղափարը վերցրած է Թիֆլիսում գոյութիւն ունեցող ռուս օրիորդ Օլգա Կալիանովայի «Էթանալին գրադարան-ից» (Детская библиотека), որի նմանները Ռուսիայի ուրիշ քաղաքներում ևս կան և որի մի մասն էր կազմում, մի քանի ժամանակ, ալժման հալոց «Էթանալին գրադարանը»: Նման մի հիմնարկութիւն հիմնեց նորերումս նաև մի ուրիշ անձի՝ օրիորդ Իշխանուհի Արդութեանի կողմից և պէտք է լուսալ որ էթանալին գրադարանների դուռը ալժամ բացւած է և թէ Թիֆլիսում և թէ միւս քաղաքներում ու գիւղերում ալսուհետև նման էթանալին գրադարաններ կը հիմնւին:

Բալց, որպէս չիչեցի վերև, գրադարաններով և ընթերցարաններով միմիայն տարածւում է տպագրութեան մէջ եղածը, ալնպէս որ տպագրական գործը մնում է դեռ աւելի կարևոր խնդիր: Եւ ևս ասում եմ, որ զպրոցից դուրս հասարակութեան կրթութեան համար դեռ ևս գրեթէ ամեն բան մնում է անելու, որովհետև եղածը դեռ շատ և շատ քիչ է: Եւ ոչ միայն պէտք է աւելի մեծ եռանդով շարունակել ժողովրդական գրքեր հրատարակելու գործը, ալ և ժողովրդին կրթելու համար գործադրող միջոցների վերայ պէտք է աւելացնել նորերը, մեղնում դեռ ևս չը գործադրւած միջոցները:

Մի գովելի նախաձեռնութիւն ալ կողմից պէտք է համարել Ախալցխայի երիտասարդութեան ձեռնարկութիւնը՝ ժողովրդական—հրապարակախօսական դասախօսութիւնները, որ, ինչպէս երևում է, չաջողութիւն է դնում ալնտեղ, շնորհիւ ալն եռանդի, որ հրապարակախօսների խումբը ծառայեցնում է իւր սկսած և ամեն համակրանքներին արժանի գործին:

Այդ էլ, պէտք է ասած, մէկն է ալն օգտակար նորութիւններէր, որ խոստանում են լաւ ապագայ և որը, Ռուսիայի միջոցով, մենք փոխ ենք առնում Եւրոպայից: Միայն թէ Ռուսիայում եկել են ալն եզրակացութեան, որ ժողովրդին, մանաւանդ անգրագէտ ժողովրդին, աւելի հասկանալի լինելու համար, աւելի օգտակար են ժողովրդական ընթերցումներ՝ սուերի տեսարաններով (публичныя народныя чтенія съ туманными картинами):

Այդպիսի ժողովրդական ընթերցումները մի փորձ արեց Թիֆլիսում, ներկա մասին ամսի 6-ին, Նախաձեռնութեամբ մի քանի անհատներ, ուսաների համար, առ ալժմ կլասիկական գիմնազի սենեակներից մէկում: Փորձը պէտք է կրկնէր մի երկու անգամ ևս, իսկ ներկա տարւալ սեպտեմբերից պէտք է գործը կազմակերպւի և կանոնաւոր ընթացք ստանալ:

Անկասկած է, որ ալստեղ մենք դորձ ունինք մի սկզբնաւորութեան հետ, որ պէտք է օրինակ ծառայէ նաև մեզ համար, որպէս Ռուսիայի միւս քաղաքները ալ կողմից օրինակ են ծառայել Թիֆլիսի ուսն հասարակութեան համար: Այդ առիթով պէտք է ասել, որ հրապարակական—ժողովրդական ընթերցումները սուերի-տեսարաններով մուտք գործեցին Ռուսիայում 70-ական թւականների սկզբում միայն, իսկ 80-ական թւականների սկզբին նոքա արդէն մեծ ծաւալ էին ստացել: Շատ նահանգական և մի քանի դաւաճական քաղաքներում, ամենահեռաւոր անկիւններում, վերջապէս ամեն տեղ, ուր կար կրթած անձերի մի խումբ, որոնց կեանքը ամբողջապէս չէր սպառած անձնական շահերով և թղթախաղով,—ամեն տեղ աշխատեցին ալդպիսի ընթերցումներ սարքել:

Նւ ամեն տեղ, ուր կազմւում էին ալդպիսի «կիրականօրեալ» ընթերցումներ, նոքա չաջողութիւն էին ունենում և դէպի իրանց էին գրաւում ընդհանուրի համակրութիւնը և մասնակցութիւնը բանւորների, ծառաների, մանրավաճառների, գործակատարների և արհեստաւորների: Այդ հասարակութեան համար կիրականօրեալ ընթերցումները դառնում էին սիրւած զարկութիւններից մէկը: Իսկ եթէ շատ տեղ գործը կազմւում է, նորանից է, որ գործը սարքողները միջոցներից զուրկ են: Հաստատ հիմք դրած է գործին միայն Պետերբուրգում, Մոսկւայում և մի քանի նահանգական քաղաքներում, ուր նոցա դեկավարող մասնաժողովները ունին որոշ միջոցներ նոցա պահպանելու և աւելի վարդացնելու համար: Հեռաւոր քաղաքներում գործի գոյութիւնը պարտական է եռանդոտ մարդկանց խմբերին, որոնք նպատակին հասնելու համար հանդիպում են ամեն տեսակ արգելքների: Վլասաւոր պակասութիւնը—միջոցների սակաւութիւնն է, որպէս զի կարողանան չարմար ու մշտական բնակարան վարձել, պատկերներ ձեռք բերել և նոցա դնելու չարմարութիւնները ստեղծել: Այդ պատճառով գործը լաւ ընթացք է ստացել միայն ալն տեղերում, ուր տեղական քաղաքային կամ գլխաստալին (նահանգական) ինքնավարութիւնները իրանց վերալ են

առնում դործի սարքերը կամ ամբողջապէս, որպէս Վլադիվոստոկում, կամ օժանդակութիւններ տալով 300—500—750 ռուբլու, որպէս Վիեռում, Նիկոլաեւում, Օդեսսայում և Հաշտարխանում, անգամ երբ միանալով խոշոր գումարներ են չատկացնում, ինչպէս Պոնտապոլում (20.000 ռ.), Եւրոսլաւում (300 ռ.):

Ի դէպ է աւելացնել, որ ժողովրդական ընթերցումները համար նիւթերի ընտրութիւնը սահմանափակւած է կանոնադրութիւնով 24 ին ղեկաւ 1876 թ., որը որոշում է ընթերցանելի շարադրութիւնները: Թողաւորւածների մէջ կան կրօնական ընթերցումներ, պատմութիւններ որբաւան պատմութիւնից, չօղածներ բնական պատմութիւնից և աշխարհագրութիւնից, որպէս նաև պատմութիւններ, որոնք ներկայացնում են լարմարեցրած փոփոխութիւններ ռուսաց լաւագոյն գրողների մի քանի շարադրութիւնները:

Պէտք է նշանակել, որ հաշ ինտելիգենցիան թիֆլիսում և զաւտուեւում կ'աշխատէ օգտուել ժողովրդական լուսաւորութեան աղբ լաւ միջոցից, լարմարացնելով ընթերցանելի նիւթերի ընտրութիւնը տեղական նահանգներին և ժողովրդի պահանջներին: Միայն թէ աշխատանքից կարող եմ խորհուրդ տալ՝ ժողովրդին ծանօթացրէք որքան կարելի է շատ գիտութիւնների տարերքները հետ:

Պէտք է արդեօք աւելացնել, որ քաղաքալին դումաները, զանազան բարեգործական և այլ ընկերութիւնները պէտք է ձեռք կարկառեն սկսողներին, քանի որ սուսերալին տեսարանները ինչ և իցէ փող են նստում և ամեն մի ընթերցում 30 ռուբլու չափ ծախք է պատճառում:

ԼՈՒՍԻՆԻ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ

ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Անգլիական բանւորների հանգամանքների մասին մի հետազոտութիւն: Վերմանիայի արդիւնագործները ունին մի կենդրոնական ընկերութիւն. կան նաև ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է արդիւնագործութեան շահերը պաշտպանել: Առաջինը կոչւում է Centralverband deutscher Industrieller, երկրորդները՝ Interessenwahrungsvereine. Այդ «կենդրոնական ընկերութիւնը» և երկրորդներից չորսը անցեալ տարի մի մասնաժողով կազմեցին, որը պէտք է դնար Անգլիա՝ ալգերկրի բանւորների զրութիւնը ուսումնասիրելու համար: Ճանապարհորդութիւնը տևեց 1889 թւի սեպտեմբերի 4-ից մինչև հոկտեմբերի 21-ը, ուրեմն չորս շաբաթ: Մասնաժողովի անդամները տվին օր ալցելում էին գործարանատէրերին, բանւորների քարտուղարներին և պաշտօնականներին, հարց ու փորձ անելով բանւորների հանգամանքների մասին. նոքա փոքրիկ ճամբորդութիւններ էին անում Նոնթօնից գուրա, արձանագրելով իրանց տեսածն ու լսածը և հաւաքում էին ամեն տեսակ վիճակագրական տեղեկութիւններ: Այդ բոլոր նիւթերը նոքա իրանց հետ բերին հալբենիք և մշակած ձևով հրատարակեցին մի հատորով ¹⁾, որոնցից առաջին մասում խօսւում է բանւորական հանգամանքների մասին, երկրորդում տալած են մասնաժողովի չորս անդամների զեկուցումները, որ նոքա արեցին ընկերութեան նիստում զեկու. 13-ին: Վերջիններս ծառայում են իբր բացատրութիւն և լրացումն առաջին մասի:

Մասնաժողովի գլխաւոր գործը պէտք է կազմէր ուսումնասիրութիւնը բանւորական ընկերութիւնների, որոնք Անգլիայում լաւանի են Trade Unions (Տրէյ-Ունիօն) անունով:

¹⁾ Berichte der von industriellen und wirthschaftlichen Vereinen nach England entsendeten Commission zur Untersuchung der dortigen Arbeiterverhältnisse. Herausgegeben von den betreffenden Vereinsvorständen. Berlin 1890. Verlag von Tischer u. Rödel.

Յատնի է, որ Տրէդ-Ունիօնները կաղմեցին կամաց-կամաց և մեծ դժուարութիւններ չանդիպելով: Մինչև 1869 թւականը կառավարութիւնից նոքա միայն «համբերւած» էին, բայց չէին ճանաչւած որպէս օրինական ընկերութիւններ և ալդ պատճառով չէին վաւելում պաշտպանութիւն օրէնքի և դատարանների կողմից: Օրինակ, նոքա չէին կարող կալանաւորել տալ ընկերութեան գանձարանին զիպչող պաշտօնեալին: Տրէդ-Ունիօնների էութեան և կանոնադրութեան մասին մի թաղաւորական մասնաժողով նշանակեց 1865 թւականին: Այդ մասնաժողովի հաւաքած տեղեկութիւնները հասցրին այն եզրակացութեան, որ օրէնսդրութիւնը պէտք է աւելի որոշ զիրք տալ բանւորական միութիւններին և պէտք է նոցա գանձարանները առանց պաշտպանութեան չը թողնէ:

Այդ պահանջման հետեանքն էր, որ 1869 թւականին տրեյդ-ունիօններին հովանաւորող մի ժամանակաւոր օրէնք:

Հէնց նոյն ալդ ժամանակ մտցրեց Գերմանիայում այն օրէնքը, որով ազատութիւն էր տրւում բանւորներին միանալու (Coalitionsfreiheit)՝ օրավարձը բարձրացնելու և գործադուլներ անելու համար: Յառաջադիմական կուսակցութեան ներկայացուցիչ Մաքս Հիրշ և ընկերակալական կուսակցութեան ներկայացուցիչ Ի. Բ. Ֆօն Շվալցեր ուղղում էին եռանդով իրարից գերադանցել՝ Գերմանիայում չ'եղած տեղից ստեղծել անդլիական տրէդ-ունիօնների նման բանւորական միութիւններ: Բայց ահա զանազանութիւնը. Անգլիայում տրէդ-ունիօնները չեն կրում կուսակցական բնաւորութիւն, մինչդեռ գերմանական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները ջանում էին նման բանւորական միութիւններ ստեղծել կուսակցական նպատակներին ծառայեցնելու համար: Անտեղ՝ ընկերութիւններ, որոնց սկզբնաւորութիւնը հասնում է մինչև անցեալ 18 դարը, երբ համբարական կազմակերպութիւնը ոչնչացրեց, իսկ այստեղ՝ դեռ նոր նոր սկսել էին վերացնել միութիւններ կաղմելու արդելքները:

1869-ից դէս տրէդ-ունիօնները դեռ պէտք է կուէին, որ միւս տեսակ արդիւնաբերական ընկերութիւնների հետ հաւասար իրաւունքներ ձեռք բերէին: Միմիայն 1876 թւականին վերացեց վարպետների և ծառաների մասին հին օրէնքը (Master and Servent Act), որի զօրութեամբ բանւորը, իւր պայմանից դուրս գալու պատճառով, բանտարկութեան էր դառաւարտում. մի բան, որը Շոտլանդիայում դեռ ալժամ էլ կալ: 1876 թ. օրէնքով որոշեցին տրէդ-ունիօնների իրաւունքները՝ վերաբերեալ այն վէճերի, որոնք ծագում են գործատեւների և բանւորների մէջ:

Ահա տրէդ-ունիօնների կաղմակերպութիւնը: Դոքա կամ տեղական ընկերութիւններ են, կամ կենդրոնական կաղմակերպութիւններ: Թէ առաջինները և թէ երկրորդները մի որոշ արհեստի կամ արդիւնաբերութեան վերաբերեալ ընկերութիւններ են: Կենդրոնական ունիօնները (միութիւն) կամ ամբողջ թաղաւորութեան վերաջ են տարածում իրանց գործունէու-

թիւնը, կամ երկրի մի մասի վերայ և կամ կօլօնիաների և վերջապէս նաև օտար երկիրների վերայ: Օրինակի համար, Amalgamated Society of Carpenters and Joiners (ատաղձագործ արհեստաւորների միացեալ ընկերութիւնը) 1886 թ. վերջում ըմբռնում էր 440 ընկերութիւններ, որոնք ապէս էին բաժանւած. Անգլիա՝ 338, Շոտլանդիա՝ 15, Իրլանդիա՝ 70, Հիւսիսային-Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ 25, Կանադա՝ 6, Նոր-Չէլանդիա՝ 10, Աւստրալիա՝ 22, Հարաւային Աֆրիկա՝ 4, ընդամենը 25.781 անդամներով:

Կենդրոնական Տրէդ-Ունիօնները ունին տեղական ճիւղեր. այդ ճիւղերը միացած են վիճակալին կամ դիստրիկտների ընկերութիւններով, բայց նոքա բոլորը ունին մի գործադիր մասնաժողով: Այդպէս էլ զանազան գործարանական քաղաքներում. մի քանի տրէդ-ունիօններ իրար հետ չփուլում են կամ հաղորդակցւում trade councils կոչւած խորհուրդների միջոցով, իսկ բոլոր տրէդ-ունիօնները միասին ունին, ամենքի շահերը պաշտպանելու համար, մի Parliamentary Committee (պարլամենտական մասնաժողով) Լօնդօնում, որոնց անդամները անգլիական պարլամենտի անդամներ են և մի Trade-union-congress (տրէդ-ունիօնների կօնգրէս):

Գերմանիայումն էլ կան տեղական ընկերութիւններ (մասնագիտական ընկերութիւններ-Fachvereine) և կենդրոնական կազմակերպութիւններ: Բայց այդ տեղական ընկերութիւնները իրար հետ ոչ մի կապ չունին: Այդ իսկ պատճառով բոլոր փորձերը, որ արւած են Գերմանիայում անգլիականի նման տրէդ-կօնսիլներ և տրէդ-ունիօն-կօնգրեսների կազմելու, ի դերն ելան: Այն, ինչ Գերմանիայում կրում են կենդրոնական անունը, միութիւններ չեն տեղական ընկերութիւնների, այլ ընկերութիւններ են, որոնց անդամները ցրւած են նաև կալսերութիւնից դուրս կամ երկրի մի որոշ մեծ մասի վերայ: Բայց տեղական ընկերութիւնների կենդրոնացնելը օրէնքով արգելւած է: Այն իրաւունքները, որ վայելում են անգլիական տրէդ-ունիօնները՝ դործարանատէրի և բանւորների և կամ բանւորների իրար մէջ ծագած վէճերի մէջ խառնելու—գերմանական ընկերութիւնները չ'ունին. սոցա հետ կապւած չեն օգնութեան և ապահովութեան դանձարաններ, ինչպիսիք այդ ունին տրէդ-ունիօններից շատերը՝ բանւորներին օգնելու համար անգործութեան, հիւանդութեան, ծերութեան և վտանգի ժամանակ: Արդարև, Գերմանիայումն էլ կան օգնութեան ազատ դանձարաններ (freie Hilfscassen), կան նաև պաշտպանող զանձարաններ (Unterstützungscassen). բայց դոքա առանձին, առաջինների հետ ոչնչով չը կապւած և բանւորների օրավարձի հետ կապ չ'ունեցող ընկերութիւններ են: Գերմանական փէշաքաւորների ընկերութիւնները չփուլում են պետական վարչութեան օրգաններից միմիայն ոստիկանութեան հետ, առանց լարաբերութիւնների մինիստրութեան հետ: Դորա հակառակը, անգլիական առևտրական մինիստրութիւնը (Board of trade) ունի մի սեպհական պաշ-

տօնակ—Labour Correspondent կոչւած—որի գործը հենց տրէդ-ունիօն-ներին հետ է: Այժմեան ալդ պաշտօնեան է տարոն Բուրնէտ (Burnett), որը առաջ բանւոր էր, լեռնայ եղաւ քարտուղար տրէդ-ունիօններին մէկում, ուստից նա լեռնայ կանչեց առևտրական միջնորդութիւնը: Կերմանական, բաւց մանաւանդ պրոտեսական բարձր պաշտօնեաների մեծագոյն մասը զրգւարտութեամբ կարող են ըմբռնել որ մի ինտելլիգենտ բանւոր, թէկուզ քաղաքա-տնտեսապէս կրթւած մի ընկերութեան քարտուղար կարող է դառնալ մի տալնի սօւեանիկ մի միջնորդութեան մէջ:

Մասնաժողովի հարց ու փորձերից երևացել է, որ տրէդ-ունիօնների ղեկավարների հեղինակութիւնը բանւորների վերաջ չի հիմնուում աւնքան աւն բարերարութիւնների վերաջ, որ տրէդ-ունիօնները անում են մասնաւորների համար գործի պակասութեան, հիւանդութեան ժամանակ և ալն, ալն ալդ հեղինակութիւնը բղխում է ղեկավարների բարոյական զիրքից և դուրս վերաջ հիմնուած ազդեցութիւնից:

Նկատենք, որ տրէդ-ունիօնների անդամները իրանց վերաջ նաւում են ոչ որպէս պրօլետարիատի վերաջ, ալ իբր մի տեսակ բանւորական արևատկրատների վերաջ: Նա իրօք, անգամ ընդունում են միմիայն նոքա, որոնք իրանց արհեստի մէջ ընդունւած օրեկան միջին վարձը ապահով կերպով վատտակում են: Այդպիսով դանադանում են «կրթւած բանւոր-ները» ոչ կրթւածներից: Այդ կրթւածներն են կաղմում չորրորդ դասա-կարգը, մինչդեռ մնացածները կաղմում են իսկական պրօլետարեատ կամ հինգերորդ դասակարգ: Տրէդ-ունիօնիստները ալդպիսով կաղմում են բան-ւոր դասակարգի բարձր խաւը:

Տրէդ ունիօնիստների պահանջները մեծապէս տարբերում են ընկեր-վարական կուսակցութեան ղեկավարների պահանջներից: Առաջինները ջանք են գործ գնում, որ բանւորները կարելին չափ լաւ վարձատրեն, բաւց չեն հերքում նաև կապիտալիստների պահանջները, որոնց համար էլ նոքա ընդունում են, որ պէտք է իրանց օգուտը ստանան: Այդպիսով Անգլիայում մենք ականատես ենք մի երևոյթի՝ տրէդ-ունիօնական բան-ւորները վաղուց է որ կռիւ են սկսել դուռ ընկերվարականների գէմ, որոնց գլխաւոր ղեկավարն է Անգլիայում Բօրնս (Burns), որը զրգում է հինգերորդ դասակարգին ընդդէմ չորրորդ դասակարգի: Բօրնս սկսել է Անգլիայում կաղմակերպել ալդ հինգերորդ դասակարգը (unskilled men), որպէս զի դուրանով լառաջացնէ «աշխատանքի աղգալին ֆեղերացիալի միութիւնը», կաղմակերպութիւն, որը վերջերքումս զարմանալի լաջողու-թիւններ ցուց տուց:

ԲՈՒԺԱԿԱՆ-ՍԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԴԳՐՈՑ ԵՆԱՅՈՒՄ:

(Heiepaedagogische Anstalt in Jena)

Յ. Բար. Մալխ ամսին Բուժական-Մանկավարժական Դպրոցն է բաց-
ւում Ննալում պ. Տրիւբերի տեսչութեամբ և պրոֆեսոր Դր. Թալնի (տեսուչ
համալսարանական մանկավարժական սեմինարիոնի) և պրոֆեսոր Դր. Բիս-
վանգերի (տեսուչ Ննալի գծանոցի) ընկերակցութեամբ: Այդ հիմնարկու-
թեան նմանը ոչ թէ միմիայն Գերմանիայումն, այլ նաև ամբողջ երկրագնդիս
վերաջ չենք կարող գտնել: Այդ դպրոցի նպատակն է աշակերտ մանուկնե-
րի կրթութիւնը ստանձնել, որոնք, մի որ և իցէ հոգեբանական պատճա-
ռից, անընդունակ են դպրոցական դաստառութեան և կրթութեան հետեւել
և որոնց կրթութեան դորժում կարեւոր է անհատական և զանակ (indi-
duelle Behandlung) գործադրել: Այդ դպրոցի ձգտումն է մանկան հոգե-
կան կեանքի նորմալ ընթացքի խանգարիչ տարրերն ոչնչացնել, հիմնու-
վին խորտակել և նորա հոգեկան աշխարհն կանոնաւորելով, ընդունակ
դարձնել դպրոցական դաստառութեան և կեանքի համար: Հէնց այդ պատ-
ճառով պէտք է ընդունելին այդ դպրոցում միմիայն 8 մինչ 12 տարեկան
մանուկներ:

Այստեղ պէտք է ուսուցիչն ոչ թէ միայն փորձաւոր մանկավարժ
անդիսանալ, այլ նաև բժիշկ, իսկ բժիշկն էլ—ոչ թէ միայն բժիշկ խօս-
քի գործածական մօքով, այլ և մանկավարժ: Ահաւասիկ մենք դանում
ենք այս դէպքում մի գաղափարի իրագործումն, որը բաւականին հին է
և զորա իրագործման մասին շատ փորձեր են ևղել, բայց մի արժանի հե-
տեանքի չեն հասցրել: Ննալի այդ վերոյիշեալ դպրոցն ունի այն առա-
ւելութիւնը, որ նորա կառավարողները զուտ մասնագէտներն: Բաւական
է վիշել այս դէպքում միայն պրոֆ. Դր. Թալնին, որը նշանաւոր Յիլլերի
ամենաաւանդուն աշակերտներից մէկն է և ամբողջ գիտնական մանկա-
վարժական ուղղութեան ղեկավարողն, իսկ պրոֆ. Դր. Բիսվանգերի հեղի-
նակութիւններն պսիխատրիայի (Psychatrie) գրականութեան մէջ պատ-
ւաւոր տեղ են բռնում: Ինչ պարոն Տրիւբերին է վերաբերում, նա մի
Բրեմնցի երիտասարդ է, 5 տարի իւր հայրենիքի ժողովրդական ուսում-
նարաններում ուսուցչական պաշտօն վարելուց լետու, ուղեորւում է Ննալ
մանկավարժութիւն ուսումնասիրելու նպատակով: Նա աղետեղ իրան ցոյց
է աալիս բաւականին ընդունակ և հռանդուն երիտասարդ, որով և գրա-
ւում է ճեմարանական սեմինարիոնի տեսչի ուշադրութիւնը: Տրիւբերն
ալում պրոֆ. Թալնի մանկավարժական երիտասարդ դպրոցի ամե-
նաեւանդուն աշակերտներից մէկն է և ունի մի քանի մանկավարժական
գրւածներ, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում «Կրթութիւն ընկերու-

թեան միջոցով» վերնադրով ուսումնասիրութիւնը: Այդ վերջինի գլխաւոր միտքն այն է, որ ոչ թէ միայն անհատական հոգեբանութիւնն է մանկավարժութեան օժանդակիչ գիտութիւն, այլ նաև սոցիալական, ընկերական հոգեբանութիւնը: Այդ գաղափարն արծարծել են, նորագոյն ժամանակներում, Վիլլման իւր մանկավարժութեան մէջ և Լինդենըն¹⁾ իւր «Մանկավարժութիւնը որպէս գիտութիւն» երկասիրութեան մէջ:

Ապագայում թաւա առիթ ունենանք «Բուժական — Մանկավարժական Դպրոցի» կազմակերպութեան և ընթացքի մասին մի առանձին լոգաւածում ընդհարձակօրէն խօսել:

Բերլին.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐԻՆԻՑ

Կարին. 12 մայիսի 1890 թ.

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Փանի որ նախորդ թղթակցութեանս մէջ²⁾ մի քանի անգամ Սանասարեան անունը լիչեցինք, հարկ կը համարեմ քաղաքիս մէջ հիմնաւած այդ վարժարանին վրայ կարելի եղածին չափ ճշգրիտ տեղեկութիւն տալ Արարատեան հայոց:

Սոյն վարժարան եօթը դասակարգի բաժանւած է և ամբողջ ուսանողաց թիւը 130, որոց 20 միայն ձրիավարժ են և մնացեալ 110 ուսանողք թոշակաւորներ, բնականաբար հարուստներուն զաւակունք տեղացի և ուրիշ զանազան զաւառներէ:

Ընդհանուր ծախուց գումարը է 4000 ոսկի օսմանեան, որ կը կաղմէի թոշակներէն ստացւած 3000 օսմ. ոսկի, և 1000 օսմ. ոսկի (մօտ 8500 ր.), որ աղա Սանասարեան իւր կողմանէ կը վճարէ:

Տեսչութեան նախկին ծրագրին համաձայն ամբողջ շրջանը Սանասարեան վարժարանում 7 տարի պիտի տնէր, բայց ի վերջոյ երկու տարւայ չաւելում մը ըրին, հիմազ զրոյց կալ թէ 12 տարիի պիտի վերածեն:

Ապահովաբար վերև նշանակած պատկառելի գումարին փոխարէն աղղը ընդհանրապէս և աղա Սանասարեան մասնաւորապէս չատ արդիւնք

¹⁾ Լինդենըն «Մանկավարժութիւնը որպէս գիտութիւն» երկասիրութեան արժանի կտորներէց մէկն փոխադրել եմ հայերէն և շուտով լոյս կը տեսնէ Մօսկա-յում հրատարակող «Հանդէսի» մէջ:

²⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 1890 թ. № 3.

կը սպասեն, բայց խնդիր է թէ արդեօք ալդ լուսերը պիտի իրականանան...

Վարժարանին բարոյականութեան վրայ խիստ մեծ հսկողութիւն կը լինի, բայց ես պիտի ծանրանամ անպատեհ խնդրոյ մը վրայ, աչն է չ'ըսեմ անդրալուսական, ալ սնդր-մարդկալին մի պատժու, որ կը գործադրեն ալդ չարկին տակ խիստ գաղտնի. և ես զալդ լսած եմ մի քանի աշակերտներ հարցաքննելով: Երբ ուսանող մը առաւել կամ նւազ ծանր լանցանք մը գործած լինի, կը մերկացնեն զինք և երեսի վրայ կը կապեն սեղանի մը վրայ հորիզոնական դիրքով. աչս պահուս կերեի դահլճը՝ պ. Յ. Մաղաթեան, իւր ի Նալիցիի չափապէս լանձնարարել տւած մտրակը ի ձեռին, և կը սկսի ձեծել խեղճ պատանին. կտաւարիչը՝ պ. Տիգրան Բուրուտեան տղուն բաղուկը ի ձեռին բազկերակին զարկը կը համրէ. երբ կը տեսնան թէ ալ տղան մարած է, ղեղերով կը սթափեցնեն զինք:

Ալդ գազանաբարոյ ընթացից և ծալրալեղ խտտութեան հետեանքը խիստ դէշ եղած է. առհասարակ ուսանողաց դէմքերուն վրայ մի տխուր մեղամաղձալին վիճակ կը տեսնուի, աչնպիսի իմն որ սոքա մեռելատիպ պատկերներէ դատ ուրիշ բան չեն ներկայացներ:

Չը լաւակնիմ ըսել թէ՝ ուսումնական ալ դպրոցական ոք զոլովս և սոն վարժարանին դաստիարակութեան վրայ չարտաքուստ ըրածս մանրաղնին քննութիւններով արդէն իսկ ասպահոված էր՝ թէ տեսչութիւնը չափազանց դանդաղ կը լաւաջանայ և աշակերտք նշանակութեան արժանի բան մը տւած չեն:

1889 թ. լունիս—լուլիս ամբողջ ամսոց մէջ քննութիւնք կը կատարուէին. հալերէն, կրօն, զերմաներէն և ալն և ալն, խիստ փալլունութեամբ կ'անցունէին, ունկնդիրք բոլորն ալ առ հասարակ կը հիանալին ի տես սոն չաջողութեան, մանաւանդ որ քիչ աշակերտներ կը թերանալին իրենց պատասխաններուն մէջ:

Սակաչն ինձ համար առաջին անգամ չէր որ աչնպիսի ձեական քննութեան մը կը հանդիպէի, ուրիշ տեղական վարժարաններ ալ ալցելած լինելով հանդիպած եմ շատ անգամ պատրաստւած քննութեանց: Եւ չալունութիւնը (révelation) շատ չը տեսց երևան ելաւ Խ-րդ կարգի Փրանսերէնի քննութիւնը կատարւած պահուն. որովհետեւ դասատուն Փրանսիացի էր և հետեաբար աշակերտք սոսկ Փրանսերէն խօսելով քննութիւն պիտի տալին, բայց դժբաղդաբար ալդ բարձրագոյն կարգի բոլոր աշակերտք չըւարեցան և չը կրցան կանոնաւորապէս բան մը պատասխանել կամ գրել: Աչս ցաւալի և անպատեհ դէպքը եռապետութեան ղգացումները վրդովեց որ հրաժարեցուց անմիջապէս զպարոն Փրանսիացին:

Ամեն դպրոցի մէջ ալ կրնայ պատահել, որ մէկ կամ մի քանի աշակերտք լանկարծ կը շփոթին, և ես ալդ խառնաշփոթութիւնը որ տեղի ունեցաւ՝ աչնչափ կարեւոր ապացոյց մը չը համարելով, քննութեանէ անմիջապէս վերջ աշակերտներէ ոմանց առանձինն առանձինն հարցաքննելի

և ստուգիլ բոլորէն ալ տեղեկացալ թէ՛ մէկ ամսէ ի վեր իւրաքանչիւր աշակերտի առանձին պարտականութիւն տրւած է եղեր քննութեան համար չատուկ դատեր սովորելու համար:

Այս բնական հետեանքը բացառաւ է մանաւանդ որ Սանասարեան տեսչութիւնը աւելի հետամուտ է չառաջ վարելու իւր փափկակեցութիւնը և չափազանց զբօսնումը (ստով չինք ուղեր ըսել թէ՛ ազդ. վար. ժարանաց դասատուներու հման սոքա ևս պէտք է խեղճ ապրին, բայց պէտք է գիտնալ թէ Սանասարեանք սկզբունք մ'ունին, որ է՝ ծաւալողութիւններէ չը խորշիւ), որով շատ ժամանակ չ'ունենար դասախօսութիւնք կանոնաւորապէս շարունակելու:

Երբ դեռ նոր կը հաստատուէր Դպրոցը, Դեկտեմբեր ինձ կը պատմէր թէ առաջին 7 տարւալ շրջանին 40 աղքատ տղաք պիտի ընդունուին թոշակաւորներու հետ ի միասին. աղք շրջանը լրանալէն վերջ իւրաքանչիւր տարի 10 ուսումնաւարտ (աղքատիկ դասէն) պիտի հանէին, և անոնց տեղ նորէն 10 ձրիավարք պիտի ընդունէին: Արդէն սկիզբէն մեծ թւով աղաք 30-էն մինչև 40 թէ դաւառներէն և թէ քաղաքէն ձրի ընդունեցին և շատերը արդէն իրենք մասնաւորապէս հաւաքեցին. բայց Դեկտեմբերի մահաւանէ գրեթէ քիչ ժամանակամիջոց վերջը հետզհետէ ձրիավարքները և մանաւանդ դաւառացիները արտաքսեցին, մին հիւանդոտ է, միւսը խելաւ. է, մէկն ալ ապուշ է ըսելու պատրւակաւ: Չը մոռնամ ըսել թէ 3—5 տարի չաճախող աշակերտաց շատերուն ալ աչսպէս ըսին և արտաքսեցին: Միւս կողմանէ չեմ կրնար զարմանքս չը չալտնել տեսնելով շատ մը թոշակաւորներ, որք եօթը տարիէ ի վեր կը չաճախեն. քաղց կան ատոնց մէջ, բացի առաւել կամ նազ անընդունակներէ, աղքատիկներ որ հալերէն բառ մը ուղիղ չեն կրնար գրել: Չը զիտեմ թէ աչսպիսիները ինչո՞ւ չեն դարձնէր իրենց ծնողաց...

Ժողովրդեան համար բացարձակ անիրաւութիւն մ'է, զրկել է, մանաւանդ երբ աղնւասիրտ և վեհանձն բարերար մը կը հրամայէ որ ձրիավարքներու մեծ թիւ մը ևս պահեն, մինչդեռ չը գիտեմ ինչպէս իւր սաները չաջողեցան զինք համոզել թոշակաւորներն և եթ սուտարացնելու:

Ամեն ժողովրդական և ժողովրդասէր անձինք պիտի ցաւ զգան տեսնելով աչսպիսի մի հակասական և լուրի ընթացք, որով աղքատ դասը պիտի զրկուի ուսանելէ՝ կարելի եղածին չափ: Քանզի ընդունւած է թէ՛ ազդ մը կրնալ կոչուել լուսաւորեալ աչս պարագային, որ ժողովրդական դասը լուսաւորեալ է:

Սանասարեան տեսչութիւնը իւր վարմունքով չարնոյ ժողովրդին համարումը չը վազեցնէր դատ, մեծ տատկութիւն մը հրաւիրած է առ ինքն, աչսպէս որ լերկուց կոչմանց սաստիկ թշնամութիւն մը կը տիրէ և պիտի քաստկանալ եթէ չը փութացուի զարմանել աղք չալտ վիճակը:

Անուրանելի է թէ աղա Սանասարեան խիստ մեծ բարերարութիւն

մը ըրաւ, և պիտի ընէ ազգին սակաւին. ոչ թէ միայն Կարնեցիներ ալ ազգն համալն օրհնող և աղօթող են իրեն համար: Ամեն սիրտեր երախւ ապրիտութեամբ լի են առ բարերարն, առ ալն լինի և մեծազն Սանա. սարեան: Բայց ցաւ է լսել, որ իւր սանունը կը թերանան իրենց պաշտամանց մէջ, որով կը ստիպուեն արդարացի բողոքաց ձայնէր բարձրացնելու մինչև բարերարին ականջը: Քիչ չառ զսրտցական դործերու վորձառու լինելովս խորհուրդ կը տամ աղա Սանասարեանի և պ. Եղեանցի, որ ուսեալ անձնաւորութիւն մը տեսուչ կարգելով զրկեն աստ՝ եռապետութիւնը դարձեալ դատաւոր պահելով. ի հարկէ ալս պարագային արդիւնք պիտի տեսնուի:

Յաւ է տեսնել Կարնոյ մէջ ալսպիտի մի լուրի վիճակ, որ կը տիրէ ազգային բոլոր կրթական շարիերու մէջ:

Ասա միակ գործող մարմին մը կալ. Փրանսիացի Ֆրէրներու վարժարանը՝ աւելի հռոմէական հալոց չատկացւած, որ 1884 թուոյն հաստատուեցաւ շնորհիւ հռոմէական Ստեփան եպ. Մելքիսէթեկեանի. Ֆրէրները ունին խիստ եռանդուն մի տեսուչ Simeon Marie անուամբ, որ կանոնաւորապէս ամեն ինչ կ'ուսուցանէ և լաւ կը կառավարէ վարժարանը. մալրենի լեզու կամ գործածական լեզուն է ըստ իւրեանց սովորութեան Ֆրանսերէնը, իսկ հայերէն լեզուն բնաւ զանց առնւած է:

Մեր լուսաւորչական հայերէն ումանք ալ գլոհ ազգ. բոլոր հաստատութիւններէ, կը խրկեն ալդ զպրոցը իրանց գաւակունքը:

Փարիզեան (Alliance Française) Փրանսիական դաշնակցութիւն կոչւած ընկերութիւն, որ պաշտպան է Ֆրէրներու, գնեց աստ ի հաշիւ իւր մի ընդարձակ տուն, գիշերօթիկ վարժարան մը հաստատելու համար: Ֆրէրները խիստ եռանդուն կ'երկին Փրանսիականութենէ աւելի կաթօլիկութիւնը ծաւալելու հալոց մէջ:

Գալով ազգ. վարժարանաց, որով ակար կողմերը արդէն նկարագրած եմ նախորդ թղթակցութեամբս, ըսեմ արդ թէ՝ լուսահատելու տեղի չը կալ բնաւ, կան խիստ լաւ միջոցներ դարմանելու ալդ. զպրոցաց վիճակը, մանաւանդ որ զպրոցը 1000 ոսկիէն աւելի տարեկան եկամուտ ունի. 3 կամ 4 հարիւր ոսկուց գումար մը եթէ թոշակներէ դանձելու ըլլան, ահա 1500 ոսկուց գումար մը կը ներկայանալ, որով խիստ լաւ կրնան կառավարել և բարեկարգ վիճակի մը մէջ մօցնել ամբողջ ազգային կրթական շարիերը:

Առաջին անգամ հարկ է որ ուսումնական հոգաբարձութիւնը ի բաց թողու ալն անձնական գձուձ խնդիրները, որոնցով և եթ կը զբաղի իւր պաշտօնավարութենէ ի վեր: Եւ եթէ իւր ընթացքը պիտի չարունակէ աւելի լաւ է հրաժարի և ալդ անդամաց տեղ լուրջ և խոհական անձինք պաշտօնի կոչին. որպէս զի դպրոցներու հոգ տանեն և ուսանողաց ալ չը լուսահատեցնեն, նա մանաւանդ ալս պարագաներու մէջ, ուր քաղաքիս

մէջ արդէն արհեստք խիստ անկեալ վիճակի մը մէջ են, առևտրականութեան մէջ քիչ մը ուսում և եւրոպական լեզու մը չը գիտցող պատանիներ անգործ կը մնան. գէթ ալս խեղճերուն օգնելու նպատակաւ խղճի մտօք գործելու է:

Վարժարանները պէտք ունին մի լաւ ուսեալ և լեզուազէտ Բնդհ. Տեսչի, պէտք ունին մի քանի լաւ ղեկավարներու:

Հարկ անհրաժեշտ կ'երևի Հռիփսիմեանց վարժարանը իդական սեռին չատկացնել, որու կրթութեան չարկը լաւ տեղ չը գտնւիր և ղեկավարական թիւնը տարօրինակ անձանց ձեռք կը գտնուի. օրինակի համար, օրիորդաց կար և ձև սովորեցնելու պաշտօնը լանձնաւած է պ. Արշակ Տօնտօնեանի, մի տղէտ և անբարոյական անձի, որու կը վճարն իղմիրեանի Կարնոյ իգական սեռի վարժարանին համար կտակած տարեկան գրեթէ 60 ոսկու գումարը. ամօթ և հաղար ամօթ կարնեցւոց, որ ստակ ունենալով հանդերձ Կ. Պօլսէն մի լաւ վարժուհի բերել տալու տրամադիր չեն լիներ: Բաց րնչ կ'ըսեմ, անձնական վէճերը և հակասակութիւնք կը թողնեն զիրենք ալիպիսի բաներ խորհելու:

Ֆրանսիացի Սէն-Փօլէֆի (St.-Joseph) քուրերը, որք մէկ տարի լաւաջ հոս կը գտնւէին և չատ հալեր հռովմէական հալոց հետ ի միասին իրենց աղջիկները ալի քուրերու վարժարանը կը ղրկէին աւելի ձեռագործ և ֆրանսերէն սովորեցնելու համար, տարի մը լաւաջ Ֆրանսալի Կառավարութիւնը ալի քուրերը ի Սամսուն ուղարկեց:

Տեղացի հռովմէական հալք նկատելով որ իրենց ունեցած կոլս մալրապետները բոլորովին անկարող են ղեկավարելու և կրթելու իրենց օրիորդները, հանրագիր մը պատրաստեցին (որը ստորագրեցին Նաե մի քանի հալեր) և հիւպատոսին միջոցաւ Ֆրանսալի արտաքին գործոց նախարարին մօտ դիմումներ ընելով կամ նախկին St.-Joseph-ի քուրերը Սամսունէն չեստ ղրկւին և կամ Ֆրանսիաէն ուրիշ միաբանութեան պատկանող գթութեան քուրեր ուղարկւի, քաղաքի մէջ գտնւած օրիորդներ կրթելու համար:

Այսօր Սանասարեան վարժարանի տեսուչներէց մէկի՝ պ. Սարգիս Սողիկեանի ծննդեան տարեդարձն լինելով, բոլոր ղպրոցականք լնչպէս նա՛ տեսչութեան աղգականները զնացին ի Վանս Ս. Գ. Լուսաւորչալի ալի տարեդարձը կատարելու համար:

Վ. ԱՍԲԱՆԱԶԵԱՆՅ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բոլոր այն մարդիկ, որոնք Բիսմարկի պաշտօնավարութեան ժամանակ աշխատում էին նորան ներկայացնել որպէս միակ մարդ, որից իբր կախում է զրութեան այս կամ այն մտքով փոփոխութիւնը, այսօր ստիպւած են խոստովանելու, որ նոքա սխալւած են: Եւ մանաւանդ մամուլի այն մասը, որը Բիսմարկի պաշտօնավարութեան ժամանակ նրան վերագրում էր ամենասատանայական զիտումներ և ներկայացնում նորան իբր ժամանակիս յառաջդիմութեան ամենամեծ խոչընդոտը,—այսօր, փոխելով իւր լեզուն, որպէս վայել է անխելք և անազնիւ մամուլին, զւարճութիւն է գտնում Բիսմարկի մասին պատմել նոր առասպելներ, բայց ոչ թէ նորան չար դե ներկայացնելու համար, այլ նորա անունը սիրելի և ժողովրդական դարձնելու համար:—Այդ տեսակ մամուլի դատողութիւններին չը պէտք է հաւատ ընծայել առհասարակ, լինին այդ դատողութիւնները նպաստաւոր, թէ աննպաստ, որովհետեւ զլիաւորը ընթերցողների համար այն է, որ իրերի զրութիւնը ներկայացնելի իւր իսկական լոյսով: Իսկ մեր ակնարկած մամուլը, յեղաշրջած դատողութիւններ տալով քաղաքական անձնաւորութիւնների մասին, միշտ ստիպւած է նաև իրերի իսկական զրութիւնը յեղաթիւրել և կեղծ բացատրութիւններ տալ:

Այսպէս, օրինակ, եւրոպական միլիտարիզմը, այսինքն կանգուն զօրքերի մշտական աճումը վերագրւում էր Բիսմարկին, փոխանակ այդ բանը վերագրելու քաղաքական ընդհանուր պայմաններին, այն պայմաններին, որոնց տևողականութիւնը ամենեւին չի կապւած նորա հետ, թէ Բիսմարկ իւր պաշտօնում կը մնայ թէ ոչ:

Եւ ահա, այժմ, Բիսմարկի հեռանալուց յետոյ, գերմանական երիտասարդ կայսեր առաջի մեծ քայլից յետ՝ վերաբերեալ բանւորա-

կան խնդրին, յաջորդեց միւսը, վերաբերեալ գերմանական զօրքին, որը, նոր զինւորական առաջարկութեան համաձայն, պէտք է զգալապէս ուժեղացնուի: Ներկայ թւականի վետրւարին ընտրւած նոր ռէյսս-տազը (Գերմանիայի պատգամաւորների ժողովը կամ պարլամենտը) պէտք է քննէր այդ օրինադիժը: Եւ ոչ մի կասկած չը կայ, որ այդ օրինադիժը կ'ընդունուի, չը նայած որ ներկայ ռէյսս-տազի կազմը, որպէս յայտնի է, շատ աննպաստ է համարւում կառավարչութեան:

Այդ նոր զինւորական օրինադիժի վերայ մենք առանձնապէս կանգ չենք առնիլ, որովհետեւ նորա նշանակութեան գնահատումը ենթադրում է ծանօթութիւն եւրոպական գլխաւոր պետութիւնների զինւորական դրութեան հետ, մի խնդիր, որին մենք կը դառնանք մի ժամանակ, բայց որը այժմ մեզ հեռու կը տանէր: Ժամանակի սղութիւնը մեզ թոյլ չի տալիս այժմ մի այդպիսի յօդւած ներկայացնելու:

Եւրոպայի ներքին քաղաքական անցքերի կողմից այս մալիս ամսին ամենից շատ իւր վերայ ուշադրութիւն գրաւեց Ֆրանսիան: Հանրապետութեան նախագահ Կարնոի ճանապարհորդութիւնը Ֆրանսիայի մէջ, նոր տոմարով ապրիլի 27-ին կատարւած ընտրութիւնները Պարիզի համայնքի խորհրդի համար և Բուլանժեան կուսակցութեան իսպառ ջարդելը այդ ընտրութիւններին, Աֆրիկայի մի աւաղակային և բարբարոս թաղաւորութեան, այն է Դահոմէյի դէմ բացւած կռիւը, մամուլի ազատութիւնը սահմանափակող օրինադիժի չ'ընդունելը պատգամաւորների ժողովում, Դրէյֆուս պատգամաւորի բողոքը և ժիւլ Ֆերրի'ի գիրքը Տոնկինի մասին, -- ահա՛ այն գլխաւոր խնդիրները, որոնք խօսակցութեան գլխաւոր առարկաները եղան ներկայ մալիսին: Դոցանից առանձին չիշատակելու արժանի են Բուլանժեան կուսակցութեան ջարդւելը, մալիսի 1-ի տօնը և մամուլի վերաբերեալ օրինադիժը:

Բուլանժեան շարժման մասին մենք արդէն մի երկու անգամ առիթ ենք ունեցել ընդարձակօրէն խօսելու: Մեր ընթերցողներին ծանօթ է Բուլանժէի անձնաւորութիւնը, նորա բարձրանալու և

զարգանալու պատմութիւնը. յայտնի է նաև նորա կուսակցութեան առաջին մեծ պարտութիւնը անցեալ տարւոյ սեպտեմբերին եղած պարլամենտական ընտրութիւնների ժամանակ:

Բուլանժէն, այդ ընտրութիւններին, յաղթւեց դաւաճներում, բայց Պարիզ քաղաքում նա ունեցաւ նշանաւոր յաջողութիւններ: Ահա այդտեղ է, որ բուլանժականութիւնը ուզում էր իւր բունը հաստատել և ապագայում գուցէ Պարիզի միջոցով, այսպէս ասած, Ֆրանսիային տիրել: Ապրիլի 27-ին Պարիզի մայրաքաղաքը, շրջակայքով, պէտք է ընտրէր 88 հոգի ձայնաւորներ համայնական խորհրդի համար: Եթէ այդ ընտրութիւններին Բուլանժէն կարողանար իւր կուսակիցներին ընտրել տար և զուամյուս մեծամասնութիւն ձեռք բերել,—այն ժամանակ Բուլանժեան կուսակցութիւնը զաւթած կը լինէր մայրաքաղաքը: Դորա հետևանքները բացատրութեան կարօտ չեն:

Արդ, ապր. 27-ի համայնական ընտրութիւններին Բուլանժեան կուսակցութիւնը կրեց աւելի ևս մեծ ջարդ, քան անցեալ տարւոյ պարլամենտական ընտրութիւններին: 88 հոգուց բուլանժական ձայնաւորներ ընտրւեցին միայն երկու հոգի: Կուսակցութիւնը այժմ ինքն էլ խոտովանում է իւր քաղաքական ոչնչութիւնը, բայց դեռ ևս ապագայի համար յոյսերը իսպառ չի կորցնում, որովհետև մայրաքաղաքում Բուլանժեան կանդիդատներին պատկանող ընտրողների թիւը այնու ամենայնիւ հասնում է 144.000-ի:

Մայիսի 1-ին պէտք է կատարւէր մի «համաշխարհային» տօն բոլոր բանւորների: Տեսնւած էին մեծամեծ նախապատրաստութիւններ՝ այդ տօնին քաղաքական շարժման մեծ ցոյցի բնաւորութիւն տալու համար: Դիւաւոր կենդրոնակէտը ընտրւած էր Պարիզ քաղաքը: Իսկ է, ցոյցեր եղան, եղան նաև փորձեր յեղափոխական շարժումների. բայց ներքին գործերի մինիստր Կոնստան'ի արի գործունէութեան շնորհիւ, որը ամեն նախազգուշական միջոցներին ղիմել էր, շարժումը սահմանափակւեց և յեղափոխականները չը կարողացան իրանց նպատակին հասնել: Կոնստան'ի ժողովրդականութիւնը դորանով աւելի ևս անց: Ամենքը այժմ գիտեն, որ Կոնստան'իներ-

կայութիւնը մինխտրութեան մէջ ուժեղ կառավարութեան գրաւականն է:

Գալով այժմ մամուլի ազատութեան դէմ սենատում առաջարկւած և ընդունւած օրինագծին, որը պատգամաւորների ժողովը մերժեց, պէտք է ասած հետեւելու: Թերևս ոչ մի երկրում մամուլը չի վայելում այն կատարեալ ազատութիւնը, ինչպէս Ֆրանսիայում: Բայց և ոչ մի երկրում այդ ազատութիւնից այնքան չեն օգտուում այս և այն կառավարչական տնձին վիրաւորելու, զրպարտելու, տնպատուելու՝ կուսակցական շահերի համար, որքան Ֆրանսիայում: Զրպարտւածը ղիմում է դատարանին, որը դատում է ընդհանուր օրէնքների համաձայն և երդեալ դատաւորները դատում են իրանց խղճի համաձայն: Այդ պրօցեսները ձեռաց չեն կատարում, այլ ինչ և իցէ ձգձգում են: Բացի դորանից՝ երդեալները շատ ջաճախ դատում են քաղաքական կուսակցութիւնների ազդեցութեան ներքոյ:

Այդ չարիքների դէմն առնելու համար, մանաւանդ որ քաղաքական շարժումների ժամանակ, երբ մամուլի ստոր ներկայացուցիչները, մի որոշ դործնական նպատակին հասնելու համար, չեն քաշում և չեն վախենում ստութիւնների և զրպարտութիւնների ղիմել, առաջարկութիւն եղաւ այդպիսի գանգատներով ղիմել ոչ երդեալ դատաւորներին, այլ մեղադրւածին ջանձնել այսպէս կոչւած ուղղիչ պօլիցիական դատարաններին, ուր դործերը քննւում են արագ կերպով և ոստիկանական կանոններով:

Սենատը ընդունել էր այդ օրինագիծը. պատգամաւորների ժողովը մերժեց: Կառավարութիւնը ինքը հակառակ էր սենատի օրինագծին: Նւ ահա հիմունքը: Մամուլի ազատութիւնը դառել է Ֆրանսիայում մի ազգային կարևոր հատաւորութիւն: Հանրապետական կեանքի հետ սերտ կապւած է մտքի ազատ արտայայտութեան կարելիութիւնը: Արդ, եթէ վատերին ուղղելու համար մամուլը ենթարկւի ազատութեան սահմանափակման, այն ժամանակ, մանաւանդ վատ և յետադէմ կառավարիչների օրերով, մամուլի ազատութիւնը առհասարակ վտանգի մէջ կը լինի և մամուլը ինքը կ'ընկնի կառավարութեան ձնշման տակ: Այս մտքով խօսեց պատգա-

մաւորների ժողովում Ղեշանէլ, յայտնի պրօֆեսօրը, մինչդեռ նորա հակառակորդն էր Րէյնախ, դեռ ևս երիտասարդ՝ բայց ներկայ հրապարակասանների մէջ փայլուններից մէկը, հանգուցեալ Գամբետտայի բարեկամը: Օրինադիժը չ'ընդունեց, մանաւանդ այժմ, երբ Պրանսիան նորերումն ապացուցեց, որ զրպարտութիւններով և դեֆամացիայով զանազան բուլանժէներին չի ջաջողել ազգի մեծամասնութեան խաբել, երբ կառավարութիւնը ինքը իւր պաշտօնը կը կատարի, որպէս օրէնքը այդ թող է տալիս և պահանջում:

Z.

«Արձագանք» շաբաթաթերթի № 13-ի առաջնորդող լուսածուրմի միջի ալյուրի հետեւալ միտքն է լայտնւած. «Անշուտ, անանուն, տղւոյն և զեռ. աշակերտական նստարանի վերաջ բաղմող երիտասարդներ ասպարէզ են դուրս գալիս աջակիսի գործիչներին դէմ, որոնց շնորհիւ ամբողջ սերունդներ են կրթւել: Յաջորդի իրողութիւնն է և ամօթաբեր փաստ, որ մի ամառ գրի էջերում քանի մի աղակիսի համբալներ Գամառ-Քաթիպալի գլխին դատաւոր նստան»...

Այս անհարկութիւնը վերաբերում է մի խումբ ուսանողների, որոնք լուսնարին բողոքեցին Սիւլիւկի «Աստանայի Օջիլ» պատկերի դէմ: Պատկերը տպւած էր Մօսկւայում մի ուսանողի խմբագրութեամբ հրատարակող «Հանդէս Պատմական և Գրականական» ժողովածուի մէջ, իսկ Մօսկւայի ուսանողների բողոքը՝ «Մուրճ»-ում: Այդ բողոքողներից մէկը լինելով հոս, իմ պարտականութիւնն է համարում պատասխանել «Արձագանք»-ի լայտնած մտքին, եթէ ներողամտաբար ենթադրենք, որ այդ առաջնորդողում մի միտք կալ:

Ենթադրենք մի բոլի, թէ «Արձագանք»-ի խմբագրատանը ամենագէտներ են նստած և թէ նորա բոլսը աշխատակիցները «Կաթնի անունով» գիտուն և ալլն» մարդիկ են, տեսնենք իրաւունք ունի արդեօք «Արձագանք»-ի խմբագրութիւնը աղկալէս արհամարհանքով վերաբերելու ուսանողներին ու նրանց բողոքին:

Բարոյականութեան ինդիւրներում ոչ անքան գիտութիւնն է դեր խաղում, որքան խղճի մաքրութեան աստիճանը: Ուրեմն լոկ համարակ բաւը ոչինչ չի ասպարոցանում եթէ ոչ այդ խօսքը արտասանողի անբարեխղճութիւնը կամ անմտութիւնը:

Ահա թէ ինչու մենք մենք դատաւոր նստել Սիւլիւկի գլխին. թող ընթերցողը դատի, թէ արդեօք ուսանողները այդ բանում համարակ են թէ ոչ: Մենք համուլած էինք՝ 1) որ «Աստանայի Օջիլ»-ը պատկեր է և անձնական, ոչ-հասարակական պատկեր, 2) որ այդ պատկերը ձգտում է անուանարկել մի շատ վարդելի անձնաւորութեան, 3) որ պատկերը, պարտաւորութիւնը անբարոյականացնում է զրականութիւնը, 4) որ պատկերի զո՞ դարձած անձնաւորութիւնը առհասարակ, հոգեւորականը ևս աւելի, չի կարող պատկերիւնանորի զրպարտութիւնները հերքելու համար գիմել ոչ լրագրական խօսքի, ոչ էլ դատաստանի օգնութեան, որովհետեւ նա պատկերի մէջ չի վիշւած ցականէ ցանուանէ, 5) որ աչքի առաջ ունենալով այդ բողոքը, հասարակական կարծիքը պարտաւոր է պատկերիւնանորին ու նրանց քաջալերողներին զտիւլ՝ զրականութիւնը որդաղծելուց և չարակիւն անձնաւորութիւնների պատիւը ոտնակոխ անելուց, 6) որ զրականական

գործիչների վերաբերմամբ հասարակական կարծիքը կազմում են նրանց գրառքների ընթերցողները, որոնք իրաւունք ունին և մինչև անգամ պարտական են հարկաւոր դէպքերում իրանց համակրութիւնը չափանել ուղերձների, պատկերի և այլն միջոցով և իրանց դժգոհութիւնը՝ բողոքով: Եթէ «Արձագանք»-ի խմբագրութիւնը համոզւած է, թէ «Սատանայի Օջիւ»-ը պատկել չէ, թէ պարսաւագրութիւնը գրականական անբարոյականութիւն չէ և այլն, թող հերքի այն բոլոր կէտերը, որ ևս վերեւ չիշատակեցի:

Բայց քանի որ «Արձագանք»-ը չի հերքել այդ բոլորը և, հաւատաշատ եմ, չի էլ կարող հերքել, ևս իրաւունք եմ համարում ինձ ասել, որ «Արձագանք»-ի խմբագիրները կ'լսուի կ'ազատ համրակներ ևս հրապարակախօսութեան մէջ: Ոչ մի հասկացող հրապարակախօս, ազնուութեան մասին հօ էլ չեմ խօսում, իւր պաշտպանութեան տակ չի առնի պատկերաւեանտին և ոչ մի խեղճ գլխին հաշ լրագրական գործիչ սիստեմատիկաւ պատերազմ չի չափանի ուսանողութեան, ինչպէս ալդ արել է «Արձագանք»-ի խմբագրութիւնը: Ամեն մի առողջ դատողութիւն ունեցող հրապարակախօս պէտք է իւր պարտականութիւնը համարի քաջալերել հաշ ուսանողներին գրականութեամբ պարապելու՝ նախ այն տեսակետից, որ իրանց հասարակութեան կեանքից առհասարակ կտրւած ուսանողները կապ պահեն իրանց ժողովրդի հետ, երկրորդ՝ աչքի առաջ ունենալով մեր մէջ ինտելլիգենտ ուժերի պակասութիւնը: Ֆրանսիացի կամ գերմանացի ուսանողը ինքը կրթւում է իւր հարեմքում հրատարակող պարբերական թերթերի ազդեցութեան տակ, նա նրանց միջոցով նոր բան հաղորդել, կրթել ընթերցողներին չի կարող, թէև նրանք ազատ կերպով իրանց համակրութիւն և բողոքը չափանում են հասարակական գործիչների վերաբերմամբ, և ոչ մի խեղճ գլխին հրապարակախօս նրանց ալդ առիթով համբալ չի անուանում: Բոլորովին տարբեր է հաշ ուսանողի դրութիւնը: Հաշ գրակոնական գործիչների մէջ ընդամենը երկու ու կէս ուսումնական մասնագէտ կաշ, հաշ լրագիրների աշխատակիցներից բարձրագոյն ուսումնարան աւարտողներին մասների վերաշ կարելի է հաշել, իսկ չօղւածադիրների ստւար մեծամասնութիւնը, իւր զարգացմամբ, ուսանողներից ցած է, այնպէս որ հաշ ուսանողները լրագրութեան մէջ մասնակցելով ոչ թէ կը ստորացնեն նորա մտաւոր մակերեսովը, ալ ընդհակառակը կը բարձրացնեն: Իսկ չնորհակալութիւն կամ դժգոհութիւն չափանել մի գրականական գործիչի դէմ իրաւունք ունի մինչև անգամ հասարակ ընթերցողը, այն ընթերցողը, որ ոչինչ չի գրում, բայց որի համար է ամեն բան գրւում:

Վերջացնելով նամակս՝ երկու հարց կ'առաջարկեմ «Արձագանք»-ին:

1) Ինչո՞ւ «Արձագանքը», հակառակ իւր կարծիքի ուսանողների մասին, մի ժամանակ տպագրում էր ուսանող Մ. Բարխուդարեանցի և Գ. Ենգիբարեանցի քննադատական չօղւածները:

2) Ինչո՞ւ «Արձագանք»-ը «Հանդէս»-ից առաջ սկսեց տպագրել «Սա-

տանալի Օջիլ^ա-ը, բայց փտուղ ղաղարկեցրեց տպագրելը: Ճիշդ է, որ իմանալով թէ ալի պատկերը զրւած է մի փարգելի հոգևորականի գէմ, խմբագրութիւնը ամաչեց շարունակել տպագրութիւնը:

Թիֆլիս. մալիս:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

Ծանօթ. «Մուրճ»-ը, ընդունելով տպագրել իւր էջերում Մօսկւայի Հայ ուսանողներէ բողոքը Սիւլիւկի գէմ, միացրել էր իւր ձայնը բողոքողներէ հետ: Այդ բողոքի նպատակն էր՝ պաշտպանել մի անձնաւորութիւն, որը, բողոքը ստորագրողներէ կարծիքով, արժանի է մեծ յարգանքներէ և որին չը պէտք է թողնել պարսաւած մանաւանդ մի հեղինակի կողմից, որի տաղանդը ամբողջ ազդէն յայտնի է: «Մուրճ»-ի ընթերցողները ամենայն իրաւունքով կարող են պահանջել, որ իրանց յայտնի լինի պաշտպանողի անձնաւորութիւնը: Արդ, մենք յայտնում ենք, որ «Մուրճ»-ը, միացնելով իւր ստորագրութիւնը Մօսկւայի 15 ուսանողներէ ստորագրութիւններէ հետ, եւթագրել է, որ «Սատանայի Օջիլ»-ի մէջ պարսաւած անձը՝ Կիւրեղ վարդապետ Սրապեանն է, որի թերեւ միայն ժամանակաւոր հեռանալը իւր պաշտօնատեղից՝ «Արձադանք»-ի (№ 14) թղթակցի վկայութեան համաձայն՝ մեծ յուզում և ցաւ է պատճառել Նոր-Նախիջևան քաղաքին:

Խմբագր.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Պր. ՊԵՐՃ ՊԹՕՇԵԱՆՅԻ «ԲՂԴԷ» վէպի շարունակութեան տպագրութիւնը ալս ամիս ընդհատեց՝ հեղինակի նեարդալին մի տկարութեան պատճառով, որի համար բժիշկները խորհուրդ են տւած նրան մի առժամանակ մտաւոր աշխատութիւնով իրան չը լողնեցնել։ «ՄՈՒՐՃ»-ի ՎԷՊԵՐԸ, Պարոն Ս. Մելիք-Շահնաղարեանցի «Հալ գիւղացու սև օրը» վէպը վերջանալով, հետեւեալ համարից կարծում ենք թէ կարող կը լինինք սկսել Տիկին Մարիամ Խատիսեանի «Նինա» անունով րօմանը, որի մասին դեռ ես անցեալ տարի լիշատակւեց «Մուրճ»-ում։

«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» պ. Մելիք-Շահնաղարեանցի վէպը չուտով լոյս կը տեսնի առանձին տպւած։ Վէպը բաղկացած կը լինի մօտ 160 երեսներից, «Յեցեր» և «Կորածներ» վէպերի զիրքով։ Գինը նշանակած է 40 կոպէկ և վաճառում է թէ «Մուրճ»-ի խմբագրատանը, թէ գրալաճառանոցներում և թէ հեղինակի մօտ, որին պէտք է զիմել այսպէս՝ Баку. Саркису Мелик-Шахназаряну, учит. вѣ Школѣ Арм. Человѣколюб. Общества.

«Հալ գիւղացու սև օրը» գրքով, «Մուրճ»-ի հրատարակութիւնների թիւը, 17 ամսուայ ընթացքում, հասնում է հնգի. աչն է՝ «Յեցեր» Պաօլեանցի, «Խե Կարապետ» Ատրպետեանի, «Նրե-խաների մարտողութեան հիւանդութիւնները» բժշկ. Տէր-Գրիգորեանցի (Ղզլարցու), «Կորածներ» Լէօի, և «Հալ գիւղացու սև օրը» Մելիք-Շահնաղարեանցի, բոլորը միասին 4.600 օրինակ։

Պ. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ ՅՕԴԻԱԾԸ «Համալեւական հողատիրութիւնը Երևանեան նահանգում» սկսում է տպագրել ներկայ Ձե 5-ից։ Յօդածը կ'ունենալ մի քանի շարունակութիւններ։

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻՆ, նորա 50-ամեայ գործունէութեան տարեդարձին, «Մուրճ»-ի խմբագրութեան կողմից խմբագրից ուղարկւեց վննետիկ մի շնորհաւորական հեռագիր։

ՊՐՕՅԵՍՕՐ ԶՈՒԹԻՆՈՎԻՆ, որի տարեդարձը լիոնամեայ գրական գործունէութեան՝ վրաց գրականութեան վերաբերեալ՝ լրացաւ մալիսի

13-ին, «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը լանձին խմբագրի ուղարկեց Պետերբուրգ հեռեկալ բովանդակութեամբ հեռագիր՝

Профессору Чубинову

Редакция армянского журнала „Мурч“, поздравляя Васъ съ пятидесятилѣтнимъ юбилеемъ Вашей ученой дѣятельности, выражаетъ свою радость по поводу празднованія дорогаго для сосѣдей нашихъ—грузинъ—ученаго.

ՄԱՀԱՅՈՒՅԱԿ, Այս մալխին Պառիում վախճանեց գնդապետ Ալեքսանդր Մելիք-Հալիպեանցը: Հանդուցեալը լալտնի էր մանուաղ իւր օժանդակութիւններով մի քանի հեղինակների գրածքները տպագրելու համար: Հանդուցեալի հաշով տպագրուել են՝ Բաֆֆիի «Կաթերը», երկու հատոր, Ա. Արասխանեանցի «Ազգաբնակութիւնը և նորա շարժումները» և «Հողը և հասարակութիւն»-ը. (վերջինիս «Աշխատանքը և նորա բաժանմունքի սկզբունքը» կիսով չափ պատրաստ գրածքի տպագրութեան համար հանդուցեալից ստացած է 100 ռուբլի. գրածքը, տպագրած՝ կը նւիրուի հանդուցեալի անունը): Տպագրւած է հանդուցեալի հաշով նաև մի հալերէն գիրք. «Անդրկովկասի հալ զինւորների համար»:

Հանդուցեալը տւել է նաև կանոնաւոր օժանդակութիւններ և թղթակներ աշակերտների և համալսարանական ուսանողների:

ՆՈՅՆ ԱՅՍ ԱՄՍԻՆ վախճանեց Պարիում Մկրտիչ Սանասարեանը, որի ամենազլիաւոր դործն է Սանասարեան վարժարանը կարինում (Էրզերում), որը հաստատեց հանդուցեալը երկարամեալ նախապատրաստութիւններից չետու, ունենալով արդէն մի խումբ պատրաստ ուսուցիչների, որոնք կրթւած էին իւր հաշով զլիաւորապէս Վերմանիայում: Վարժարանի նիւթական գրութիւնը տպահովացրած է կտակով:

ՊՐՕՖԵՍՐ ԴՕՔՏՐ ԼՕՐԷՆՑ ՖՕՆ ՇՏԷՑՆ-ի 50-ամեալ դօքտորական շքեւեանին, որ տեղի ունեցաւ նոր տոմարով մալխի 20-ին, «Մուրճ»-ի խմբագիրը ուղղեց հուշակաւոր քաղաքատնտեսին և մտածողին մի շնորհաւորական նամակ, գերմաներէն լեզուով, որը առաջ ենք բերում թարգմանօրէն.

Մեծաւարդ պաշոն Պրոֆեսոր.

«Շնորհաւորելով Ձեզ, մեծաւարդ պ. պրոֆեսոր, իմ խմբագրած մի հալական ամսագրի անունից, Ձեր 50-ամեալ դօքտորական շքեւեանի առիթով, խնդրում եմ Ձեզ միաժամանակ ընդունէք հաւաստիքը, որ աչն, ինչ ինչ գրդում է աչդ առիթով միւս Ձեր բաղմաթիւ երկրպագուների հետ միանալ, աչն ուժեղ կարիքն

է, որ զգում է մի աշակերտ՝ իւր շնորհակալութիւնը լաւտնելու համար նրան, որին իւր ամենալարդելի ուսուցչապետներն և հեղինակներն թւումն է համարում, թէ և նա Ձեզ անձամբ ճանաչելու բաղդը ունեցած չէ:

«Այս րոպէին ես վերցրի ձեռքս Ձեր գրւածքը՝ ինքն քաղաքատնտեսական աստարիզում», որի համար առիթը տւեց մեր մի հռչակաւոր վիպասան և զրոյ հանդուցեալ Բաֆֆիին նոր հրատարակած գրւածքը՝ «Հալ կինը և հալ երիտասարդութիւնը» և միայն այժմ իմացալ, որ լոյս է տեսել Ձեր վերջին գրւածքը երրորդ տպագրութեամբ՝ «Այնը, նորա կրթութիւնը և կեանքի կոչումը»: Ասելով ունիմ, որ հալական հասարակութիւնը «Մուրճ»-ին շնորհապարտ կը լինի, որ նորանով ծանօթանալ Ձեր գաղափարների հետ ալ մասին:

«Ընդունեցէք, մեծաւարդ պ. Պրոֆեսոր, իմ ամենախորին լարդանքների հաւատարմութիւնը»:

Մենք կ'աշխատենք մի ժամանակ մեր ալդ խոստումը կատարել, որքան կարելի է շուտով. բայց «Մուրճ»-ի հետեւալ համարում մենք կը շտապենք ծանօթացնել ալդ գրական և գիտական հասարակ հետ, որով կարող է պարծենալ ոչ միայն գերմանական աշխարհը, ալ թերեւ և մեր դարը:

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ, թիւ 6, լուծիտ, սկսում է տպագրել 1889 թականին լոյս տեսած հալերէն հրատարակութիւնների ցուցակը ալբրեմական կարգով և առ այժմ լիւծած են 41 հրատարակութիւններ: Կազմողը ամեն մի գրքի վերնագրին կից ուղում է լիւշտակել ալն թերթերի անունները, որոնք քննադատած են լիւծած ամեն մի հրատարակութիւնը: Արդ մենք պէտք է լաւտենք, որ գործի ալդ մասը թերթ է: «Մուրճ»-ի անունը ալդ ցուցակում լիւշտակւած է միայն չորս գրքերի առիթով, որոնց հեղինակներն են՝ 1) Արեղեան, Աղամեանց, Աղանեանց քահանայ, Գալմբէրեան. մինչդեռ «Մուրճ»-ի քննադատութիւնները չեն լիւշտակւած հետեւալ հրատարակութիւնների առիթով՝ 1) «Աղբիւր» (ցուցակում № 10), 2) Դոքտ. Բաբալեան (№ 24)՝ Բարակացաւ-թոքախոտի մասին, 3) «Բազմալիւ» (№ 26), 4) Բալադէղցի՝ Թատիր (№ 28), 5) Գալբիէլի Անդրէաս՝ Բնաւորութ. կրթութ. (№ 32): Աղալիտի անհոգութիւնը դարձնում է ցուցակի ալդ բաժինը բոլորովին անհետաքրքրական:

Վերջին ժամին տապանք՝

Балантаръ, Ал. А.—Агрономическая секція VIII съѣзда естество-испытателей и врачей въ С. Петербургѣ 1889—1890 года. (докладъ, чит. въ Казк. Общ. Сельс. Хоз.)

Правленіе Попечительнаго Общества при Домѣ Трудолюбія.—Проектъ Учрежденія Общества по устройству сельско-хозяйств. Колоній. С. Петерб., 1890.

ԱՆԱՆՈՒՆ.—«Ազրապիլ», Ս. Պետերբուրգ, տպ. Սկоропосковска, գրեն է 5 կ.:

» «Հաջի-Դիմիր ու Ստեփան Կարաբա», նոյն տպար. գրեն է 3 կ.:

» «Սարկաւապ», նոյն տպարան, գրեն է 5 կոպէկ:

» «Շամիրի դատաստանը», նոյն տպարան, գրեն է 2 կոպէկ:

ԴՕԴԷ, ԱԼՓՕՆՍ.—«Բերլինի պաշարումը», նոյն տպարան, գրեն է 2 կոպ.:

ՎՐԻՊԱԿ, ԱՆԿԵԱԼ № 4-ում տպւած պ. Տէր-Միքէլեանցի լոգւածում, երես 595, հինգերորդ տող ներքեից, փակագծի մէջ պէտք է կարգալ՝ познаніе, մինչդեռ սխալմամբ տպւած է nosnanie.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ՄՈՒՐՃ՝-ի ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՄԷՁ ՎԱՃԱՌԻՌՄ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

	Բ.	Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով. . .	12	—
ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ ԱԻ. — «Աղգարնակութիւնը և ազգա- բնակչական շարժումները»	—	40
ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿ. — «Հողատիրութիւնը և հասարա- կութիւնը»	—	40
ԲՅԿ բժիշկ. — «Ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման մասին»	—	30
ԱՐԱՏՄԱՆԻԱՆՑԻ Ա. — «Закавказская хлебная тор- говля»	—	75
« — «Закавказские шелкометалльные заводы»	—	80
ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 4-րդ զիւրք	—	50
« — «Ժողովրդական հէքիաթ- ներ», 5-րդ զիւրք	—	50
ՊՈՒՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. — «ՅեՅեր» — (վէպ)	1	—
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԻ (ՂԱՂԱՐԳԻ)՝ Ման- կաստածութիւն.	—	50
ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ. — «Խեհ-ԿԱՐԱՊԵՏ» — վէպ հայ-կաթօլիկնե- րի կեանքից	1	—
ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱՄՆԵՐ» — (վէպ)	—	50
ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ, բժշկ. (ՂԱՂԱՐԳԻ)՝ «ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ ՄԱՐՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆ. ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, —	5	
Ճանապարհաճախը խմբագրութեան վերայ է: Դրամի տեղ կա- րելի է ուղարկել պօստի մարկաներ:		

ГОСТИННИЦА ПЕТЕРБУРГЪ

Близъ Александровскаго сада.

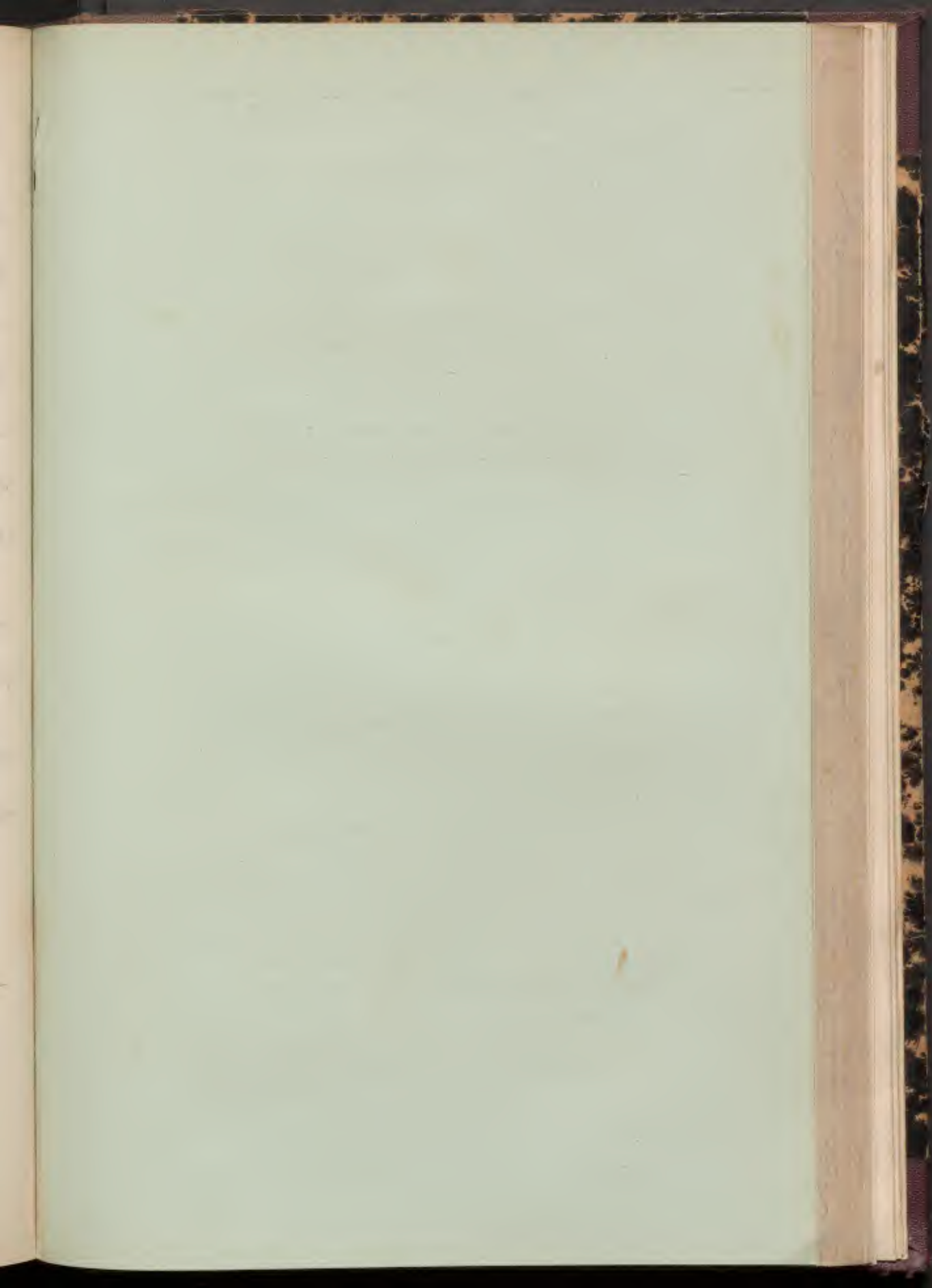
Меблированные номера отъ 50 к. въ сутки.

Отпускаются обѣды и ужины, а также завтраки и выборъ всевозможныхъ напитковъ, по весьма умѣреннымъ цѣнамъ, съ ручательствомъ за свѣжесть провизіи.

Имѣется залъ для общественныхъ обѣдовъ и ужиновъ, отдающійся также подъ свадебные пиры, для коихъ имѣется полная обстановка.

Тутъ же имѣются билліарды, новѣйшей конструкціи, С.-Петербургскаго фабриканта Фрейберга.

Н. Михайловъ.

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ԱՄՍԱԳՐԻ

1890 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է:

Տարեկան բաժանորդագրինը	10	ր.
Կէս տարւանը	6	ր.
Երեք ամսւանը	4	ր.
Մի գրքուկը	1	ր. 50 կ.

Ընդունւում է բաժանորդագրութիւն նաեւ մաս-մաս առաջին կիսամեակում ամբողջը վճարելու պայմանով:

Ուսուցիչները, վարժուհիները և բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները վայելում են զիջումներ, համեմատ առանձին տպած յայտարարութեան:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ծաւալը տարէցտարի մեծացնելը միանգամայն կախւած է բաժանորդագրութեան յաջողութիւնից: Մասաւիցն է կախւած նիւթերի հարստութիւնը: Այդ պատճառով մենք յորդորում ենք մեր ներկայ բաժանորդներին՝ իրանց կողմից հարկաւոր ջանքը չը խնայել «Մուրճ»-ը իրանց ծանօթ շրջաններում տարածելու համար:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՎՃԱՐՈՒՄ ԵՆ

Ամսական մի երեսի համար	10	ր.
„ Կէս երեսի համար	6	ր.
„ քառորդ երեսի համար	4	ր.

Գրքերի յայտարարութիւնների համար կարելի է վճարել նաեւ յայտարարւած գրքերով՝ սոցա գների համաձայն:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“. Խմբագրութիւնը գտանւում է՝ Գանովեան փողոց, նախկին տուն Յովհաննիսեանի, (Гановская улица, домъ бывш. Иоаннисіани), բոլորովին մօտ Երևանեան հրապարակին:

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue «MOURTCH».